ప్రథమ ముద్రణ
జూన్ : 1969

కాపీలు : 1000

వెల : రు. 6—00

గ్రీన్ ప్రింటింగ్ ప్రెస్,
అబిద్ సర్కిల్,
హైదరాబాద్.

తొలిపలుకులు

సంస్కృతాలంకారచరిత్ర కాంధ్ర లాక్షణికులు కొందర లంకార భూతులై అలరారుచున్నారు వారిలో అగ్రగణ్యుడు జగన్నాథపండిత రాయలు. నూత్నసిద్ధాంత ప్రతిపాదన సమర్ధ మగు శాస్త్ర వ్యుత్పత్తియు, రసవత్కవిత్వ రచనాప్రతిభయు విశిష్టమేళనము నొందిన సంస్కృత లాక్షణికులలో దాదా పితఁడే చివరివాఁ డని విమర్శకుల యభిప్రాయము. కావున రసగంగాధరము సంస్కృత సాహిత్య శాస్త్ర తరంగిణిలోఁ గడపటి పుణ్య తీర్థము !

సారవంతములును, సూత్రప్రాయములు నైన సంస్కృత లక్షణ గ్రంథములకు వ్యాఖ్యానము లాభాష యందే వెలసినవి. అవి సహృదయుల కాగ్రంథ తాత్పర్యములను వివరించి చెప్పుచున్నవి క్రీ. శ. 19వ శతాబ్దములోఁ దెలుఁగున సంస్కృత లక్షణ గ్రంథానువాదము, వాని వ్యాఖ్యానరచనము చేయు నుద్యమము ప్రారంభమైనది. ప్రసిద్ధాలంకార గ్రంథము లనువదింపఁబడినవి. వానిలో రసగంగాధర మొకటి.

శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులుగారు రసగంగాధరము యొక్క రసనిరూపణాత్మక ప్రథమానన విస్ఫూర్తి వెలయునట్లు 'ఆంధ్ర రసగంగాధర' మను ఈ వ్యాఖ్యాన గ్రంథమును రచించిరి మూలము నిచ్చి, తెలుఁగు తాత్పర్యము వివరించి, వ్యాఖ్యానము నిర్వహించి, విశేష సమన్వయములను 'శ్రీశర్వాణి' వ్యాఖ్యాలో 'బొందుఁపఱిచి రచించుట ఈ గ్రంథ ప్రణాళిక.

ఈ గ్రంథకర్త లగు శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులుగారు న్యాయశిరోమణులు, సాహిత్య తర్క మీమాంసాది శాస్త్రవేత్తలు, సిద్ధాంధ్ర సాహిత్య శాస్త్రానువాదకులు, వ్యాఖ్యాతలు. వీరు రచించిన యీ 'ఆంధ్ర రసగంగాధరము' యొక్క వైశిష్ట్యమును గుర్తించి ఆంధ్ర

ప్రదేశ సాహిత్య అకాడమీ సంస్కృతగ్రంథ ప్రచురణ సలహాసంఘము దీని ప్రచురణమును జేపట్టు ప్రతిపాదనము చేసినది. దాని నంగీకరించి అకాడమీ ఈప్రచురణమును గావించినది. ప్రాచీన సాహిత్యశాస్త్రమర్యాదల నెఱుంగుటకును, ప్రమాణబద్ధమైన విమర్శనము వ్యాప్తి జెందుటకును ఇట్టి గ్రంథ ప్రచురణము తోడ్పడగలదని అకాడమీ విశ్వాసము.

ఈ గ్రంథ ప్రచురణమున కవకాశము గల్పించిన శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారికిని, ఈ గ్రంథమును ముచ్చటగా ముద్రించి యిచ్చిన గ్రీన్ ప్రింటింగ్ ప్రెస్ అధిపతులకును అకాడమీ పక్షమున కృతజ్ఞతలు.

హైదరాబాదు
28—6—1969

దేవులపల్లి రామానుజరావు,
కార్యదర్శి.

విషయసూచిక

ప్రార్థన

శ్రియః కాన్తాయ కల్యాణ నిధయే నిధయేఽర్థినాం,
శ్రీ వేఙ్కట నివాసాయ శ్రీనివాసాయ మఙ్గళమ్.

జ్ఞానానందమయం దేవం నిర్మల స్ఫటికాకృతిమ్,
ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీయ ముపాస్మహే.

మఙ్గళం కోసలేన్ద్రాయ మహనీయ గుణాబ్ధయే,
చక్రవర్తి తనూజాయ సార్వభౌమాయ మఙ్గళం.

శారదా శారదామ్భోజ వదనా వదనామ్బుజే,
సర్వదా సర్వదాఽస్మాకం సన్నిధిస్సన్నిధిం క్రియాత్.

యో నిత్య మచ్యుతపదామ్బుజ యుగ్మ రుక్మ,
వ్యామోహతస్తదితరాణి తృణాయ మేనే.

అస్మద్గురోర్భగవతోఽస్య దయైక సిన్ధోః,
రామానుజస్య చరణౌ శరణం ప్రపద్యే.

వేదాన్తోభయ తత్త్వ విత్త్వ మహితః శ్రీమన్నృసింహార్యతః,
సంసారార్ణవ మగ్న మాదృశ సముద్ధారైక దీక్షా జుషః.

సమ్ప్రాప్తాగమ శీర్షమాదృత భరద్వాజా స్వయోద్దీపికః,
శ్రీమద్వేఙ్కట రంగదేశికమహం జ్ఞానాదిపూర్ణం భజే.



శ్రీః

ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧. గ్రంథారంభము

మంగళము

సంస్కృత మూలము

స్మృతాపి తరుణాతపం కరుణయా హరన్తీ నృణాం
అభంగుర తనుత్విషాం వలయితా శతై ర్విద్యుతామ్
కళిన్దగిరి నన్దినీ తట సురద్రుమాలంబినీ
మదీయ మతిచుమ్బినీ *భవతు కాపి కాదమ్బినీ.

తెనుఁగు తాత్పర్యము

మనుజులు తలంచిన మాత్రమునఁ దరుణాతపమును దొలఁగించుచుఁ జెదరని యొడలి మెఱుఁగులు గల మెఱుపు లనేకములు (తనను) చుట్టుకొనఁగా, యమున యొడ్డున దేవతరువుల నాలంబించియున్న యొకక్రొత్తరకపు మేఘమాల నామతినిఁ బ్రీతితో స్పృశించును గాక

శ్రీ శర్వాణి

*శ్రీ రమేశుల గురువుల సేవచేసి పండితుని రసగఙ్గాధర భావగరిమ
వ్యక్తపరుప నాగేశుని వంక దీయ దేవి శర్వాణి దీర్చెద దివ్యభక్తి.

శ్రీకృష్ణమూర్తిని మేఘమాలగా అధ్యవసాయమొనర్చి తానాతని స్మరణము నతిప్రీతితో నొనరించునట్లును, అతఁడు తన తలఁపులో నెపుడును బ్రీతితో గోచ

రించుచుండునుగాక యనియును పండితరాజు జగన్నాథుఁడు ప్రార్థించుచున్నాఁడు. ఈ శ్లోకములో 'భవతు' అనునది అనుగ్రహ ప్రార్థనము నందలి నాగేశుఁడు (రసగఙ్గాధరమున కింతకు పూర్వము మర్మప్రకాశ మను పేరి వ్యాఖ్య వ్రాసిన యతఁడు) వ్రాసెను. ఈమేఘమాలయొక్క వర్షము కరుణగా నధ్యవసింపఁబడి మనుజుల సాంసారికాదితాపముల నిర్వాపణ మొనర్చు నని భావము.

గురునమస్కారము

సంస్కృత మూలము :

శ్రీమజ్జ్ఞానేన్ద్రభిక్షో రధిగత సకల బ్రహ్మవిద్యాప్రపంచః
కాణాదీ రాక్షపాదీ రపి గహనగిరో యో మహేన్ద్రా దవేదీత్
దేవాదేవాధ్యగీష్ట స్మరహరనగరే శాసనం జైమినీయం
శేషాఙ్కప్రాప్త శేషామలఫణితి రభూత్సర్వవిద్యాధరో యః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

"అహేబుధ్ని యమన్త్రం మే గోపాయ ఋషయ స్త్రైవిదావిధః ఋచస్సామాని యజూగ్ంషి సాహిశ్రీ రమృతాసతాం" అను శ్రుతినిబట్టి త్రయీరూపమగు నమృత శ్రీగల జ్ఞానేన్ద్ర భిక్షువునుండి బ్రహ్మవిద్య నంతను, వేదాన్తము నంతను నేర్చినాఁడు. మహేంద్రుఁ డను గురువు నుండి కణాదుని వైశేషిక శాస్త్రమును, అక్షపాదుని, గౌతముని, న్యాయశాస్త్రమునుగూడ అతిదురవగాహము లైనవానినిఁ దెలిసికొనెను. మన్మథుని సంహరించిన శివుని నగరున – కాశిలో ఖండదేవు నుండియే జైమిని యొనరించిన శాస్త్రమును (పూర్వమీమాంసా శాస్త్రమును) అధ్యయన మొనర్చెను. శేషము అనుగుర్తు ఇంటిపేరుగల శ్రీ వీరేశ్వర శాస్త్రిగారియొద్దనుండి వ్యాకరణ మహాభాష్యము నొందెను. ఇట్లు సర్వవిద్యలను ధరించెను – సర్వవిద్యాధరుఁ డయ్యెను.

శ్రీ శర్వాణి :

పూర్వమీమాంసాశాస్త్రములో పార్థసారథిమిశ్రుల గ్రన్థత్రయమునకుఁ దరువాత నంతటిగౌరవాదరములతో నభ్యసింపవలసిన–భాట్టదీపిక, మీమాంసా కౌస్తుభము, భాట్ట రహస్యము అను మూఁడు గ్రన్థములను రచించిన

ప్రామాణికాగ్రేసరుఁడు. ఈతని మీమాంసాకౌస్తుభము పీఠికలో నీతని కాలము నిర్ణయింపఁబడినది.

సర్వవిద్యాధరుఁ డను పదమువలన 'విద్యలనుండి యాభిరూప్యము, విద్యాధరునకువలె నీతని కంఠజీలోను లభించెనని వ్యక్తము. నన్నయభట్టుకూడ రాజరాజనరేంద్రుని 'కుమార విద్యాధరుఁడు' అని వర్ణించెను. ఇందులో గల విశేష మింకను సువ్యక్తము కాలేదు. బాగుగాఁ బరిశీలింప వలసి యున్నది. అథవా ముందుశ్లోకములోఁ జెప్పఁబోవు 'పాషాణమునుండి పీయూషమును స్రవింపఁజేయుట యను విశేషమును ద్యోతన మొనర్చుచే యదేమో ?

సంస్కృత మూలము :

పాషాణా దపి పీయూషం స్యన్దతే యస్య లీలయా
తం వన్దే పేరు భట్టాఖ్యం లక్ష్మీకాన్తం మహాగురుమ్.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

అతఁడు పాషాణమునుండి పీయూషమును – అమృతమును, లీలగా – అనాయాసముగా స్రవింపఁజేయగల్గును. ఇంతటి మహానుభావుఁ డాపేరుభట్టు, లక్ష్మీకాంతుఁడు, నాకు మహాగురువు (= అన్నివిద్యలను నాకు నేర్పినాఁడు.) అతనికి నేను నమస్కరింతును.

శ్రీ శర్వాణి :

పాషాణమువంటివట్టి మొద్దైన తాను అమృతమువంటి కవిత నల్లగల్గుట మహాగురువైన శ్రీ పేరుభట్టు ననుగ్రహమేనని గురుని సామర్థ్యమును జెప్పుటగా మహాగురు పదపు నర్థమును వ్యంగ్యపఱచుచుఁ దన కవితముందు 'నిర్మాయ నూతన ముదాహరణానురూపం' అను శ్లోకములోఁ జెప్పఁ బోవునట్లుగా నలంకారశాస్త్రపు సకల విషయములకు నుదాహరణముగా నిలువగల్గు నంతటి యమృతమధుర మని వ్యంగ్యము ద్వారమున దానిని సమర్థించుచున్నాఁడు. మఱియు నతఁడు చదివిన విద్యలనన్నింటిని సస్రమ్ప్రదాయ రహస్యముగాఁ దనకు నేర్పి తనకు మన్త్రోపదేశాదిక మొనర్చె ననియు, నందువలన నతఁడు అందఱి గురువులలోను గొప్పవాఁడగు లక్ష్మీ

కాంతుఁడు నారాయణుఁ డనియు వ్యంజన మొనర్చెను. సర్వప్రథమా చార్యుఁడు మహాగురువతఁడే కదా! లక్ష్మి పేరుభట్టు భార్య, ఇతని తల్లి.

అవతారిక

సంస్కృత మూలము:

నిమగ్నేన క్లేశై ర్మననజలధే రన్తరుదరం
మయోన్నీతో లోకే లలితరసగఙ్గాధరమణిః
హర న్నన్తర్ధ్వాన్తం హృదయ మధిరూఢో గుణవతాం
అలంకారాన్సర్వా నపి గలితగర్వాన్ రచయతు.

తెనుఁగు తాత్పర్యము:

యుక్తిమూలమున నాలోచించుట మననము. అదొక మహాసముద్రము. దాని లోతులోపల నానాకష్టములఁబడి మునిఁగి అందమైన రసగఙ్గాధర మను మణిని నేను-జగన్నాథుఁడను, పైకి-భూలోకమునకుఁ దీసికొనివచ్చితిని. ఆమణి (గ్రన్థపక్షములో) సాహిత్యమును గూర్చిన లోపలి యజ్ఞానమును, (మణి పక్షములో) లోని జీఁకటిని దొలఁగించుచు గుణవంతుల హృదయములకెక్కి అలంకారము లన్నింటి యొక్కయు (గ్రన్థ పక్షములో) = ఉపమాద్యలంకారముల యొక్కయు (మణి పక్షములో) = హారాద్యలంకారముల యొక్కయు, అతిశయము తనంత తాను తొలఁగిపోవున ట్లొనర్చుఁగాక.

ప్రతిజ్ఞ

సంస్కృత మూలము:

పరిష్కుర్వ న్త్వర్థాన్ సహృదయధురీణాః కతిపయే
తథాఽపి క్లేశో మే కథ మపి గతార్థో నభవితా;
తిమీన్ద్రాస్సంక్షోభం విదధతు పయోధేః పున రిమే
కి మేతే నాయాసో భవతి విఫలో మన్దరగిరేః?

తెనుఁగు తాత్పర్యము:

కొందఱు సహృదయులలోని పెద్దలు (అలంకారాదులగు సార్థములైన) అర్థములను పరిష్కరింతురు గాక. అంతమాత్రమున నాప్రయాసము గతార్థము

కాఁబోదు. గొప్ప తిములు-(చేపలలోని యొకజాతి) కల్లోల మొనర్చినను ఇంత మాత్రమున మందరగిరిశ్రమ వ్యర్థమగునా ?

సంస్కృత మూలము :

నిర్మాయ నూతన ముదాహరణానురూపం
కావ్యం మయాఽత్ర నిహితం నపరస్య కించిత్ ;
కిం సేవ్యతే సుమనసాం మనసాఽపి గన్ధః
కస్తూరికా జననశక్తిభృతా మృగేణ ?

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

ఇట నుదాహరించుటకుఁ దగినట్లుగాఁ గ్రొత్తకావ్యమును రచించి నేనిట నుంచితిని. ఇతరుని దే లేశమును లేదు. కస్తూరిని పుట్టించు శక్తిగల మృగము పూవుల వాసనపై మనసునైన గొల్పునా ?

సంస్కృత మూలము :

మననతరితీర్ణవిద్యార్ణవో జగన్నాథపణ్డితనరేంద్రః
రసగఙ్గాధరనామ్నీం కురుతే కుతుకేన కావ్యమీమాంసాం.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

ఓడతో గడలినివలె మననముతోఁ జదువు పారమొందిన పణ్డితరాజు జగన్నాథుఁడు రసగఙ్గాధర మను పేరుగల కావ్య మీమాంసను - (విచారశాస్త్రము) నుత్సాహముతో రచించుచున్నాఁడు.

శ్రీ శర్వాణి :

ఇక్కడ పరోక్ష వృత్తిలో ప్రథమ పురుషతోఁ జెప్పుటలో విశేషమేమనఁగా దీనిని తాను శ్రమలేకుండనే రచించుచుంటి నని ద్యోతనమొనర్చుట. 'వ్యాతేనే కిరణావలీముదయనః' అనుచోటఁ గూడ నిట్టి విశేషమే ద్యోతితము. దీనిని గుర్తింపలేని వ్యాకృతి మూఢుఁడు అక్షర కోష్ఠాగారమైన భట్టోజీ దీక్షితుఁడు దాని నాక్షేపించినాఁడు. అధన్యుని అవివేక ప్రసఙ్గమునకు లెక్కేమి ? మీమాంసయనఁగా గౌరవాదరములతోడి విచారము. అదే పూర్వమీమాంస, ఉత్తరమీమాంస యని ప్రసిద్ధము. అట్లే యీ కావ్య మీమాంసాశాస్త్రమును ఆదరింపఁదగినదని వ్యంగ్యము.

సంస్కృత మూలము :

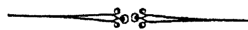
రసగఙ్గాధరనామా సన్దర్భోఽయం చిరం జయతు
కించ కులాని కవీనాం నిసర్గ సమ్యఞ్చి రంజయతు.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

చక్కఁగా కూర్పఁబడిన 'రసగఙ్గాధరము' అను పేరుగల యీగ్రన్థము చిరకాల మన్నింటికన్నను మిన్నగా నుండును గాక ! మంచి స్వభావముగల కవుల కులములను రఞ్జించునుగాక !

శ్రీ శర్వాణి :

ఈ శ్లోకమునందు రెండు నాల్గు పాదముల చివరి 'రఞ్జయతు' అను పదావృత్తివలని యమకమును, అందును రెండవ పాదము చివర సభంగతను గమనించఁదగును.



శ్రీః

ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧. కావ్యలక్షణము

సంస్కృత మూలము

తత్ర కీర్తి పరమాహ్లాద గురురాజ దేవతాప్రసాదాద్యనేక ప్రయోజనకస్య కావ్యస్య వ్యుత్పత్తేః కవి సహృదయయో రావశ్యకతయా గుణాలంకారాదిభిర్నిరూపణీయే తస్మిన్విశేష్యతావచ్ఛేదకం తదితరభేద బుద్ధౌ సాధనం చ తల్లక్షణం తావ న్నిరూప్యతే

తెనుఁగు తాత్పర్యము

(ఈ కావ్యమీమాంసను-రసగంగాధరమును కావ్యలక్షణముతోఁ బ్రారంభింతుము ఈ రసగఙ్గాధరము మొదట గావ్యలక్షణమును నిరూపింతుము). ఏమనఁగాఁ గావ్యమువలన కీర్తియు, గొప్ప యానన్దమును, గురువులు, రాజులు, దేవతలు వీరి యనుగ్రహమును మొదలగు ననేక ప్రయోజనములు సమకూడును.

శ్రీ శర్వాణి

ఇది కావ్యమీమాంసాశాస్త్రము కనుక మొదట గావ్యలక్షణ విచార మొన రించు టుచితమని భావము ఈ శాస్త్రమున విషయము కావ్యస్వరూపము ప్రయోజనము, దేవతాదిప్రసాదాదికము. సంబంధము శాస్త్ర విషయములకు వ్యుత్పాద్యవ్యుత్పాదకభావము విషయప్రయోజనములకు జ్ఞానద్వారమున సంపాద్య సంపాదక భావము కావ్య స్వరూపజిజ్ఞాసువు అధికారి అను అనుబంధ చతుష్టయము వ్యక్తపరుపఁబడినది

కనుకనే దానిని గుఱించి కవులును సహృదయులునుగూడ (సరస్వత్యాః తత్త్వం కవి సహృదయాఖ్యం విజయతే అని అభినవగుప్తుఁడు ధ్వనిలోచనారమ్భమున నన్నాఁడు) సరిగాఁ దెలిసికొనుట అత్యావశ్యకము. అది గుణములు, అలంకారములు మొదలగువాని ద్వారమున నిరూపింపఁబడఁదగియున్నది. ఈకావ్యము గుణాలంకారాదులచే విశేషింపఁబడఁదగినదని నిర్ణయించునట్టి దాని ధర్మమును (= లక్షణమును) నిరూపించినచోఁ గావ్యమునకును దదితరములకును భేదము తెలియనగును. కనుక నిరూపింతుము.

ప్రథమ కావ్య లక్షణము

సంస్కృత మూలము :

రమణీయార్థ ప్రతిపాదకః శబ్దః కావ్యమ్.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

రమణీయమగు నర్థమును ప్రతిపాదించు శబ్దము కావ్యము.

శ్రీ శర్వాణి :

ఇచట రమణీయత్వములోని లోకోత్తరాహ్లాదము వాచ్య వ్యంగ్యాద్యర్థముల నేర్పడు చమత్కారము అర్థము వాచ్యము, లక్ష్యము, వ్యంగ్యము. శబ్దము = వాచకము, లక్షకము, వ్యంజకము నని త్రివిధమే కాక వర్ణము, పదము, పదైకదేశము పదసమూహము వాక్యము సంఘటన ప్రబన్ధము అను రూపముల నుండునది కూడ. ప్రతిపాదకత్వము—అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన యని మూఁడు రకములు.

రమణీయతా వివరణము

సంస్కృత మూలము :

రమణీయతా చ లోకోత్తరాహ్లాద జనక జ్ఞానగోచరతా లోకోత్తరత్వం చ ఆహ్లాదగతశ్చమత్కార పర్యాయోఽనుభవసాక్షికో జాతి విశేషః కారణం చ తదవచ్ఛిన్నే భావనావిశేషః పునః పునరనుసన్ధా

నాత్మా 'పుత్ర స్తే జాతః, ధనంతే దాస్యామి' ఇతి వాక్యార్థధీ జన్య స్యాహ్లాదస్యన లోకోత్తరత్వం 'అతోనతస్మిన్ వాక్యే కావ్యత్వప్రసక్తిః'

ద్వితీయ కావ్యలక్షణము

ఇతం చ చమత్కార జనక భావనా విషయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దత్వమ్.

తృతీయ కావ్యలక్షణము

యత్ప్రతి పాదితార్థ విషయక భావనాత్వం. చమత్కార జనకతా వచ్ఛేదకం తత్త్వమ్.

చతుర్థ కావ్యలక్షణము

స్వవిశిష్ట జనకతా వచ్ఛేదకార్థ ప్రతి పాదకతా సంసర్గేణ చమత్కారత్వ వత్త్వమేవవా కావ్యత్వమితి ఫలితమ్.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

శబ్దము బోధించిన యర్థము తెలిసి లోకోత్తరమగు నాహ్లాదము గల్గినపు డాయర్థము రమణీయమగును. ఆహ్లాదము లోకోత్తరమని సహృదయులు తమ యనుభవముతో నిర్ణయింతురు. ఆ యాహ్లాద మందున్న ఆ యసాధారణ ధర్మమునకే – లోకోత్తర మగుటకే 'చమత్కారత్వము' అని మరొక పేరు. ఇదొక విశిష్టమగు జాతి. ఈ చమత్కార మొదువుటకై అర్థమును మాటి మాటికిని అనుసంధింపవలెను. ఆ యనుసంధానమే విశిష్టమగు భావన. లోకములో 'నీకు కొడుకు పుట్టినాడు', నీకు డబ్బిత్తును' అను నీరకపుమాటల యర్థము తెలిసిననుగూడ ఆహ్లాదము కల్గును. కాని అది లోక సామాన్యపు చాయలదే. కనుక నా మాటలు కావ్యము కావు. కాఁగా చమత్కారమును కల్గించు భావనలో గోచరమగు నర్థమును బ్రతిపాదించు శబ్దముకానీ, ఏది ప్రతిపాదించిన యర్థములు భావించుట యందుండు వైశిష్ట్యము చమత్కారము నొదవించుటలో ప్రయోజక మగునో, అట్టి శబ్దముకానీ కావ్యము అని తేలినది. అథవా చమత్కారత్వమును కలియుండు శబ్దమే కావ్యము. ఎట్లు ? చమత్కారమును పొదవించు నర్థమును ప్రతిపాదించుట యను చుట్టరికము శబ్దమునకే కదా యుండును. కనుక ఈ సంబంధమును బట్టి చమత్కారమే కావ్యమును గుర్తింపఁజేయును. కాగా పై జెప్పిన చమత్కారత్వ మేకావ్యమునకు లక్షణము.

(అనఁగా నాహ్లాదమందుండు లోకోత్తరత్వమే కావ్యమును గుర్తింపఁజేయు ననుట).

శ్రీ శర్వాణి :

ఇచట ముఖ్యముగా గ్రహింపవలసిన విషయమొకటి యున్నది. కడమ వారు = మమ్మటాదులు 'అదోషౌ సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్యం' ఇత్యాదిగా కావ్యలక్షణమును నిర్మించిరి. అది కావ్యశరీరమును మాత్రము చూపగల్గును కాని అసలు కావ్యతత్త్వమును స్పృశింపఁజాలదు. రచించు వానికి రచనా విషయమును—శబ్దార్థములను, గుణాలంకారములను దెల్పును. అచట పనికిరానివని కొన్నింటిని(= దోషములను) నిర్దేశించును. అనగా కవియగువాఁడు దోసము లంటకుండ గుణాలంకారములతో శబ్దార్థములను గూర్చి రచనాప్రయత్న మొనరింపవలె నని సూచించును. కాని ఇంత మాత్రముననే కావ్యమేర్పడదు. ఏమనగా — దేనిని బట్టి ఏది దోసమో ? దేనిని బట్టి ఏది గుణమో? ఏదిదేని కలంకారమో? దేనిని బట్టి శబ్దార్థముల నెట్టి వానిని గూర్పవలెనో ఆ ప్రధాన విషయము వారి లక్షణములలో నెచటను గూడ స్పృశింపఁబడ నైనను లేదు. ప్రధాన విషయమును—స్వరూపా నుబంధియైన దానిని యావద్దేహ భావిని నిరూపింపనిది లక్షణమగునా ? అదికాక కావ్యమిది యను నిర్ణయము పూర్వులన్నట్లు గుణాలంకారాదుల పని కాదు. సహృదయుల పని యది. రసమును బట్టి చేయవలసిన యాపనిలో నధికారము అచేతనములగు గుణాలంకారములకు లేదు. సచేతనుల దాయధి కారము. 'సహ్యంధస్యాధికారోఽస్తి రూపభేదవివేచనే' = రూపములలో విశేష నిరూపణమున గ్రుడ్డి కధికార మెట్టుల గూడునయ్య" అయితే సహృదయులు మాత్ర మెట్లు నిర్ణయింతురు ? వారి హృదయము లెచట నలౌకికమగు నానన్ద మనుభవించునో అది కావ్యమని నిర్ణయింతురు. కాఁగా వారి హృదయానుభవమే ప్రధానమైన ప్రమాణము. ఆనన్ద సన్ధానమే కావ్యత్వమును నిర్ణయించు ప్రధానమైన లక్షణము. సహృదయుల హృదయముల కనుభవమగు నా యానన్దము కావ్యమందుండినగదా లక్షణ మగును దానికి? ఈ సంశయమును దీర్చుటకే తృతీయ లక్షణ మవతరించి నది. ఇట్లు కావ్యత్వము 'సచేతనుల నిర్ణయములోనిది' అనియు, అట ప్రధాన ప్రమేయమగులక్షణము లోకోత్తరమగు నానన్దమనియు 'ప్రమా

ణము సహృదయుల హృదయము' అనియు 'సంబంధము చివరి లక్షణములో తెల్పినదే ననియు, లక్షణాభ్యాసములో అనుబన్ధ చతుష్టయమును దీర్చుట యొకటి పణ్డితరాజు లక్షణములోని విశేషము. 'రమణీయ' పదములో రమణీయముగా గుప్తపఱుపఁబడిన వీవిశేషము. ఆపదములను వివరించుటలో వ్యక్తపఱుపఁబడినది. నిజమునకు లోకోత్తరాహ్లాదమున దేలు సహృదయుల హృదయము లోక సామాన్యమగు దాని పొంతకుబోదు. 'మందార మకరంద మాధుర్యమున దేలు మధుపంబు వోవునే మదనములకు' అనెనుకదా సహజపండితుఁడు శ్రీ బమ్మెర పోతనామాత్యుఁడు. అట్టి లోకోత్తరమగు నానన్దము నాస్వాదింపఁగల యర్హత కావ్యనాటకాదుల బరిశీలించు నభ్యాసమున గల్గును. ఏమి ? అట్టి యానందమును పరిచయ మొనరించునవి అవియేకాని మరొకటికావు కదా ? ఈ విషయమునంతను పణ్డితరాజు 'రమణీయ పదపు వివరణము ద్వారమున వ్యక్తపఱచెను. ఇట్లు ప్రధానమైన ప్రమాణమును — సహృదయహృదయానుభవమును, ప్రధానమైన ప్రమేయమును — లోకోత్తరానందమును, ప్రధానమైన ప్రమాతలు — సహృదయులను, ప్రధానమైన ప్రమను = లోకోత్తరానన్దానుభవమును ఈనాల్గింటిని వ్యక్తపరచు పండితరాజు లక్షణము కడమ యన్నింటికన్న మిన్నయేకదా ; విలక్షణమనుట విస్పష్టమే. అయితే ఇటరివి ప్రయత్న గోచరములు గుణములు కావా ? కావనము. కాని అవి యుండియే తీరవలెనను నియమములేదు. ఏమనగా—అవియున్నను 'అద్రావత్ర ప్రజ్వలత్యగ్నిరుచ్చైః ప్రాజ్యః ప్రోద్యన్నుల్ల సత్యేషధూమః' అనుదానిని కావ్యమన రేమి ? అట శబ్దాలంకారాదిక మున్నది కదా ? ఇదేదియు లేకున్నను 'అస్తమేతి రవిః' అనుదానిని కావ్యమందురేల ? కనుక గుణాదులకిట నైయత్యము లేదు. నిజమునకు గుణత్వము, అలంకారత్వము మొదలగునది యంతయుగూడ నొక నియతిలేనిదే. అనియతములకు నియతైకాన్తమగు లక్షణములో జోటీయదగునా ? కనుకనే దోషగుణాలంకారాదులకిట ప్రవేశము తిరస్కరింపఁబడినది. గుణాలంకారాదుల స్వరూపము అనితయ మను టేమనఁగా అవి రసవిశేషమును బట్టియే యేర్పడును కనుక. ఒక చోట దోషములు మరొకచోట గుణములగును. ఒక చోట గుణములు మరొక చోట దోషములగునుకదా : కాఁగా వానిస్వరూపమే ప్రధానైక (రస)

నిరూపణీయము. అట్టియెడ ప్రధానము నసలే స్పృశింపక తదేక జీవనము లైన వీనిని లక్షణములో జేర్చుట తగనిపనియేకదా! మరియు దాను అనుగతమై లక్ష్యముల నన్నింటిని అనుగతితో లక్షింపజేయు లక్షణములో నీ యననుగతములగు గుణములను, అలంకారములను జేర్చుటవలన లక్షణ మననుగతమై దాని స్వభావమైన అనుగతియే చెడి మొదటికే మోసమగును.

ఇక శబ్దార్థములు నియతములు, ప్రధానమైనది లోకోత్తరాహ్లాదము. ఇవి లేకుండ కావ్యములో నసలు కుదురనే కుదురదు కనుకనివి లక్షణములో దప్పక యుండదగినవే ఉండవలసినవే చేర్పబడినవి ఈ చేర్పులో ప్రధానానుగుణ్యము – ఆనన్ద సన్ధాయకత్వము స్పష్టముగా దెల్పబడినది. కాగా సహృదయుల హృదయములకు లోకోత్తరమైన ఆనన్దమును సమకూర్చునట్లుగానే అర్థమును బ్రతిపాదించి శబ్దము కావ్యము కాగల్గును. ఈశబ్దాలంకారములు వృత్తిరీతులు మొదలగునవి కూడ ప్రధానమగు నానన్దాను భవమునకు అనుగుణముగానే యుండితీరవలె నన్నట్టయినది. ఆ లోకోత్తరానన్దమే రసభావాదిరూపమున విస్తరిల్లును. కాగా రసభావాది రూపమగు నానన్దము కావ్యజీవితమనియు, దాని కనుగుణముగా శబ్దార్థాదికమును గూర్చుటకై కవి ప్రయత్నింపవలెననియు, అట గుణాలంకారాదుల సంధానమున వేరుగా బ్రయత్న మనావశ్యకమనియు, ఈ ఆనన్ద సన్ధానపు బ్రయత్నములోనే అవికూడ నేర్పడవలెననియు (చెలగి కవిహృదయము రసాక్షిప్త మగుట దేనికూరుపు శక్యనిర్మాణమగునో అదియె ధ్వనికి నలంకారమగును రసప్రయత్నమును వీడనక్కఱయచటలేమి. ఆంధ్ర ధన్వాన్యాలోకము. 2 ఉద్యోతము). అది యంతయు సహృదయుల మనసుల కెక్కినపుడే కావ్యమగు ననియు కనుక వారి మనసుల కెక్కునట్లుగా రచించుటకై కవి ప్రయత్నింపవలెననియు, తనంతఁ దాను మురుసుకొనరాదనియు బర్యవసన్న తాత్పర్యము. కనుకనే కవి బ్రహ్మ "ఎట్టి కవికైన దన కృతి యింపుఁ బెంపఁజాలు గావున గావ్యంబు సరసులైన కవుల చెవులకు నెక్కినగాని నమ్మ దెందుపరిణతి గల్గు కవీశ్వరుండు'' అనెను. ఆంధ్రభువనోపజీవ్యుఁడైన ఆదికవి నన్నయ సూక్తి యిది.

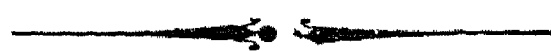
"సారమతిం గవీన్ద్రులు ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి లో
నారసి మేలునా నితరు లక్షరరమ్యత నాదరింప నా
నారుచిరార్థసూక్తి నిధి నన్నయభట్టు తెనుంగున న్మహా
భారత సంహితారచన బంధురుఁ డయ్యె జగద్ధితమ్ముగన్."

ఈ లోకోత్తరాహ్లాదమునకును - చమత్కారమునకును కావ్యమునకును మాత్రమే అసాధారణమైన సంబంధమనియు, నీ చమత్కారమే కావ్యమునకు బ్రధానమగు లక్షణమనియు ముఖ్యముగా వ్యక్తపరచుటకే చిట్టచివరి లక్షణమును పండితరాజు ప్రతిపాదించెను. కావ్యమును ముఖ్యముగా గుర్తింపఁజేయునది చమత్కారమే. అతిగుణాలంకారాదు లుత్సర్గతస్సంబద్ధములే ననియు దెల్పుటకే స్వవిశిష్ట జనకతావచ్ఛేదకార్థ ప్రతిపాదకతా సంసర్గేణ చమత్కారత్వవత్వం, అను నాల్గవ లక్షణము. ఇందువలన లఘువగు లక్షణ మేర్పడుటేకాక కావ్యమని గుర్తించుటకు అత్యన్త ముఖ్యమును చులకనిదియు నగు నుపాయముయొక్క చమత్కారమే ననియు దేలినది. శబ్దార్థాదులు ఈ రెంటికిని లక్ష్యలక్షణములగు కావ్యచమత్కారములకు సంబంధమును గల్పునవేకాని ప్రధానములు కావనియు సూచింపబడినది. ఈ లక్షణము-చిట్ట చివరది 'నాట్యం నామ ...... సమస్త నాటకాన్యతమ కావ్యవిశేషాచ్చ ద్యోతనీయోఽర్థః...... తత ఏవ నిర్విఘ్న స్వసంవేదనాత్మక విశ్రాన్తి లక్షణేన రసనా పరపర్యాయేణ వ్యాపారేణ గృహ్యమాణత్వా ద్రసశబ్దేనాభిధీయతే తేనరస ఏవ నాట్యం (అభినవ భారతి 6 అధ్యాయం) అను అభినవగుప్తుని సిద్ధాన్తమును బట్టి యేర్పడినదని గ్రహింపవలెను. ఇట 'రస' పదము 'చమత్కారైకఘన' మను నర్థముతో గ్రహింపవలెను.

'రమణీయ' పదపు నర్థములోని జ్ఞానము భావనారూపము - శబ్దము తెల్పిన యర్థమును మాటిమాటికిని అనుసంధించుట రూపము అని వివరించి ఆ భావనయే లోకోత్తరాహ్లాదము నొదవింపగల్గును గాని మామూలు జ్ఞానము కాదనుటకై రెండవలక్షణ మేర్పడినది. చమత్కార కా చమత్కార కార్థముల సమూహమును భావించినపుడు ఆ చమత్కార కార్థమును బ్రతిపాదించు శబ్దభాగమున నతివ్యాప్తి లేకుండుటకై "భోజనంబును బెట్టుము భోజ రాజ, ఆజ్యసూపాన్వితముగ మాకందఅకును, శారదోజ్జ్వల పూర్ణిమాచన్ద్రచన్ద్రికాధవళమాహిషదధియు గల్గు నట్లు" (శ్రీ వేంకట రామకృష్ణకవులు) ఇత్యాది పద్యముల పూర్వార్థములందు మాత్రమే కావ్య

ల్వము ప్రసక్తింపకుండుటకై మూఁడవ లక్షణ మవతరించినది అని గ్రహింపవలెను. నాల్గవ లక్షణ మవతరించుటకు గారణమును ప్రయోజకమును ఇంతకు మునుపే తెల్పితిమి. ఇట నాల్గవ దానిలో, జమత్కారత్వమను చేఁననఁగా, వస్తు, అలంకార, రస రూపములగు త్రివిధ వ్యంగ్యముల చమత్కారమును. అందును నవవిధములగు రసముల చమత్కారములను ఇంకను నానావిధములగు భావముల చమత్కారములను సంగ్రహించుటకై ఏక ముఖముగా తెల్పుటకై అనుగతి యొనర్చుటకై జాతియైన దీనిని స్వీకరించెను. అంతేకాక 'పదము, వాక్యము' అను నీ రెండు తీరులను సంగ్రహించుటకై 'శబ్దము' అనఁబడినది ఒక్కొకచోట నొక్కొక్క పదమే చమత్కారకమగు నర్థమును బ్రతిపాదించి ధ్వని కాగల్గును. అయితే అచట మొత్తము వాక్యమువల్లనే సౌన్దర్యము స్ఫురించును కాని యచట నాయొక్క పదమున్ననే ఆ స్ఫూర్తి కల్గును. అది లేకున్నచో నేర్పడదు ఇందువలన నా చమత్కార ప్రతీతి ఆ పదమునందే అనఁగా ఆ మొత్తము వాక్యపు భాగమునందే కల్పింపఁబడును కనుక నీ వ్యంజకత్వము ద్వారమున నా పదమునే ధ్వని యని వ్యవహరింతురు.' "కించ కావ్యానాం శరీరిణామివ సంస్థాన విశేషావచ్ఛిన్న సముదాయసాధ్యాపి చారుత్వ ప్రతీతి రన్వయ వ్యతిరేకాభ్యాం భాగేషు కల్ప్యతే ఇతి పదానామపి వ్యంజకముఖేన వ్యవస్థితో ధ్వని వ్యవహారో న విరోధీ = లోకమున శరీరములకుండు సౌన్దర్యము విశిష్టమగు కూర్పుగల అవయవముల సముదాయమువలననే ఏర్పడుచున్నది. ఇది యింతవరకు నిజమే. అయినను కొన్ని శరీరములం దేకన్నో, ముక్కో యొకటి కడమవానికన్న విలక్షణముగా నుండిననే ఆ సౌన్దర్యము స్ఫురించుచున్నది. అవిలేని శరీరాన్తరమునందు ఆ సౌన్దర్యము స్ఫురించుటలేదుకదా ! ఈ యన్వయ వ్యతిరేకముల గ్రహించియే ఆయా యవయవములు సౌన్దర్యసంపాదకములుగా లోకమున గ్రహించుచున్నారు. అట్లే వానికి సున్దరములను వాడుక యున్నది. ఇంతవర కుభయులకును సమ్మతమేకదా ! ఇఁకఁ బ్రకృతమున పదసముదాయ విశేషమే విశిష్టవిన్యాసముతోఁ గూడినపుడు అర్థసౌన్దర్యము నొదవించును. ఆ సౌన్దర్య ప్రతీతి యొక్కొక్క పదమున్న నేర్పడుటయు, అది లేకున్న నీ ప్రతీతి లేకుండుటయు మన యనుభవములోనిదే కావున నా పదముల

వాచకత్వముతో ప్రసక్తి యక్కఱలేకయే అవిసౌన్దర్య ప్రత్యాయకములు కాగలుగుచున్నవి' అన్నారు ఆనన్దవర్ధనులు కనుక ఆ యేక పదస్థలములనుగూడ సంగ్రహించుటకై 'శబ్ద' అనబడినది. అట్లే ఇచట శబ్దము అర్థమును ప్రతిపాదించుననుటలో అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన యను మూఁడు వ్యాపారములును సంగ్రహింపఁబడెనని గ్రహింపవలెను.



శ్రీః

ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧. ప్రాచీన లక్షణ ఖండనము

సంస్కృత మూలము

యత్తు ప్రాఞ్చః అదోషౌ సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్యమ్ ఇత్యాహుః తత్రత్రవిచార్యతే—శబ్దార్థయుగలం న కావ్యశబ్దవాచ్యం మానాభావాత్ కావ్యముచ్చైః పఠ్యతే. కావ్యాదర్థోఽవగమ్యతే, కావ్యం శ్రుతమర్థోనజ్ఞాతః ఇత్యాది విశ్వజనీన వ్యవహారతః ప్రత్యుత శబ్దవిశేషస్యైవ కావ్యపదార్థత్వ ప్రతిపత్తేశ్చ వ్యవహారః శబ్దమాత్రే లక్షణయోపపాదనీయః ఇతిచేత్ స్యాదప్యేవం యది కావ్యపదార్థతయా పరాభిమతే శబ్దార్థయుగలే కావ్యశబ్దశక్తేః ప్రమాపకం దృఢతరం కిమపి ప్రమాణంస్యాత్ తదేవతు నపశ్యామః. విమతవాక్యం త్వ శ్రద్ధేయమేవ ఇత్థంచాసతి కావ్యశబ్దస్య శబ్దార్థయుగలశక్తిగ్రాహకే ప్రమాణే ప్రాగుక్తాద్వ్యవహారతఃహః శబ్దవిశేషే సిద్ధ్యన్తీం శక్తిం కోనామ నివారయితుమీష్టే, ఏతేన వినిగమనాభావాత్ ఉభయత్ర శక్తిరితిప్రత్యుక్తం, తదేవం శబ్దవిశేషస్యైవ కావ్యపదార్థత్వే సిద్ధే తస్యైవ లక్షణం వక్తుం యుక్తం నతు స్వకల్పితస్య కావ్యపదార్థస్య ఏషైవ చ వేదపురాణాది లక్షణేష్వపిగతిః, అన్యథా తత్రాపీయం దురవస్థా స్యాత్

తెనుఁగు తాత్పర్యము

ఈ సందర్భమున ప్రాచీనులు దోషములు లేక గుణములతోను అలంకారములతోను కూడియున్న శబ్దార్థములు రెండును కావ్యము" అనిరి దానిని విచా

రింతము. ఏమనఁగా శబ్దార్థములు రెండును గలసి కావ్యమనఁదగదు. అట్లనుటకు ప్రమాణములేదు. 'కావ్యమును పెద్దగా చదువుచున్నాడు' 'కావ్యమునుండి అర్థమును దెలిసికొనుచున్నాడు' 'కావ్యమును వింటినికాని అర్థము తెలియలేదు' అని లోకులవాడుక శబ్దార్థములు రెండును కావ్యము కాదనితెల్పును. పైపెచ్చు విశిష్టమగు శబ్దమొక్కటియే కావ్యమనదగును. అనియేర్పరచును (చదువుటయు, వినుటయు శబ్దమునకే చెల్లునుగాని యర్థమునకు చెల్లవుకదా! మఱియు అర్థము కూడ కావ్యమ్మేయగుచో కావ్యము విన్నప్పుడు శబ్దముతెలియుచుండగా అర్థము తెలియకుండుట కుదురదు. ఇందువలన శబ్దమొక్కటే కావ్యము. అర్థము కావ్యము కాదని తేలినది.) పైవాడుక నొక్క శబ్దమునందే లక్షణతో కుదుర్చవలె నందురా? కుదుర్పవచ్చునుగాని పెద్దలనుకొన్నట్లుగా శబ్దార్థములు రెండును కావ్యపదమున కర్థమని నిరూపించు దృఢతర ప్రమాణమేది? అదియే కన్పడదు. అదియున్న గాదాపైవాడుకలోని ముఖ్యార్థమునకును (శబ్దార్థములురెంటికిని) బాధయేర్పడును. అదికదా లక్షణకు బీజము. విరుద్ధబుద్ధితోనుండువారి (ప్రాచీనుల) మాట మన మాదరింపరాదు, ఇట్లు కావ్యపదము శబ్దార్థములు రెంటిని తెల్పునని దృఢపరచు ప్రమాణమేదియు లేదు; కనుక కావ్యపదమునకు శబ్దము నొక్కదానిని తెల్పుటకే శక్తియున్నదని సిద్ధించును. దీనినెవరు వారింపగలరు? ఇందువలన వినిగమకము ఏకపక్షమును స్థాపించుయుక్తి లేదు; కనుక శబ్దార్థములు రెండును వాచ్యములే అను ప్రసంగము తొలగిపోయినది. కాగా ఇప్పటికి శబ్దవిశేషమే కావ్యమని సిద్ధించినది. కనుక దానికే = ఆశబ్దవిశేషమునకే లక్షణముఁ జెప్పవలెను, కాని తాముసొంతముగా కల్పించుకొన్న కావ్యపదార్థమునకు చెప్పదగదు. ఇదియే వేదములు, శాస్త్రములు, పురాణములు మొదలగువాని లక్షణముల యొద్దనుగూడ నడక. ఇట్లు కానిచో నచటగూడ నీ దురవస్థయే తటస్థించును.

సంస్కృత మూలము :

యత్త్వాస్వాదోద్బోధకత్వమేవ కావ్యత్వ ప్రయోజకం తచ్చ శబ్దేచార్థేచా విశిష్టమిత్యాహుః తన్న; రాగస్యాపి రసవ్యంజకతాయా ధ్వనికారాది సకలాలంకారిక సమ్మతత్త్వేన సుకృతే లక్షణీయత్వాపత్తేః; కింబహునా నాట్యాంగానాం సర్వేణాం అపి ప్రాయశస్తథాత్వేన తత్త్వాపత్తిర్దుర్వారైవ ఏతేన రసోద్బోధనసమర్థస్యైవాత్ర లక్ష్యత్వమిత్యపి

పరాస్తమ్ ; అపిచ కావ్య పదప్రవృత్తినిమిత్తం. శబ్దార్థ యోర్వ్యాసక్తం ప్రత్యేక పర్యాప్తం వా; నాద్యః ఏకోనద్వావితి వ్యవహారస్యేవ శ్లోక వాక్యం నకావ్యమితి వ్యవహారస్యాపత్తేః; నద్వితీయః; ఏకస్మిన్ పద్యే కావ్యద్వయ వ్యవహారాపత్తేః ; తస్మాద్వేద శాస్త్ర పురాణ లక్షణస్యేవ కావ్యలక్షణస్యాపి శబ్దనిష్ఠతై వోచితా ; లక్షణేగుణాలంకారాది నివేశోపి నయుక్తః; 'ఉదితం మణ్డలం విధోః' ఇతి కావ్యే దూత్యభిసారికా విరహిణ్యాది సముదీరితే, అభిసరణ విధినిషేధ జీవనాభావాదిపరే 'గతో౽స్తమర్కః' ఇత్యాదౌచావ్యాప్త్యాపత్తేః ; న చే దకావ్యమితి శక్యంవదితుమ్; కావ్యతయా పరాభిమతస్యాపి తథావక్తుం శక్యత్వాత్; కావ్యజీవితం చమత్కారిత్వం చావిశిష్టమేవ, గుణత్వాలంకారత్వాదేరననుగమాచ్చ; దుష్టంకావ్యమితివ్యవహారస్య బాధకం వినాలాక్షణికత్వాయోగాచ్చ ; నచ సంయోగాభావనాన్ వృక్షః సంయోగీతివదంశభేదేన దోషరహితం దుష్టమితి వ్యవహారే బాధకం నాస్తీతి వాచ్యమ్ ; మూలే మహీరుహో విహంగమ సంయోగీ నశాఖాయాం' ఇతిప్రతీతేరివేదం పద్యపూర్వార్ధే కావ్య ముత్తరార్ధేతు నకావ్యమితి స్వరసవాహినో విశ్వజనీ నానుభవస్య విరహాదవ్యాప్య వృత్తితాయాఅపి తస్యా యోగాత్; శౌర్యాదివదాత్మధర్మాణాం; గుణానాం హారాది వదుపస్కారకారణ మలంకారాణాం చ శరీరఘటక త్వానుపపత్తేశ్చ ;

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

కొంతమంది 'ఆస్వాదము నుద్బోధించుటయే కావ్యమగుటను ప్రయోజించును' అన్నారు. అదిసరికాదు. రాగముకూడ రసవ్యంజకమని ధ్వనికారాదులైన యాలంకారికులందఱునుగూడ నంగీకరించిన విషయమే. కనుకఁ బ్రకృతములో దానికిఁగూడ లక్షణముఁ జెప్పవలసివచ్చును. ఎక్కువయెందుకు? 'నాట్యాంగము లన్నియు సామాన్యముగా నీ తీరులే; కనుక' వానికిఁగూడ నీస్థితియే రావలసివచ్చును. అది వారింప నలవికానిదికూడను. ఇందువలన రసోద్బోధన సమర్థమైనదే యిట లక్షణీయము' అనుటయు నిరాకృతమైనది. మఱియుఁ గావ్యపదము బ్రవర్తించుటకు నిమిత్తమైన ధర్మము (కావ్యత్వము) శబ్దార్థముల రెంటను గలసియే యుండునా? ప్రత్యేక మొక్కొక్కదాననే పర్యాప్తము (పూర్తి)

అగునా ? మొదటి పక్షము కుదురదు 'ఒకఁడు ఇద్దఱుకాదు, అన్నట్లుగా 'శ్లోక వాక్యము కావ్యము కాదు' అను వాడుక యేర్పడును. (వాక్యమొక సిద్ధమేకాని అర్థముకూడఁ గాజాలదుకదా !) ఇక రెండవ పక్షముగూడనంతే. ఒక పద్య మననే రెండు కావ్యములు (శబ్దమొక కావ్యము అర్థమొక కావ్యము) అని వాడుక వచ్చును. కనుక వేదములు, శాస్త్రములు, పురాణములు వీని లక్షణము వలెఁ గావ్యలక్షణము గూడ శబ్దమునందే నిష్ఠిత మగుట యుక్తము. మఱియుఁ బ్రాచీనులు కావ్యలక్షణములో గుణాలంకారాదులఁ బ్రవేశపెట్టుటయు నుచితము కాదు.

'ఉదితం మణ్డలం విధోః' అదిగో చంద్రుఁడు ఉదయంబయ్యె అను కావ్యమును దూతియు, అభిసారికయు, వియోగినియు ఈరకమువారు నుడివి నపుడు క్రమముగా అభిసరణమును విధించుటయు, నిషేధించుటయు, నిఁక బ్రదుకులేదనియు నీరకము దలంపులు వ్యక్తము లగునుకదా. ఇపుడు ఆకావ్య మును, దానితోపాటుగా 'గతో ఽ స్తమర్కః' అను సుప్రసిద్ధ కావ్యమును గూడఁ గావ్యములు కాకపోవలసివచ్చును. ఏమి ? వానిలో గుణములుకాని యలంకారములుకాని లేవుకదా. ఆకావ్యలక్షణములు (ప్రాచీనులు తెల్పినది) అటనెట్లువ్యాపించును ? పోనీ, యివి రెండును 'కావ్యములేకావు' అనుటకు వీలు లేదు. అట్లన్నచో వారు (ప్రాచీనులు) కావ్యమని ఇష్టపడినవానినికూడఁ గావ్య ములు కావనవచ్చునుగదా ? వారు కావ్యమను దానియందును, మేము చూపిన దానియందునుగూడఁ గావ్యమునకు జీవితమగు చమత్కారము తేడాలేకయే యున్నది. అంతేకాక, గుణము లగుటయు నలంకారము లగుటయు నీమొదలగు నదంతయుగూడ నొక త్రోవననుసరించి నడువదుకదా? ఇంతేకాక, యీ పక్షములో 'ఈకావ్యమున దోషమున్నది' అను వాడుక కుదురదు. అదోష మైననేకదా కావ్యమని మీరొప్పినది? పోనీ, లక్షణ నాశ్రయింత మన్నచో (దానికి) బీజమైన బాధక మేమున్నది? 'అది కాదయ్యా! చెట్టున నొకయెడ సంయోగము లేకున్నను మఱొకయెడ సంయోగమున్నది' యన్నట్లుగా, నొకచోట దోషములేదనియు, మఱొకయెడ దోషమున్నదనియుఁ బైవాడుకకు భావమన్నచో నేమియు బాధకలుగఁబోదు.' అనెదరా? చెట్టుమొదటిలోఁ బిట్టలున్నవి, కొమ్మ లందులేవు అన్నట్లుగా, నీపద్యమున మొదటిసగము కావ్యము, రెండవసగము కావ్యముగాదు అని లోకులందఱకు సహజముగా ననుభవము లేదుకదా. కనుక,

కావ్యమగుట పద్యమునందంతటను వ్యాపించియుండవలెనుగాని కొంతభాగమునఁ గావ్యమగుటయు, మఱికొంత భాగమునఁ గావ్యము కాకపోవుటయుఁ గుదురదు. శౌర్యాదులవలె నాత్మయందేయుండు గుణములును, హారాదులవలె నలంకరించు నలంకారములును శరీరములోఁ జేరుట తగదుకదా.

శ్రీ శర్వాణి :

నాగేశుని మొదటి వంక

ఇక్కడ నాగేశుని వంక యిది. ఆస్వాదము నుద్బోధించుటలో శబ్దార్థములు రెంటికిని తేడా లేదు. చమత్కార ప్రయోజకత్వము రెంటియందు నుండును. ఈలక్షణము అనఁగా చమత్కారకమగు బోధ కల్గించు జ్ఞానములో గోచరమగుటకుఁ బ్రయోజకమగు ధర్మము (ప్రకాశకారాదులు తెల్పిన లక్ష్యతా నిర్ణాయకమగు ధర్మము) శబ్దార్థముల రెంటను నుండును. మఱియుఁ 'గావ్యముచదువఁబడినది, కావ్యముతెలియఁబడినది.' యను రెండు రకముల (శబ్దమునకు సంబంధించియు, నర్థమునకు సంబంధించియు) వ్యవహార మగుపడుచున్నది. ఈ రెండు హేతువులఁబట్టియుఁ గావ్యపదప్రవృత్తికి నిమిత్తమగు ధర్మము రెంటను వ్యాసజ్యవృత్తియే. (అనఁగా శబ్దార్థములు రెంటినిఁ గలుపుకొనియే (అంటిపెట్టుకొని) వ్యాపించి యున్నది. భగవానుఁడగు పతంజలి (వ్యాకరణమహాభాష్యకారుఁడు)కూడ 'తదధీతే తద్వేద' యను సూత్రపు భాష్యములో నీభావమునే (వేదాదులన్నియు శబ్దార్థోభయ రూపములేయని) ప్రతిపాదించినాఁడు. లక్షణచేశబ్దార్థములలో నొక్కొక్కటియు గావ్యమగునుగనుక "ఒకఁడు-ఇద్దఱుకారు." అనున ట్లాయాపత్తియు రాదు. కాఁగా ప్రకాశకారాదులు తెల్పిన కావ్యలక్షణము నపహసింపఁదగదు. బాధకములేనిది. ఆస్వాదమునందు వైలక్షణ్యమును గూర్చినచోఁ గడమ రెండు లక్షణములునుగూడ నిర్బాధకములే. కనుక నితరమతమును దుష్టము గాదు. అనినచో నట్లే కానిమ్ము. కాని, సామాన్యలక్షణములో మాత్రము 'అదోషాది' పదములను వారును గూర్పదగదు. అట్లగుచో నేదోషము లేదు' అని. ఈవంకనుదీర్తుము. శబ్దార్థము లాస్వాదోద్బోధములో తేడాలేనివనుట తప్పు. ఏమంటే, శబ్ద మర్థద్వారమున నాస్వాదోద్బోధకము. అర్థము స్వతంత్రముగా నాస్వాదోద్బోధకము. ఈవిషయము నానందుఁడు 'యత్రార్థశ్శ

బ్దో వాతమర్థ ముపసర్జనీ కృతస్వార్థౌవ్య క్తః కావ్యవిశేష స్సధ్వనిరితి సూరిభిః కథితః' అని స్పష్టపఱచెను అభినవుఁడును 'యద్యపిహి ధ్వననం శబ్ద వ్యాపారః తథాపి అర్థసామర్థ్యస్య సహకారిణః సర్వత్రానపాయాత్ వాచ్య సామర్థ్యాక్షిప్తత్వంశబ్దశక్తి మూలానురణనవ్యంగ్యేపి అర్థసామర్థ్యాత్ప్రతీయ మానావగతిః' అనెను. అనఁగా శబ్దమునకు ధ్వనన వ్యాపారమున్నను తోడుగా నర్థసామర్థ్యము అన్ని యెడలను విడువకుండ నుండును. కనుక నది (వ్యంజకత్వము) ఆస్వాదోద్బోధకత్వము. దీనికిఁ (శబ్దమునకు) అర్థసా మర్థ్యముననే యేర్పడును. శబ్దశక్తి మూలానురణన వ్యంగ్యస్థలమునందు గూడ నర్థసామర్థ్యమునుండియే ప్రతీయమానమగు నర్థము అవగత మగును అని. ఇందువలన తేలినదేమి? కావ్యశబ్దమునకు స్వతంత్రముగా నా స్వాదోద్బోధకత్వమేమియు లేదనియు, నర్థానుగ్రహప్రసూతమేయనియు, (కనుక) నద్వారకమగు నాస్వాదోద్బోధకత్వము అర్థమునందును, సద్వా రకమగు నాస్వాదోద్బోధకత్వము శబ్దమునందు నుండునని తేలినది. ఇపు డారెండును(శబ్దార్థములును) ఆస్వాదోద్బోధనమునందే తేడాలేవని నాగేశుఁ డనుట తప్పుమాటేకదా. సద్వారకమగు దండమువంటి కారణమా అద్వారక కారణమగు భ్రమణము? అదికాక శబ్దైకనిష్ఠములగు యమకాదుల యాస్వాదోద్బోధకత్వమును? ఎట్లనగా 'యోజననినాగోపీతః చచారయో వల్లవాంగనా గోపీతః' అను నీ రీతి చోటులనుండునదియు

"అనురాగవతీ సన్ధ్యా దివస స్తత్పురిస్సరః,
అహో! దైవగతిశ్చిత్రా ఉభయోర్న సమాగమః"

అను నీతీరుల ప్రదేశము లందుండు నాస్వాదోద్బోధకత్వమును సమాన మని యేబుద్ధిమంతుఁడనును? 'అదికాదయ్యా' 'ఆస్వాదములోఁ దేడా యున్నను తదుద్బోధకత్వములలో శబ్దార్థములలోఁ దేడాలేదు అనుటయు దగదు. యమకకృతమగుచోటుల సార్థకయమకములు,నిరర్థకయమకములు, దీనిని బట్టియు నాస్వాదోద్బోధకత్వము విభిన్నమే. ఎట్లనగా, 'గారుత మాహాత్మ్యశన భీరుతమామలయనేలభృతమధుకరవా మారుతమా మలయా చలమారుతమా నీదుకాని మది మారుతమా' ఇత్యాదులగు సార్థకయమకము లకును

'అన్నైతర పన్నైతర దున్నైతర కన్నడంబుతోపిడి చెత్తా

చెత్తా చెల్లా చెదరా చెదరాయిత పదరకంపతోపిడిచెత్తా " ఇత్యాది నిరర్థక యమకములకును ఆస్వాదము నొదవించుటలో దేడాలేదన గలమా ? శబ్దత్వ మను సామాన్యధర్మమును బట్టి యీరెండు చోటులను అనుగతమొనర్తు మనుట తగదు. అపుడు రాగాదులందుగూడ పైశబ్దత్వమను ధర్మమును బట్టి యనుగతిఁ జేయరాదుగదా. రాగాదులందు రసాద్యుద్బోధకత్వము రసాది సామగ్రినుద్బోధించుట ద్వారమునఁనేర్పడుననియే పెద్దలతలంపు. ఈ సార్థక నిరర్థక యమకములకు నట్టిమనోవికాసమును సమకూర్చు శక్తి లేదుగదా. కనుక, నాస్వాదోద్బోధకత్వము శబ్దార్థములకు సమానమనుటతోపాటు అది సామాన్యలక్షణ మనుటయుఁదప్పే. నాట్యాంగములకు రాగములకుఁ గూడ నాస్వాదోద్బోధకత్వము సర్వాంగీకృతమే కనుక నవికూడఁ గావ్యములు కావలసివచ్చును. ఆస్వాదమునందు వైలక్షణ్యమునుగూర్చి తక్కిన రెండులక్షణములను సరిపెట్టఁబోవుటయుఁదప్పే. 'ఆ వైలక్షణ్యమేమిటి ?' యని యెవరినైన నడిగినచో నేమి సమాధానముఁ జెప్పగలరు ? రసాదుల యాస్వాదము ద్వారమున వైలక్షణ్యము గుదురదు. రసాదులు సర్వేసర్వత్ర యొకేరూపమున నాస్వాద గోచరములగును; గనుక, రాగవ్యక్తములైనను, నాట్యాంగవ్యక్తములైనను, గావ్యవ్యక్తములైనను నట వైలక్షణ్యము నుడువ నవకాశములేదు. అట్లే రసోద్బోధనముగూడఁ బైస్థలములందు అవి లక్షణమే. కాఁగా, నావైలక్షణ్యము దుర్నిరూపము. ఇట్లు తాను నిరూపింప లేని వైలక్షణ్యమును లక్షణములోఁగూర్చుట తెలివిగల పనికాదు. శబ్దజన్య త్వమనుచో నాట్యాంగములలోఁ గొన్నింటికి వ్యాప్తికల్గినను మిగిలినవియు రాగములును గావ్యములయిపోవును. కావ్యజన్యత్వము వైలక్షణ్యమనుచో నాత్మాశ్రయమను దోషముతప్పదు. కావ్యజన్యాస్వాదోద్బోధకము 'కావ్యము' అనియుఁ, గావ్యప్రతిపాద్య రసోద్బోధకము 'కావ్యము' అని లక్షణములు రెండును గావ్యఘటితములే కదా. ఇఁక నాత్మాశ్రయమెట్లు తొలఁగును ? కనుకఁ, బ్రకాశకారాదుల లక్షణముతోపాటు కడమ రెండు లక్షణములు (ఆస్వాదోద్బోధకత్వము, రసోద్బోధకత్వము అనునవి) అనేకములగు పాట్లుపడుటయేకాక, యుపహసింపఁదగినవియు, నుపహసింప వలసినవియుగూడనైనవికదా. ఈలక్షణములనఁట, పండితరాజఁట, సరే

యని యంగీకరించినాఁడఁట ! 'అదోషౌ' అనునది సామాన్యలక్షణములోఁ జేరరాదన్నాఁడఁట !!! ఈ నాగేశుని ప్రసంగమునకుఁ బండితరాజు మాటలలోఁ జీమకాలంతైన చోటున్నదా ?

పాణిని సూత్రము

ఇఁక 'తదధీతే తద్వేద' (4-2-59) యను పాణిని సూత్రపు భాష్యములోఁ బతంజలి వేదాదులు శబ్దార్థోభయ రూపములని పూర్వపక్ష మొనర్చి యట్లుకాదని ఖండించినాఁడు. వినండి. "కిమర్థ ముమావుభౌ అపి నిర్దిశ్యేతే నయోఽధీతే వేత్త్యప్యసౌ; యస్తు వేత్తి, అధీతేఽప్యసౌ; నైతయోరావశ్యక స్సమావేశః; భవతిహి కశ్చిత్సంపాఠం పఠతి నచవేత్తి కశ్చిత్త్వేత్తి న చ సంపాఠంపఠతి." (ఇచట నధ్యయన వేదనముల రెండిటి నెందుకుఁ జెప్పినాఁడు ? ఎవఁ డధ్యయనమొనర్చునో, మాటలఁ జదువునో, వానికి నర్థముఁ దెలిసియుండ నక్కఱలేదు. ఎవనికి నర్థముఁ దెలియునో వాఁ డధ్యయనముఁ (మాటలఁ జదువుటను) జేసికూడ నుండ నక్కఱలేదు. ఇట్లు కూడ నుండునుగదా. ఒకఁడు గ్రంథపాఠమును జక్కఁగాఁ బఠించును. అయితే వాఁడర్థము నెఱుఁగడు. ఒకఁ డర్థము నెఱుఁగును కాని వాఁడు గ్రంథపాఠమును బఠింపఁడు. ఈభాష్యమేమి చెప్పుచున్నది ? పూర్వపక్షి వేదాదికము శబ్దార్థోభయాత్మక మనుకొని యధ్యయనవేదనముల రెంటిని సూత్రములో నిర్దేశింపఁబనిలేదన్నాఁడు. భాష్యకారుఁడది తప్పన్నాఁడు. ఎట్లనగా, నొకఁడు వేదమును శబ్దపాఠమును జక్కఁగా నధ్యయనమొనర్చును. కాని, యతని కర్థము దెలియదు. మఱొకనికి వేదముయొక్క యర్థము చక్కఁగా నెఱుఁగవచ్చును. కాని యతఁడు శబ్దసంపాఠమును బఠింపలేదు. అనఁగా నధ్యయనముఁజేయలేదు. కనుక, నీయధ్యయనవేదనములు రెండును తప్పక కూడియే యుండవలసిన యావశ్యకములేదు. కావున యధ్యయనముచేత వేదనముగాని, వేదనముచే నధ్యయనముగాని సిద్ధించు నవకాశము లేదు. కాఁబట్టి పరస్పరవ్యభిచారులైన 'అధ్యయన వేదనము'లను సూత్రములోఁ బాణిని కూర్చెనని తేలినది. ఇపుడు వేదము శబ్దార్థోభయాత్మకమగుచో నధ్యయనము వలననే యర్థావబోధకూడ గావలసియుండును గదా! అట్లు కాదనికదా యవి రెండును ఒకదానిచే నొకటి సిద్ధింపవనిచెప్పినది ? అదికాక, సూత్రములో 'అధీతే' యని ప్రత్యేకముగాఁ బేర్కొనుటవలన "స్వాధ్యాయోఽ

ధ్యేతవ్యః '' అను శ్రుతికి కేవల వేదాక్షర గ్రహణమే పరమ తాత్పర్య మనియు, వేదము శబ్దైకరూపమనియు విస్పష్టమైనది. కనుకనే " అధ్యయన మాత్ర వతః '' అను బ్రహ్మసూత్రముగూడఁ బైవానితో నేకకంఠ మగు చున్నది. వేదాదు లుభయాత్మకములను వాదమును '' నైతయోరావశ్యక స్సమావేశః " అను భాష్య వాక్యము నిర్దాక్షిణ్యముగ గొంతుపిసుకును. ఇట్లు పతంజలి, వ్యాసుఁడు, మొదలగు వారందఱుగూడ వేదాదులు శబ్దైకరూపము లని సిద్ధాంతపఱచియున్నారు. కాఁగా; బతంజలి యుభ యార్థక మన్నాఁడను నాగన్న వాదము అసత్యమును, అనుప పన్నమును. వేద ముభయాత్మక మగుచో నధ్యయన మొనర్చినపుడు వేదశబ్దమువలె వేదార్థముగూడఁ దెలిసియుండియే తీరవలెను. ఇందువలన, నప్రామాణిక మును, శ్రీ శంకరాది సకల విద్వన్మూర్ధన్య గర్హితమును నగు స్ఫోట శబ్దమును బట్టుకొని వ్రేలాడినను గతిలేదని స్పష్టము.

ఈ కావ్యలక్షణమును నిరూపించు సందర్భమున నొక విశేష మవశ్యముగా గ్రహింపవలసియున్నది. 'ప్రాచీనతముఁడును, ఈయలంకార శాస్త్రమునకు నాదితమమగు గ్రంథమును రచించినవాఁడును నగు వ్యాసుఁడు అగ్నిపురాణములో '' సంక్షేపాత్కావ్య మిష్టార్థ వ్యవచ్ఛిన్నా పదావలీ '' అన్నాఁడు. భరతుఁడు నాట్యసూత్రములో '' వాచి యత్నస్తు కర్తవ్యః నాట్యస్యైషా తనూః స్మృతా " అనియు, నాచార్య దండి కావ్యాదర్శములో "శరీరం తావదిష్టార్థ వ్యవచ్ఛిన్నా పదావలీ" అనియు, భోజరాజు సరస్వతీ కంఠాభరణములో '' నిర్దోషం గుణాలంకార రసవద్వాక్యం కావ్యమ్ '' అనియుఁ, పీయూషవర్షుఁడు(జయదేవుఁడు) చంద్రాలోకములో ''నిర్దోషం గుణాలంకార లక్షణరీతి వృత్తిమత్ '' అనియు, వామనుఁడు '' విశిష్టపద రచనా రీతిః " అనియు, విశ్వనాథ కవిరాజు సాహిత్య దర్పణములో '' వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్ " అనియు, శౌద్ధోదనుని యలంకార సూత్రములో " రసాది మద్వాక్యం కావ్యమ్ " అనియు, మహిమభట్టు వ్యక్తి వివేకములో '' ధ్వన్యాత్మకం వాక్యం కావ్యమ్ " అనియు, నానంద వర్ధనుఁడు ధ్వన్యాలోకములో " తత్రచారుత్వాతిశయ విశిష్టార్థ ప్రకాశన లక్షణే ప్రయోజనే కర్తవ్యే యది శబ్దస్య అముఖ్యతా " అనియు, నభినవ

గుప్తుఁడు లోచనములో "శబ్దస్యావ చ్ఛరీరభాగ ఏవ నివిశతే, సర్వజన సంవేద్య ధర్మత్వాత్ స్థూలకృశాదివత్ అర్థః పునః సకలజన సంవేద్యో నభవతి" అనియు, నర్థము కావ్యశరీరముగాదని వ్యవచ్ఛేదించుచు శబ్దము మాత్రమే కావ్యమని స్పష్టముగా సిద్ధాంతపఱచిరి. ఇట్టు లగ్నిపురాణము మొదలు ఆచార్య దండి యభినవగుప్తాదులవఱకు శబ్దమే కావ్యమని చాల మంది యాలంకారికుల సంప్రదాయము. ఈసంప్రదాయపు త్రోవనుంచి తొలఁగి, భామహుఁడు, మమ్మటుఁడు, విద్యానాథుఁడు, మొదలగు కొద్ది మంది శబ్దార్థములు రెండును గావ్య మనిరి. మహా ప్రామాణికుఁ డగు నభినవుఁడు అర్థము కావ్యశరీరముగాదని వ్యవచ్ఛేదించుచు శబ్ద మొకటియే కావ్యమని నిష్కర్షించుచుండఁగా, వ్యాస భరతాదులు శబ్దమే కావ్యమని యుపక్రమించి తెలుపుచుండఁగాఁ, బ్రామాణికుఁడెవ్వఁడు మార్గాంతరమునఁ బోఁగలఁడు? 'అర్థము సర్వజన సంవేద్యము కాదు' అను యుక్తితో 'అర్థము కావ్యశరీరము గాదు' అన్న యభినవుని మాటయే నాగేశుని 'కావ్యము తెలిసినది' అన్న వాదుకు యన్యథా సిద్ధమే యనియు, 'గావ్య శరీర మర్థము గాదనియు వ్యక్తపఱచినది, 'కావ్యము శబ్దార్థోభయాత్మకము' అనిన నాగన్న వాదమును ఖండించినది. ఇట్లుపపత్తియుఁ బ్రమాణమును సంప్రదాయమును మాత్రమేకాక "కవి కర్మకావ్యమ్" అను వ్యుత్పత్తియుఁగూడ భరతుఁడు "వాచి యత్నస్తు కర్తవ్యః"అని యన్నట్లు శబ్దమే కావ్యమని స్థిరీకరించినది. కాఁగా, రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శ్శబ్దః కావ్యమ్" అను పండితుని లక్షణము పైన యుపపత్త్యాది చతుష్టయమును సురక్షిత మొనర్చినది.

మఱియు నింకొకవిశేషముఁగూడ నవశ్యముగా గ్రహింపవలయును. రామాయణాదులు "శోక శ్లోకత్వ మాగతః" అని భావచమత్కారముఁ గావ్యలక్షణమన్నవి. "వాగ్వైదగ్ధ్య ప్రధానేపి రసఏవాత్ర జీవితమ్" అని భరతుఁడు, "ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్య జీవితమ్" అని క్షేమేంద్రుఁడు మొదలగువారు రసచమత్కారము నాదరించిరి. "కావ్యం కల్పాంతరస్థాయి జాయతే సదలంకృతి" "కావ్యంగ్రాహ్య మలంకారాత్" ఇత్యాదిగా దండి, భామహ, ఉద్భట, వామనాదులు గుణాలంకారాదుల చమత్కారమునఁ గావ్యమును గుర్తించిరి. ఆనంద అభినవాదులు వ్యంగ్య

చమత్కారము కావ్యలక్షకమనిరి. ఇట్లు ప్రాచీనులు, నవీనులు, ప్రాచీనతములు, నవీనతములుగూడఁ గావ్యమును జమత్కారముననే ప్రధానముగా గుర్తించిరి. ఇట్లు వేర్వేరు త్రోవలఁబోవు నీ యాలంకారికు లందఱికిని (రసాత్మవాదులు, రీత్యాత్మవాదులు, వక్రోక్త్యాత్మవాదులు, వ్యంగ్యవైభవాత్మవాదులు, ఔచిత్యాత్మవాదులు) కావ్యమును గుర్తించుటకుఁ బ్రధానమైన సాధనము 'చమత్కారమే' యనుటలో విప్రతిపత్తి లేక సమన్వయ మేర్పడుచున్నది. ఈవిషయమును గుర్తించియే 'రమణీయ' శబ్దముతో లక్షణము నుపక్రమించి, దానినిచటఁ 'జమత్కారమే' కావ్యలక్షణమని పర్యవసింపఁజేసి పండితరాజు రమణీయోపక్రముఁ డైనాఁడు. ఇందువలన, సకలాలంకార శాస్త్రపండితులకును సమన్వయ మేర్పడినది. విభిన్న మార్గగాములగు ప్రజలను సమన్వయపఱచి యొక త్రోవను నడిపించుట రాజ కృత్యమేకదా. కనుకనే యలంకారశాస్త్ర పండితుల నందఱినిఁ బైన నిరూపించినట్లుగాఁ జమత్కారముతో సమన్వయపఱచి, చమత్కారమను నొక లక్షణ మార్గమున సులక్షణముగా నడిపించిన యీ జగన్నాథుఁడు 'పండితరాజు' అనుటకు సర్వవిధముల నర్హుఁడేకదా. కనుకనే "మనన తరి" అను శ్లోకములో "పండితధరేన్ద్రః" అనక "పండితనరేన్ద్రః" అన్నాఁడు. వివిధ మార్గగాములగు నరుల సమన్వయపఱచి యొకత్రోవ నడుపు రాజువలెఁ బండితులనందఱి నీశాస్త్రములో సమన్వయపఱచితిననియు, నాసమన్వయ మలంకార శాస్త్రమునంతను మననమొనరించుట వలననే చేయఁగల్గితిననియు వ్యక్తపఱచినాఁడు. మఱియు సకలాంధ్ర భువనోపజీవ్యుఁడైన తెలుఁగుల యాదికవి నన్నయభట్టారకుఁడు తెల్పిన "సారమతిన్" అను పద్యములోఁ 'గవితా లక్షణము, శయ్యాపాకము' అను రెంటిని ఇక్కడ చక్కగా సమన్వయించెను. ఎటులనఁగా, ప్రసన్నార్థ యుక్తిని, పాకమును "రమణీయార్థ ప్రతిపాదకమనియు, నక్షరరమ్యతను శయ్యను 'అర్థప్రతిపాదక' మనియు సంగ్రహించె నని తెలియవలెను,

నా గే శు ని రెం డ వ వం క

ఇక్కడ నాగేశుఁడు మరల వంకలు దిరిగినాఁడు. గుణములను, అలంకారములను దా ననుగమ మొనర్చునఁట. అందువలన నిట దోషమును

మాని 'అదోష' పదమునొద్ద దోషనిరూపణకై పండితుఁడు ప్రయత్నించుచున్నాఁడఁట : అదెట్లనఁగా, 'కావ్యధర్మములనికానీ, రసధర్మములనికానీ గుణముల కనుగమము. కావ్యధర్మములనికానీ, కావ్యశోభాకరములనికానీ, యలంకారముల కనుగమము' అన్నాఁడతఁడు. ఇది తప్పు. 'కావ్యధర్మములు గుణములు' అనే యనుగమము దాను వెనువెంటనే చెప్పినట్లు అలంకారములం దతివ్యాప్తమేకదా. కావ్యాత్మయైన రసము చిదేకరూపముగదా. అది గుణము కినుక నట గుణాంతరములగు మాధుర్యాదులుండవు. శౌర్యాదులు ఆత్మగుణములన్న పండితరాజు మతమున గుణము లాత్మయందుండుట సరిపడునందురా ? అటులయిన, నతని మతమునుబట్టి యవి మాధుర్యాదులు మూఁడేకావు. శ్లేషప్రాసాదులు పది. అవి శబ్దార్థవృత్తులని యతని నిష్కర్ష కనుక 'రసధర్మములు' అను అనుగమము గుదురదుగదా. అదియుఁగాక గుణములు మూఁడా ? పదియా ? అనువికల్ప మొకఁడున్నది. అసలవి దోషాభావ రూపములను నొక విప్రతిపత్తి యున్నది. ఇన్ని చిక్కులలో గుణముల కనుగమ మొనర్చుట తన తరమగునా ? మఱియు, కావ్యశోభాకరములైన యలంకారములనుగా దండ్యాచార్యుఁడు "కావ్యశోభాకరాన్ ధర్మాన్ అలంకారాన్ ప్రచక్షతే" "కాశ్చిన్మార్గ విభాగార్థ ముక్తాః ప్రాగప్యలంక్రియాః" అని గుణములను కావ్యశోభాకరములని యలంకారములుగాఁ బరిగణించినాఁడు. ఇందువలనఁ గావ్యశోభాకరములను అలంకారముల యనుగమము ఉపమాదులం దతివ్యాప్తము కనుక నది తప్పని స్పష్టము, ఇఁకఁ గావ్యధర్మములు గుణములు గూడ నగును ; కినుక నీ యనుగమము సర్వథా దుష్టమే. ఈవిధముగ నాగన్న పాండిత్యము బట్టబయలైనది కదా. ఇతఁ డఁట : అనుగమ మొనర్చునఁట!! ''తేఽద్యాపి వికల్ప్యన్తే కస్తాన్ కార్త్స్న్యేన వక్ష్యతి'' యని వాల్మీకి వ్యాసులతో మూఁడవకవియైన దండి పండితుఁ డననుగతిని స్పష్టపఱచినాఁడు. కనుక ననుగతి గుణాలంకారాల కేర్పడునని పండితుఁడు తలఁచెననుట మిక్కిలి తెలివితక్కువ ప్రసంగము.

రసము కావ్యాత్మయని యాలంకారికుల సిద్ధాంతము. గుణము లాత్మధర్మము లగుటయే యుక్తము. హారాద్యాలంకారములు శరీరమునకు వెలుపలివే. అటులే యుపమాఽనుప్రాసా ద్యలంకారములుగూడఁ గావ్య

శరీరమునకు వెలుపలివే;కాని యంతర్గతములుగావని భావము. "శరీరీకరణం యేషాం కావ్యత్వేనవ్యవస్థితం'' అని యానందుఁ డన్నాఁడు. ఇచటఁ గాశీ పండితుఁడు మహామహోపాధ్యాయ గంగాధరశాస్త్రి యిట్లు వ్రాసిరి. 'ప్రకాశకారాదుల' లక్షణములో దోషాభావగుణాలంకారములు కావ్యలక్షణోద్దేశతను నిర్ణయించుకోటిలోనివికావు. (అనఁగా లక్ష్యతావచ్ఛేదకములు కావు)' అని. పాపము! ఇందువలన 'గుణాలంకారములు గావ్యశరీరమునఁ బ్రవేశింపఁ దగవు' అనిన పండితరాజు నాక్షేపము తొలఁగెనని దురాశ! కాని, యది తొలఁగలేదు సరికదా; గుణాలంకారము లప్రసక్తములు గనుక వీని నిరూపణము కావ్యశరీర నిరూపణ ప్రతిజ్ఞులగు ప్రకాశకారాదుల కప్రసక్త ప్రసంగమగునని వారెఱుఁగరు. లక్షణోద్దేశత్వము శబ్దార్థముల రెంట నున్నది. కేవల మొకశబ్దమునందే కాదు కవి కావ్యమును నిర్మించుటలో నీ శబ్దార్థముల రెండింటిని స్వీకరించునుగదా. ఈ రెంటికిని అనుగతమగు కావ్యలక్షణ మేమనఁగా : 'రసజ్ఞానమున కుపయోగించు సామగ్రిని సమకూర్చు కవి తలంపులో గోచరమగుట.' ఇందుచేతనే లాస్యాంగములు కావ్యమగు నాపత్తి తొలఁగును. అవి పైఁ జెప్పిన కవితలంపులో గోచరము గాదుకదా. ఇఁక శబ్దము మాత్రమే కావ్యమనిన పండితరాజు పక్షములో నా శబ్దమునందు మాత్రమే యుండు గుణాలంకారముల నిరూపణ ముచితముకాని యర్థమునందుండు వాటిని నిరూపించుట పిచ్చివాని (ఉన్మత్తప్రలపి తత్వాపత్తేః) వాగుడు కావలసివచ్చును. రసమున నుపయోగించును (శాస్త్రిగారి లక్షణములో రసోపయోగి పదార్థముల సంఘటించు తలంపునకు అవసరముగాన కవికవి తెలియవలెను.) కనుక వాటిని నిరూపించితి మనుట కుదురదు. కావ్యాంగముల నిరూపింతునని ప్రతినచేసినవాఁడు రసోపయోగుల నిరూపించుట యసంగతముగదా? అని యాక్షేపము. దీనిని విచారింతము. ఇట ప్రకాశకారుని వాక్యము 'అదోషములు, సగుణాలంకారములు నగు శబ్దార్థములు కావ్యము' అనికదా. ఈ లక్షణవాక్యములో, ఉద్దేశ్య విధేయభావ మున్నదా? లేదా? శబ్దార్థము లుద్దేశ్యములుకదా? అందు విశేషణములగు అదోషసగుణ సాలంకారత్వము లుద్దేశ్యతా నియామకము లేల కావు? కావనుటకు హేతువేమి? యుక్తియేమి? 'విలక్షణమగు

యుద్దేశ్యతను నియమింపకుండ నుండునా? అట్లు నియమింపనిచో "కేవల శబ్దార్థములు' అను లక్షణము 'కచటతప' యనుచోట నతివ్యాప్తముగాదా? కనుక 'అదోషాదికము' ఉద్దేశ్యతా నియామకమని తీరవలెను. 'అదికాదు' అనుటలో, న్యాయాలంకారశాస్త్రముల విజ్ఞానమేమియుఁ గన్పడదు ఇంకొక రీతి విచారింతము. అదోషాదికము ప్రాచీనులు కావ్యశరీర మనుచున్న శబ్దార్థములందు నిత్యానుబద్ధము లగుటయేకాక ప్రకృత సందర్భములో నవశ్య నిర్దేశ్యములుకూడ గనుక నది యుద్దేశ్యతను నియమింపకమానదు. కాదన్నచో దోషమును ముందే నిరూపించితిమికదా. కనుక దానిలో విశిష్టము లగు శబ్దార్థములే లక్షణోద్దేశ్యములని యొప్పుకొని తీరవలెను. అపుడు పండితుఁడు చెప్పిన దోషము (లక్షణ శరీరములో జేరదగనివి చేర్చుట యను నట్టిది) తప్పనే తప్పదు. చక్కఁగా విచారించుచో నీ "అదోషౌ సగుణౌసాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్యమ్" అను లక్షణమునం దతివ్యాప్తియో, యవ్యాప్తియో, యేదియోయొకదోషము దీనినెంత పరిష్కరించినను లశు నమునందు దుర్గంధమువలె జన్మతస్సంబంధమై విడువనే విడువదు

ఇఁక 'కచటప' యను స్థలములో స్వరూపమను నర్థము, వర్ణాత్మక శబ్దమును, అర్థవ్యక్తియను గుణమును, వర్గాద్యక్షరములై తద్జ్ఞాపకములు గనుక ముద్రయను అలంకారమునున్నవి కదా. దోషముగూడ లేదు కనుక నతివ్యాప్తి తప్పదు. 'వర్గాద్యక్షరములుండుట ముద్రకావచ్చునుగాని చమత్కారము లేదు. కాన నలంకారముగాదు. ఇఁక నతివ్యాప్తిరాదు." అందురా? చిట్టచివర కలంకార గతముగానైనను చమత్కారము (పండితుఁడు చెప్పిన దానిని) లక్షణములోఁ జేర్చుకొనిననే కాని మీ కతివ్యాప్తి తప్పెడు గతిలేక పోయినది. పాపము. ఇంత తంటాలు పడినప్పటికి మీకవ్యాప్తి తప్పదు. ఇట శబ్దార్థములను ద్వంద్వము వలని సాహచర్యము గ్రహింపవలెనని ముందు మీరు నుడువఁబోవు నట్లుగా, నిచట గుణసాహచర్యమువలన నీ యలంకారములు వాచ్యములే యనక తీరదు. అపుడు వ్యంగ్యములగు నలంకారములు వస్తువు, రసము, భావము మొదలగువాని చమత్కారము సంగ్రహింపఁబడలేదు కనుక 'గతోఽస్తమర్కః, 'అదిగో చంద్రుఁ డుదయంబయ్యె' నిత్యాది కావ్యము లందు, వ్యంగ్యైక చమత్కారము లందు నవ్యాప్తి తప్పదు అంతేకాక,

"కందర్పుని చందముగాఁ గుందములు మిళిందములును
గోవిందుండానందంబున బృందారక సందోహము
కందళింపఁ జందురుఁడలరెన్."

(కవి రంజాభరణము, వేంకట రామకృష్ణకవులు) అను నిరన్వయ పద్యమున నతివ్యాప్తిప్పదు సౌకుమార్యమను గుణము, సబిందుకదకారాను ప్రాసము, అలంకారము నున్నవికదా. నిరన్వయ దోషమొకటే కనుక మీ సిద్ధాంత ప్రకారి మది కావ్యత్వమును భంగింపదు. అల్పదోషమున్నను ఆక్షేపములేదని మీసిద్ధాంతమేకదా అథవా మీరు పరిగణించిన దోషములలో నిరన్వయత్వము లేదుగదా. కనుక వ్యంగాదులం దుండు చమత్కారము (వాచ్యవస్తువు మొదలగు పదగ్రాహ్యములు) గ్రహింపఁబడనంతవఱకు నవ్యాప్తి దీనివెన్నంటియే యుండును. అంతయేకాక, యట్లు చమత్కారక మగు నర్థముఁ బ్రతిపాదించుట యను విశేషము శబ్దమునందు నివేశింప నంతవఱకు, విధవా బ్రహ్మచారులవలె నీ శబ్దముల సమావేశము దుష్టమే యగును. పై పెచ్చు 'అదోషౌ' అనుదానికి స్ఫుటముగా దోషములు లేకుండుట యను అర్థమును దప్పే యగును. "తదల్ప మపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన" యను దండ్యాచార్యుని వాక్యము బాధించును. అయితే సర్వధా నిర్దోషములైన కావ్యములు విరళములే. కానిండు; మన మేమిచేయఁగలము? సహృదయ చక్రవర్తి యానందవర్ధనుఁడన్నాఁడుకదా "ఏతావతి సంసారేద్విత్రాః పఞ్చషా వా మహాకవయః" అని. కాఁబట్టి 'అదోషౌ' అని లక్షణములోఁ జేర్చుటయుఁ దప్పేయగును. అసలీ లక్షణములో నున్న ముఖ్యమగు లోటేమియనఁగా: శబ్దార్థములకు న్యాయముగ, సాహజికముగ నుండు సంబంధము (ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదక భావము) నివేశింపకపోవుట. అంతమాత్రమేకాక యీ నివేశించునపుడుగూడ నా సంబంధము అలంకారశాస్త్రానుగుణముగా దృశ్యశ్రవ్యములం దుండవలసిన తీరుగా రమణీయమై, చమత్కారనిర్వాహక మగునట్లుగాఁ దీర్చి దిద్దవలసి యున్నది. అట్టిదేమియు నీలక్షణములో గ్రహింపఁబడలేదు. నిరలంకారయు, వ్యత్యస్తాలంకారయునగు వైదికపు ముత్తైదువువలె నున్న యీ లక్షణమును, రసభావాదివిలసితయు, మహాభావాదిసంపన్నయు నగునిపుణనాయికాస్థానమున నెట్లు తీసికొనిరాఁగలరు? పండితరాజు దిద్దితీర్చినాఁడు గనుకనే యాయన లక్ష

ణము సొగసు మిగులుచున్నది. ప్రాచీనలక్షణములో నస లాసంబంధమే (శబ్దార్థములకు) లేక "స్వామినః తీర్థం ప్రసాదః" లన్నట్లు శబ్దానికి శబ్దమే, యర్థానికి అర్థమే. కనుక నీ ప్రకాశకారాదు లగు ప్రాచీనుల లక్షణము సర్వ విధముల నసమంజసము, నుపహాసనీయముఁగూడ నైనది. ఒకశ్లోకములోని "వన్దారు జనమన్దారం వన్దేఽహం రఘునన్దనమ్" అనియు, వేఱొకశ్లోకము లోని "పూర్వం ప్రభూమితో రాజ్ఞాం హృదయేఽగ్ని రివ స్థితః" అనియుఁ గలసి కావ్య మేల కారాదు ? 'శబ్దార్థౌ' అను ద్వంద్వమునుబట్టి సహచరిత శబ్దార్థములే కావ్య మని నిర్ణయింపవచ్చునా ? సర్వత్ర ద్వంద్వము సాహ చర్యమునసే లేదు. "రావణార్జునౌ, రామరావణౌ" అని విరోధమునఁ గూడ నున్నవి. కనుకఁ బై మాట యడుపుల్లయే గాని గట్టిగ నిలువగలది కాదు. విలువఁగలదియుఁ గాదు. తుష్యతు. మీరన్నట్లు శబ్దార్థములకు సాహచర్యము దప్పదని యంగీకరించినను "అద్రా వత్ర ప్రజ్వల త్యగ్ని రుచ్చైః" ఇత్యాదికమం దతివ్యాప్తి తప్పదుకదా. "ఉదితం మణ్డలం విధోః" ఇత్యా దికమం దవ్యాప్తి యట్లే యున్నదికదా. ఎందుచేత ననఁగా : చమత్కా రము (ముఖ్యముగఁ గావ్యమును గుర్తింపఁజేయు పదము) ను గూర్చి లేదు. 'అందులకే మేము శబ్దార్థముల కనుగతలక్షణములో (గంగాధరశాస్త్రి వ్రాసినదానిలో) చమత్కారఘనమగు రసమును గూర్చితిమికదా' యని యందురా? సరే. ఇప్పుడు ప్రాచీనుల లక్షణము పూర్తిగాఁ దప్పదనియుఁ, బనికిరానిదనియు మీ రంగీకరించినట్లే కదా. కాదన్న దానిని వీడి మీరు సొంత ముగ లక్షణము నిర్మించుకొను పని యేల వచ్చినది ? దానినిఁ బరిష్కరించు పని కేల ప్రయత్నింపవలసివచ్చినది? ఇంతకు ఆ 'అదోషౌ' ఇత్యాదికము లక్షణస్వభావము (అనుగతి) లేదనికదా మీరే యనుగతలక్షణము వ్రాయు టకుఁ బూనుకొన్నది ? లక్ష్యములగు శబ్దార్థముల ననుగత మొనరింపని "అదోషౌ" ఇత్యాదికము లక్షణ మెట్లగును? కనుక లక్షణమను ప్రకాశకారాదు లపహాసనీయు లని స్వయముగ మీరే వ్యక్తపఱచినట్లైనది. ఇంతశ్రమ పడి మీరనుగతలక్షణము వ్రాసితిరికదా. దానిగతికూడ నింతయే. ఎట్లో నిరూపింతుము. చూడండి.

నవీనలక్షణ ఖండనము

మీరు రసము నొకదానినే లక్షణములోఁ జేర్చినారు; కాని, చమ

త్కార మొక రసరూపమే కాదు, ఇంకను భావ, వస్తు, అలంకారాది రూపముగా నున్నది. కనుకఁ దత్ప్రధాన కావ్యములం దవ్యాప్తి తప్పనే తప్పదు. పోనీ. రస శబ్దము తీసివేసి ధ్వని యనెదరా? గుణీభూతవ్యంగ్య కావ్యములం దవ్యాప్తి. వ్యంగ్య మని వీటినన్నింటిని సంగ్రహించినను, వాచ్యములగు వస్త్వలంకారములు ప్రధానముగ నుండు గావ్యము లీలక్షణమునకుఁ దగలవు. రసాదియని ఆదిపదమును గూర్తుమనుటయుఁ గుదురదు. ఆదిపదము రస రీతులనుండువాటినే సంగ్రహించునుగాని (వ్యంగ్యములు మాత్రమే) వాచ్యములను (ఇతరములను) సంగ్రహింపఁ జాలదు. ఏకరీతికమగు కోటిలోనివి కాదుగదా వాచ్యవ్యంగములు! కనుక ఆదిపదము ఘటపటముల సంగ్రహింపదు. పండితరా జీవిషయమంతయును జక్కగా భావించెను. కనుకనే, రస భావాది వ్యంగ్యములందును, అవ్యంగ్యములందును నుండు చమత్కారముల నన్నింటిని సంగ్రహించి చమత్కారత్వవత్త్వము కావ్యలక్షణ మన్నాఁడు. ఆయన పండితరాజపదము సార్థకమో, మీ మహామహోపాధ్యాయ పదము సార్థకమో విచారించుకొనుఁడు. ఈ విధముగ మీ లక్షణమున కవ్యాప్తి తప్పకపోవుటయేకాక మీరు లేదని చెప్పుకొన్న లాస్యాంగములం దతివ్యాప్తియుఁ దప్పదు. ఎట్లనఁగా: రత్నావళీ శకుంతలాది దృశ్యములందాయా పాత్రములయొద్ద లాస్యాంగములఁ గూర్పఁదలఁచినపుడు కవి రసోద్బోధనము నభిలషించికదా "తతః ప్రవిశతః ద్విపదీ ఖండం గాయన్త్యౌ చేట్యౌ" "శకుంతలా శృఙ్గారలజ్జాం నిరూపయతి" "చేట్యౌ బహుతరం నృత్యం కృత్వా" ఇత్యాదిగఁ బాత్రలకు సూచన లిచ్చుటఁ జేసినది. అట్టి లాస్యాంగవాచకములగు పదములలో మీ లక్షణ మతివ్యాప్తమే కదా. ఇఁక "కవితలఁపులో గోచరములగు శబ్దార్థములు" అని తాము లక్షణము దిద్దుకొనినను దుర్గతి మారదు. ఇట్టిదానినే "భక్షితేపి లశునేన రోగశాన్తిః" అంటారు. మీదుమిక్కిలి యాత్మాశ్రయదోషము తప్పదు; సరికదా, కవి ప్రయత్నములో "ఉదితం మణ్డలం విధోః" వంటి నిర్గుణాలంకార శబ్దార్థములుగూడ నుండుటచే మీ కత్యంతనియతములుగ నభిమతములైన గుణాలంకార దోషాభావాదు లనియతము, లసంగ్రాహ్యము, లసంగృహీతము లవుచున్నవి. చివరకుఁ బండితరాజ లక్షణము కడకే చేరవలసిన గతి పట్టును. ఇట్టి పట్టులనే "ఘట్టకుటీప్రభాతన్యాయముఁ"బేరుకొందురు.పండితుని లక్షణ

ములో నీ యతివ్యాప్తి రాదు. నాటకాదులందలి లాస్యాంగవాక్యములు పాత్రధారులకు సూచకములు మాత్రమే కనుక వాని యర్థముల యభినయము వలననే చమత్కార మేర్పడును; గాని, యర్థముల కట భావన ప్రసక్తింపదు. అభినీతములగు లాస్యాంగముల భావనవలనఁ జమత్కార మేర్పడినను, తచ్చమత్కారజనక మగు భావనలో గోచరములగు లాస్యాంగములఁ బ్రతిపాదించునది యట యభినయమే కాని శబ్దము కాదు శబ్దములు పాత్రధారులకు నర్థము సూచించునుగాని భావమును గల్గింపవు. ప్రేక్షకులకును పాత్రల యభినయమే భావనఁ గల్గించును, కాని, శబ్దములు గావు. కనుకనే పండితుని లక్షణముల నన్నింటనుగూడ శబ్ద మవశ్యముగాఁ గూర్పఁబడినది.ఎటులనగా: 'రమణీయార్థ ప్రతిపాదకశబ్ద' మని మొదటిలక్షణము. 'చమత్కృతిజనక భావనావిషయార్థ ప్రతిపాదికశబ్ద'మని రెండవ లక్షణము. 'యత్ప్రతిపాదితార్థవిషయక భావనాత్వము చమత్కృతి జనకతలోఁ బ్రయోజకమో యట్టి శబ్ద' మని మూఁడవలక్షణము 'స్వవిశిష్టభావనా విషయార్థ ప్రతిపాదకతాసంసర్గమునఁ జమత్కారత్వము గల శబ్దము కావ్య' మని నాల్గవ లక్షణము. ఇట్లు శబ్దము నియతముగ లక్షణోద్దేశము కనుకనే లాస్యాంగము లం దెచ్చటకూడ నతివ్యాప్తి ప్రసక్తింపదు. లేనిచోఁ గావ్యశబ్దముగూడ వ్యంజనాద్వారమున రమణీయ మగు నర్థముఁ బ్రతిపాదించునదే కనుక నట్టిదేయైన లాస్యాంగముల యభినయము గూడఁ గావ్యము కావలసి వచ్చును. "అఙ్గైపథ్యసత్త్వాని వాక్యార్థం వ్యఞ్జయంతి హి" యని భరతుఁ డభినయము వ్యంజక మన్నాఁడుగదా. (నిజమునకు దృశ్యములందా మాటలు దమ యర్థము దెలుపు నంతవఱకే, భావనఁ గల్గింపనేరవు.) పండితరాజు భావనను లక్షణములోఁ జేర్చుటకుఁగల ప్రయోజన మిదియే. నాల్గవలక్షణములోని సంసర్గమును ('స్వవిశిష్టజనకతావచ్ఛేదకార్థ ప్రతిపాదకతా' యను దానిని) నాగేశుఁ డిట్లు వివరించెను; "స్వం చమత్కారత్వం, జనకతావచ్ఛేదకార్థేతి – అర్థే భావనానిష్ఠ జనకతావిషయతా సమ్బంధేన బోధ్యా" అని. కాఁగా, పండితరాజు లక్షణములో దోషము గానీ, తమ లక్షణములో దోషాభావము గానీ ప్రసక్తింప వని స్పష్టము. మఱియొక విషయముగూడ విచారింపవలసియున్నది. పండితరాజు శబ్దమే కావ్య మని, యర్థగత గుణాలంకారాదుల నిరూపించుట యున్మత్తప్రలాప మన్నాఁడు

గంగాధరశాస్త్రి. కేవలశబ్దమాత్రమే కావ్య మన్నాఁడా, జగన్నాథుఁడు? రమణీయార్థ ప్రతిపాదకశబ్దము కావ్య మన్నాఁడు. తాము గుణాలంకారాదు లుద్దేశ్యతను నియమింప వన్నట్లుగా నతఁడు 'రమణీయార్థ ప్రతిపాదకత్వ ముద్దేశ్యతను నియమింపదు' అనలేదు. కనుక నతనికి రమణీయార్థ ప్రతిపాదకత్వము కావ్యశరీరములోనిదే. అపుడు ప్రతిపాద్యగతములు, ప్రతిపాదకగతములు నగు నుభయ విశేషముల నిరూపించుట యప్రసక్త మగునా? అట్లు వివరించుట మీ రన్నట్టు లున్మత్తప్రసంగమో, మరి యెట్టిప్రసంగమో విద్వాంసులే నిర్ణయింతురు. ఇంకొక సంగతి 'కేవల శబ్దార్థములే లక్షణోద్దేశ్యములు, దోషాభావాలంకార గుణాదు లేవియు నుద్దేశ్యతా నియామకములు గావు' అన్న శాస్త్రి (మీ) పక్షములో ననుద్దిష్టకోటి లోని యీ గుణాలంకారాదులకుఁ బ్రసక్తి యేది? అప్రసక్తములగు వీనిని నిరూపించుటను ఏ ప్రసంగముగా గణింపవలెనో శాస్త్రులే యాలోచింపవలెను. చక్కఁగా విచారించుచోఁ బండితరాజే మొదటఁగావ్య లక్షణభూమికలో, 'కావ్యము గుణాలంకారాదులతో నిరూపణీయము.' అని స్పష్టముగాఁ దెల్పినాఁడు. అనఁగా: నివి కావ్యశరీరమునకు విశేషణము లని యర్థము. నాగేశుఁడు గూడ 'గుణాలంకార' యనుచోట "విశేషణై రిత్యర్థః" అని వ్యాఖ్యానించెను. ఇందువలన శాస్త్రుల యసందర్భ ప్రసంగముల నన్నింటిని త్రోసి రాజనినట్లైనది. అర్థరమణీయతకు, గుణాలంకారాదు లుభయమును నిర్వాహకములే కనుక వాని నిరూపణ మత్యంత మావశ్యకము; అత్యంత సముచితముగూడను. చివరకు సారాంశ మేమనఁగా; 'శాస్త్రికి న్యాయాలంకార శాస్త్రముల వెంటను దగినంత పరిచయము లేదు' అని.

సంస్కృత మూలము :

యత్తు 'రసవదేవ కావ్యమ్' ఇతి సాహిత్య దర్పణే నిర్ణీతమ్, వస్త్వలఙ్కార ప్రధానానా మకావ్యత్వాపత్తేః. న చేష్టాపత్తిః, మహాకవి సమ్ప్రదాయస్యాకులీభావప్రసఙ్గాత్. తథా చ జలప్రవాహవేగనిపతనోత్పతన భ్రమణాని కవిభి ర్వర్ణితాని, కపిబాలాది విలసితాని చ. న చ తత్రాపి కథంచిత్ పరమ్పరయా రసస్పర్శోఽస్త్యే వేతి వాచ్యమ్, ఈదృశరస స్పర్శస్య 'గౌశ్చలతి' 'మృగో ధావతి' ఇత్యాదావతి ప్రసక్తత్వేనా

ప్రయోజకత్వాత్. అర్థమాత్రస్య విభావానుభావ వ్యభిచార్యన్యతమత్వా దితిదిక్.

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

ఇఁక సాహిత్య దర్పణమున 'రస మున్ననే కావ్యము' అని నిర్ణయింపఁ బడినది. అదియుఁ దప్పే. వస్తువు, అలంకారము ప్రధానముగాఁ గలవి కావ్యములు గాకపోవలసి వచ్చును. మా కిష్టమే యనరాదు, మహాకవుల సంప్రదాయము వ్యాకులమైపోవును. జలప్రవాహము వేగముగాఁ బోవుటయుఁ, గ్రిందబడుటయు, గిఱ్ఱున సుడులుతిరుగుటయు మహాకవులు వర్ణించిరి. క్రోఁతుల చేష్టలు, పిల్లలు మొదలగువారి యాటలఁగూడ వర్ణించిరి. (అటఁ గావ్యమగుటకు రసమేది ?) అచ్చటగూడ నెటులో యటులు పరంపరగా నుండనే యుండదనుట తగదు. ఈ రకపు రసస్పర్శ 'ఆవు కదలును, లేడి పరుగెత్తును' ఇత్యాదులయందుగూడ నుండును. కనుక దానివలన ప్రయోజన మేమి ?* అర్థమాత్రమంతయు విభావమో, యనుభావమో, వ్యభిచారిభావమో యేదో యొకటి యగునుగదా. •

శ్రీశర్వాణి :

ఇక్కడఁ గాశీపండితుఁడు గంగాధరశాస్త్రి వాద మిది. 'ప్రకృతములైన రసములుగాఁ బరిణమించునవి రత్యాదులుగదా. ఆభావములఁ గూర్చిన సంస్కారముల నుద్బోధించుట యంతటను సంభవింపదు. కనుక నర్థమాత్ర మంతయు విభావాద్యన్యతమ మగునను వాదము ప్రౌఢియే. (గడుసుఁదనపుమాటయే) కాని, వాస్తవపుమాట కాదు. విశిష్టములగు వాక్యార్థములలోఁ దాత్పర్యము లేనపుడు సంస్కారోద్బోధనము జరుగదుగదా. తాత్పర్యమున్నచో నచట నొకటి యున్నను తా నితరము నాకర్షించి రసవ్యక్తిద్వారమునఁ జమత్కరించును. జలప్రవాహాది వర్ణనమునందుఁగూడ మహాకావ్యార్థజ్ఞానము ఈ చెప్పినతీరున (రసతాత్పర్యమువలన) రసోద్బోధనము సమకూర్చును గనుకఁ గావ్య మగుటకు నడ్డము లేదు.' అని.

ఈ వాదములోఁ బస యేమియు లేదు. ఈరకపు వర్ణన లున్నచోట్ల నంతటను రసతాత్పర్య మున్నదా ? లేదా ? ఉన్నచో నర్థమంతయుఁ బండితుండు చెప్పినట్లే విభావాదులలో నేదో యొకటిగా నయి తీరినదికదా. ఇఁకఁ బ్రౌఢి యేది ? ఈ వర్ణనాస్థలమందుఁగాక తదితరస్థలములందు అర్థ మట్లు

రాదన్నచో, నచ్చటఁగూడ రసతాత్పర్య మను త్రోవయే కడమవానినిఁ గూర్చును. అది లేనిచోట నెట్లు ?

జమ్బూఫలాని పక్వాని పతన్తి విమలే జలే
కపికమ్పితశాఖాభ్యః గుళుగుగ్గుళుగుగ్గుళు.

ఇత్యాదులం దది లేదన్నచో నట మీ లక్షణ మగు 'రసాత్మక మగు వాక్యము కావ్యము' అనుదానికి నవ్యాప్తి తప్పదు. నిజమున కిచటఁ జమత్కార మున్నను రసోద్బోధన మసలే లేదు. పండితుఁ డన్న దదియే. (రసాత్మక ములు గాని చోటులందుఁగూడఁ జమత్కార మున్నదియని.) ఆనన్దవర్ధనుఁడు గూడ "యత్ర వాక్యే రసాది తాత్పర్యం నాస్తి" "రాజాన మపి సేవన్తే త్రియ మప్యుపభుఞ్జతే" "రమన్తే చ సహ స్త్రీభిః కుశలాః ఖలు మానవాః" అని తోడుపలుకుచున్నాఁడు. ఇచ్చట వైలక్షణ్య మవ్యాప్తమే కనుక నది'కావ్యమే కాదు'అనరాదు. "తత్ర గుణీభూతవ్యంగ్య తైవ" అని దానికిఁ గావ్యత్వము నతఁడే నిష్కర్షించినాఁడు. కాదు కూడదు. "యద్యప్యత్ర నిర్వేదాత్మక శాన్తరసప్రతీతి రస్తి" యని యభినవుఁ డన్నాఁడు గనుక నీచోట రస ప్రతీతిఁ దీసికొని వచ్చెద మన్నచో, "తథాపి చమత్కారో వాచ్య నిష్ఠ ఏవ" యని యతఁడే యీచోట రసాత్మకత్వము లేదనియు, వాచ్యమే చమత్క రించు ననియు నన్నాఁడుగదా. ఇందువలన రసము వాచ్యము గాదు గనుక వాచ్యనిష్ఠమే యగు నీచమత్కారము రసప్రసక్తి లేనిదని స్పష్టమైనది. ఈ శాంతరసముగూడ దూరప్రతీతము, సంలక్ష్యక్రమము గనుక నిది శ్లోక ములోఁ బ్రౌఢప్రముఖ వ్యంగ్యమై లేదు. ఇందువలన దర్పణకారుని లక్షణ మవ్యాప్తిదుష్ట మనియుఁ, బండితుని లక్షణము సువ్యాప్తిశిష్ట మనియుఁ దేలి నదికదా. సరి. అది యట్లుంచుడు. అర్థమాత్రము విభావాద్యన్యతమ మన్న పండితునిమాట ప్రౌఢి యనుటకు నేమి యడ్డువచ్చినది? జలప్రవాహాది వర్ణన లందు రసాత్మకత్వము లేదనుట కభ్యంతర మేమి ? కవి వివక్షవలన నట రసాత్మకత్వము గుదురు నన్నచో. నావివక్షయే యర్థమునంతను (శబ్దప్రతి పాద్యమునంతను) విభావాదులలో నేదోయొకదానినిగా సమర్థించునని చెప్పు దుము. అభినవుఁడుగూడ ధ్వనిలోచనములో "న హి రసశూన్యం కించి దస్తి" యన్నాఁడు. కాఁగాఁ బ్రౌఢివాదమని యాక్షేపించుట యనాలోచితము గాదా ?

ఈవాదమునం దింకొక తప్పున్నది. ఇటువంటి రసతాత్పర్యము లేని జలప్రవాహాది వర్ణనలందుఁ దమ లక్షణము గుదుర్చుకొనుటకై రసవివక్షఁ గల్పించుచోఁ బ్రపంచమందలి సకల వాక్యములకడను ఈరసవివక్ష కల్పితమై పైవిధముగనే రసస్పర్శఁ గల్గి యా వాక్యము లన్నియుఁ గావ్యములు గావలసివచ్చును. అయినచో నేమందురా ? ఇఁకఁ గావ్యము కాని దేది ? మీలక్షణమువలన దేనివ్యావృత్తిని సాధింతురు. ? కావ్యలక్షణము కావ్యవాక్యముల వ్యావర్తింపవలయును గాని ఘటాదుల వ్యావర్తించి సప్రయోజనము కాఁబోదుగదా. మీపద్ధతిని శబ్దప్రతిపాద్యమగు నర్థమంతయు రసస్పర్శ కలదే యయ్యెను. ఇఁకఁ గావ్యముగాని వాక్య మేమున్నది? అన్నింటను మీకావ్యలక్షణ మతిప్రసక్తమై స్వప్రయోజకమైన వ్యావృత్తిని సమకూర్పఁజాలని దగును; ఈ భావమునే పండితుఁ డీక్రింది మాటలతో స్పష్టపఱచెను. "ఈదృశ రసస్పర్శస్య (మీరు కవి వివక్షాదికమును గల్పించుటవలన సమకూర్చునట్టి రసస్పర్శమును) గౌశ్చలతి, మృగో ధావతి ఇత్యాదావతి ప్రసక్తత్వేన (గోవు కదలును, లేడి పరుగెత్తును ఇత్యాదులం దతివ్యాప్తము (అచటఁ గూడఁ గవి వివక్షాదికముఁ గల్పించుటవలన రసస్పర్శ కలుగు ననుటచే) లక్షణ మిదరవ్యావృత్తి యను తన ప్రయోజనమును నెరవేర్పలేదు) అర్థమాత్రస్య విభావానుభావవ్యభిచార్యన్యతమత్వాత్ (ప్రతి యర్థమును వస్తువు గాదు. శబ్దవ్యాపారమునఁ దెలుపఁబడునదే యర్థము. కాఁగా 'అభిధేయ' మని పర్యవసానము. వస్తు వన్నచో నీ భావము రాదు. శబ్దవాచ్య మగు ప్రతిదియు విభావాదులలో నేదోయొకటి యగును) అని.

మఱొకవిశేషముగూడ నిట గమనింపవలెను. "అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజన నివృత్తిషు" అన్న యమరనిఘంటువునుబట్టి వాచ్యమే యర్థము. లక్ష్యాదిక మీపద ముఖ్యార్థము గాదు. దీనివలనఁ దేలు భావ మేమి? వాచ్యమునందే నిష్ఠతో వర్ణితములైన జలప్రవాహాదుల కవివక్షఁ గల్పించి వ్యంగ్యమను రసస్పర్శఁ దెచ్చుచో వాచ్యమే ప్రధానముగఁ జమత్కారమగు చోట దానికి విరుద్ధమైన రీతి వ్యంగ్య మగు రసమునకు సంబంధముఁ దీసికొనివచుచ్చో, (ఇట్లు తెచ్చుట తప్పు) వాచ్య మంతయు వ్యంగ్యమగు రసమునకు వ్యంజకమైన విభావాద్యన్యతమమే యగును ; కనుక, మీ లక్షణము వ్యావృత్తిని (తన ప్రయోజనము) సాధింపవలె నన్నచో నితర మేది? వాచ్య

మగు సర్వము విభావాదులలో నొకటియై రసస్పర్శ కలదియే యయ్యెను. ఇంక రసస్పర్శ లేని వాచ్య మేదైన నుండినఁ గదా వ్యావృత్తి(లక్షణ ప్రయోజనము) సమకూడును ? అట్లులేదు గనుక మీరు చెప్పినది లక్షణమే కాఁజాలదు. ఒకవేళ మీలక్షణ మవ్యాప్తి లేకుండ సరిపెట్టుకొనుటకై సార్వత్రికముగ వస్త్వలంకార ప్రధానస్థలములందుఁ గూడ రసస్పర్శ నాపాదించుచో దాని మూలమున విభావాద్యన్యతమత్వము వాచ్య మంతటను సార్వత్రికముగ నాపాదిత మగును. ఈ రెండాపదలను మీరే స్వయముగాఁ గొనితెచ్చుకొంటిరి. అప్పటికిని మీ లక్షణ మప్రయోజకమై, యవ్యావర్తకమై, తన లక్షణత్వమునే పోఁగొట్టుకొన్నది. "ప్రాప్తేఽపి సోమయాజిత్వే నంబిత్వం నైవ ముఞ్చతి"గా మీగతి యైన దని పండితుని వాక్యములనుండి వ్యంగ్యమగు భావము. ఇట నింకొక విషయము గమనింపవలయును. పండితుఁడు లక్షణపు టవక్రమములోఁ గావ్యలక్షణము నిరూపించినచోఁ గావ్యమునకుఁ, దదితరమునకు భేదము దెలియఁదని యపక్రమించినమాట, యిచటఁ గావ్యలక్షణోపసంహారములో విశ్వనాథకవిరాజు లక్షణవ్యవచ్ఛేద ద్వారమున నుపసంహరింపఁబడినది.

అర్థమాత్రము (ప్రతీతియభిధేయము – శబ్దమువలనఁ జెప్పఁబడు ప్రతిదియు) విభావానుభావవ్యభిచారిభావములలో నేదో యొకటి యెట్లగునని చాలమంది సంశయపడుచున్నారు. వారి యభిప్రాయ మిది: వస్తువు (ఘటపటాదికము) జడము గనుక విభావముగానీ, యనుభావముగానీ, కాఁగలదుగాని యజడ మగు వ్యభిచారిభావ మెట్లగునని. కాని, యిచటి సత్యమేదో వారు గుర్తింపలేదు. ఇచటి వాస్తవార్థమేదో వెనుకటి వివరణములో స్పష్టపఱచితిమి. అయినను వారి శంకానివృత్తికై వారి మార్గముద్వారముననే నివృత్తి గల్పింతుము. వస్తువు భావ మెట్లగునని కదా శంక. భావములుగూడ విభావములగునని భావధ్వని ప్రసంగములోఁ బండితుఁడు సెప్పఁబోవుచున్నాఁడు. కాఁగాఁ, బ్రపంచములోని దేదైనను (అది వస్తువుగాని, భావముగాని) కవి వివక్షనుబట్టి మారితీరును. జడ మజడముగ, నజడము జడముగ నెట్లగునని సంశయింప నక్కఱలేదు. "భావా నచేతనాపి చేతనవ చ్చేతనా నచేతనవత్ వ్యవహారయతి యథేష్టం సుకవిః కావ్యే స్వతన్త్రతయా" యని ధ్వనికారుఁడే తెల్పినాఁడు. నిజమున కిచట (కావ్యములో) విభావానుభావ

ములు జడములైన వస్తువులు గావు. కేవలభావమయములు. పై పద్యములో భావపదోపయోగము గమనింపఁదగినది. కాఁగా, జడమైన, నజడమైన భావింపఁబడి భావైకరూప మైనపుడే వాటికి విభావాది సంజ్ఞ లేర్పడును. లోకములో నవి జడములే యగుఁగాక. కావ్యప్రపంచములో భావనాగోచరత నంది, (భావింపఁబడి) భావైకరూపములై భావములే యగును. నిప్పుతో నుండు కట్టెకు నిప్పురూపమే యేర్పడి నిప్పైనట్లుగా, లోకములోని వస్తువులకు భావనావ్యాప్తి వలన భావరూప మేర్పడి యవి భావములే యగును కనుకనే యవి 'భావ' శబ్దములతో (విభావ, అనుభావ, సంచారి భావములని) పిలువఁబడును. ఇట్లు కావ్యములకు విభేదము తప్పనిది కను కనే లోకధర్మి కావ్యధర్మి యనియుఁ, 'గారణకార్య సహకారులు విభావాను భావ సంచారిభావము లనియు విభాగ మేర్పడినది. ఈమొత్తము విషయమున ప్రాప్తిని (ప్రమాణము) ఉపన్యసింతుము. కుమారస్వామి సోమపీథి ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్య రత్నాపణములో రసప్రకరణమున నిట్లన్నాఁడు. "ఇచ మత్రానుసంధేయం కావ్యేన అభినయేన వా నివేద్యమాన రామాది సుఖదుఃఖాద్యనుభవజనిత వాసనారూపస్సంస్కారా పరపర్యాయ స్సామాజిక మనోవికారో భావః తదుక్తమ్.'సుఖదుఃఖాదిభిర్భావైః చావత్తద్భావభావనం' ఇతి. తస్యభావకస్య భావః చిత్తం తస్యభావనం వాసితత్వం తద్భావభావ నమ్ (భావః) తావత్ ద్వివిధః సన్నిహితో వ్యవహిత శ్చేతి తత్రాద్యః పటం ప్రతితస్తువత్ రసం ప్రత్యాకారమాత్రవ్యవహితః స్థాయిభావ ఇ త్యుచ్యతే తస్య సాక్షాద్రసభావ ప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం ప్రకృష్యమాణో యో భావో రసతాం ప్రతిపద్యతే స ఏవభావస్థాయీతి భరతాదిభి రుచ్యతే. ఇతి. ద్వితీ యస్తు కువిన్దాది వద్భావాన్తరవ్యవహితః విభావాదిః, తస్య స్థాయిద్వారా రసో ల్లాసకత్వ సమర్థనాత్. ఏతేన సామాజిక మనోవికారవిశేషోపాధికో ప్రబహో నన్ద సబ్రహ్మచారిణో రసస్య సన్నిహిత పూర్వావస్థా విశేష స్థాయి భావ ఇతి ఫలితమ్." కావ్యప్రకాశములో "కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణి యాని చ, రత్యాదే స్థాయినో లోకే తానిచే త్కావ్యనాట్యయోః, విభావా అను భావాశ్చ సాత్త్వికావ్యభిచారిణః ఉచ్యన్తే" అని తెప్పఁబడినది. ఇంతేకాక అభినవుడు ధ్వని లోచనములో "న హి రసశూన్యం కించి దస్తి రస ఏవ వస్తుతః ఆత్మా, వస్త్వలఙ్కారధ్వనీ తు సర్వథా రసం ప్రతిపర్యవస్యేతే" అనెను. ఇందువలన, బ్రహ్మశ్రీ సదాశివశాస్త్రిగారు కావ్యాలంకారచూడా మణి వివరణములో వ్రాసిన తప్పువ్రాఁతయు, నెవరో భారతి పత్రికలో వెలిబుచ్చిన సంశయములు సమాధానింపఁ బడినవి.

ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౪. కావ్య సామగ్రి

సంస్కృత మూలము.

తస్య చ తారణం కవిగతా కేవలా ప్రతిఘా; సా చ కావ్య ఘటనానుకూల శబ్దార్థోపస్థితిః, తద్గతం చ ప్రతిభాత్వం కావ్యకారణతావచ్ఛేదకతయా సిద్ధో జాతివిశేష ఉపాధిరూపం వా అఖణ్డమ్, తస్యాశ్చ హేతుః క్వచిద్దేవతా మహాపురుషప్రసాదాదిజన్య మదృష్టమ్, క్వచిచ్చ విలక్షణ వ్యుత్పత్తి కావ్యకరణాభ్యాసౌ; న తు త్రయ మేవ, బాలాదేస్తౌ వినాపి కేవలా న్మహాపురుష ప్రసాదా దపి ప్రతిభోత్పత్తేః; న చ తత్ర తయోర్జన్మాంతరీయయోః కల్పనం వచ్యం, గౌరవా న్మానాభావాత్ కార్యస్యాన్యథా ప్యుపత్తే శ్చ; లోకే హి బలవతా ప్రమాణేన ఆగమాదినా సతి కారణతా నిర్ణయే పశ్చా దుపస్థితస్య వ్యభిచారస్య వారణాయ జన్మాన్తరీయ మన్యధా నుపపత్త్యా కారణం ధర్మాధర్మాదికల్ప్యతే; అన్యథా తు వ్యభిచారోపస్థిత్యా పూర్వవృత్తకారణతా నిర్ణయే భ్రమత్వ ప్రతిపత్తిరేవ జాయతే; నాపి కేవల మదృష్ట మేవ కారణ మిత్యపి శక్యం వదితుమ్; కియన్తం చిత్కాలం కావ్యం కర్తు మశక్నువతః కధ మపి సంజాతయోః వ్యుత్పత్త్యభ్యాసయోః ప్రతిభాయాః ప్రాదుర్భావస్య దర్శనాత్; తత్రాస్య దృష్టస్యాఙ్గీకారే ప్రాగపి తాభ్యాం తస్యాః ప్రసక్తేః, న చ తత్ర ప్రతిభాయాః ప్రతిబన్ధక మదృష్టాన్తరం కల్ప్య మితి వాచ్యమ్, తాదృశానేకస్థలగతా దృష్టద్వయ కల్పనాపేక్షయా క్లృప్తవ్యుత్పత్త్య

భ్యాసయో రేవ ప్రతిభా హేతుత్వకల్పనే లాఘవాత్; అతః ప్రాగుక్తసరణి రేవ జ్యాయసీ; తాదృశాదృష్టస్య తాదృశవ్యుత్పత్త్యభ్యాసయో శ్చ ప్రతిభాగతం వైలక్షణ్యం కార్యతావచ్ఛేదకం అతో న వ్యభిచారః; ప్రతిభాత్వం చ కవితాయాః కారణతావచ్ఛేదిమ్ ; ప్రతిభా వైలక్షణ్యా మేవవా విలక్షణకావ్యం ప్రతీతి నాత్రాపి సః ; న చ సతో ఽపి వ్యుత్పత్త్యభ్యాసయో ర్యత్ర నప్రతిభోత్పత్తిః తత్ర అన్వయ వ్యభిచార ఇతి వాచ్యమ్. తత్ర తయో స్తాదృశ వైలక్షణ్యే మానాభావేన కారణతావచ్ఛేద కా నవచ్ఛిన్నత్వాత్ ; పాపవిశేషస్య తత్ర ప్రతిబన్ధకత్వ కల్పనాద్వా నదోషః ; ప్రతిబన్ధకాభావస్య చ కారణతా సముదితశక్త్యాదిత్రయ హేతుతా వాదినః శక్తిమాత్ర హేతుతా వాదిన శ్చా విశిష్టా ; ప్రతివా దినా మన్త్రాదిభిః కృతే కతిపయ దివసవ్యాపిని వాక్స్తమ్భే విహితానేక ప్రతిబన్ధస్యాపి కవేః కావ్యానుదయస్య దర్శనాత్.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

ఆకావ్యమునకుఁ గారణము కవియందుండు ప్రతిభ యొక్కటియే. కావ్యములఁ గూర్చుట కనుకూలములగు శబ్దములయు, నర్థములయు నుపస్థితియే యది. ఆయుపస్థితి ప్రతిభ యగుట యనఁగా నేమి ? కావ్యమున కిది కారణ మని నిర్ణ యించుటకుఁ దగినట్టి ధర్మ ముండుటయే పై నిర్ణయమున సిద్ధించిన యా ప్రతి భాత్వమను ధర్మమొక విశిష్ట మగు జాతి, యథవా యఖండ మగు నుపాధి. ఆ ప్రతిభ యొక్కయెడ దేవతలు, మహాపురుషులు మొదలగువారి యనుగ్రహము వంటి వానివలన నదృష్ట మేర్పడి దానివలన జనించును. మఱియొకచోటఁ గ్రొంగ్రొత్త నేకపు వ్యుత్పత్తియుఁ గావ్యరచన నలవరుచుకొనుటయు, నీరెండు గూడి ప్రతిభను గల్పించుటయు జరుగును. అంతేకాని, యీమూఁడును (ప్రతిభా వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు) గలసి యొకేకారణ మనరాదు. విలక్షణమగు వ్యుత్ప త్తియు, నలవాటును లేకున్నఁగూడఁ బిల్లలు మొదలగువారియందు మహాపురు షుల యనుగ్రహముననే ప్రతిభ యుదయించినది. (మూకపంచశతియను గ్రంథ మిట్లేర్పడినదే యని చెప్పుదురు.) వెనుకటిజన్మలోని వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు ఇపు డున్నవని కల్పించుట తగదు. కల్పనాగౌరవమేకాక ప్రమాణముగూడఁ

గన్పడదు. ఇపుడు ప్రత్యక్షానుభవములోని మహాపురుషానుగ్రహము వలననే యిట సరిపడుచుండఁగాఁ గనుపడని జన్మాంతరీయమైన కారణముఁ గల్పించుట మఱొక దోషము.

లోకములో సామాన్యముగ నాగమము మొదలగు బలిష్ఠమైన ప్రమాణ మొకదాని కొకటి కారణమని నిర్ణయించినపు డెచటనైన వ్యభిచారము తటస్థించి నచో వారించుటకై జన్మాంతరీయమగు ధర్మాధర్మాదికముఁ గారణ మని కల్పింతురు. అట్లుగానిచో, నాగమాదిప్రమాణములు నిరూపించిన కార్యకారణభావము వేరువిధమునఁ గుదురదు. పోనిమ్మనుటకు వీలులేదు. ఆగమాదు లదివరలో నొనర్చిన కారణతానిర్ణయము భ్రమ యనుకొనఁబడును.

పోనీ. ఒక యదృష్టమే కావ్యమునకుఁ గారణ మనుటయుఁ గుదురదు. కొంతకాలము దనుకఁ గావ్యము రచింపని వానికి నెట్టెట్టో వ్యుత్పత్తియు, నభ్యాసము గలుగగాఁ బ్రతిభ యుదయించుటఁ గన్పడుచున్నది. అటఁ గూడ నదృష్ట మొక్కటియే కారణ మని యొప్పినచో నీవ్యుత్పత్త్యభ్యాసము లుదయింపక పూర్వమే యా ప్రతిభ కల్గవలసివచ్చును అప్పు డాప్రతిభ మరలఁ బుట్టకుండఁ జేయు నింకొక యదృష్టముఁ గల్పించుటయుఁ దగదు. ఇట్టి స్థలములం దంతటను ప్రతిభ నుత్పాదించు నదృష్టముఁ, బ్రతిబంధక మగు నదృష్టము నని రెండదృష్టములఁ గల్పించుటకన్న నిదికఁటచే కారణములుగా సిద్ధమైన వ్యుత్పత్త్యభ్యాసమునే యా ప్రతిభకుఁ గారణము లనుట తేలికకాదా? కనుక మేము వెనుకఁ జెప్పిన త్రోవయే మెఱుఁగు.

అయితే యట్టి యదృష్టముఁ గలిగించు ప్రతిభయు, వ్యుత్పత్త్యభ్యాసముల నుండి కల్గిన ప్రతిభయు వేరువేరు రీతులుగనే యుండును. ఆవైలక్షణ్యములే యా యా విలక్షణ కారణములనుండి యా యా ప్రతిభలు జనించిన వని నిర్ణయించును; గనుక 1. వ్యభిచారము రాదు. 2. కవితాసామాన్యమునకుఁ గారణతను నిర్ణయించునది ప్రతిభాత్వము. విలక్షణమైన కావ్యమును గుఱించి కారణత్వముఁ బ్రతిభయందలి వైలక్షణ్యమే నిర్ణయించునని యైనఁ జెప్పవచ్చును. అపుడు 3. నిది యిటఁ బ్రసక్తింపఁ బోదు. అయితే యొక్కొకచోట, వ్యుత్పత్తి, 4. యభ్యాసము రెండున్నను ప్రతిభ కలుగుటలేదే? అపు డన్వయవ్యభిచారము (కారణ ముండియుఁ గార్యము గలుగక

పోవుట) రాదా ? రాదు. ఎట్లన : వ్యుత్పత్త్యభ్యాసము లున్నను ప్రతిభ కలుగ లేదని మీరే యనుచుంటిరి. ఆ రెండును ప్రతిభఁ గల్గింపఁ గలవనుటకుఁ దగిన ప్రమాణము లేదు. కాఁగా : ప్రతిభకుఁ గారణ మగుటకుఁ దగిన వైలక్షణ్యము (ప్రతిభాకారణత్వము నిర్ణయించు ధర్మము) ఆరెండిటియందును లేదనియే నిర్ణయము. అథవా, యచట నేదైనవిశిష్టమగు పాపము ప్రతిబంధకమని కల్పించినను దోషమురాదు. ప్రతిబంధకాభావముగూడఁ గారణ మగుటలో నిరు వురకు (శక్త్యాదిత్రితయము కారణ మనువారికీ, శక్తిమాత్రమే కారణ మను వారికీ) భేదములేదు. ప్రతివాది యేమైన మంత్రాదులతోఁ గొన్ని దినములవఱకు మాటరాకుండ స్తంభింపఁజేసినపు డదివరలో ననేక ప్రబంధముల నొనర్చిన కవియైనను గావ్యము నిర్మింపఁ జాలకపోవుట కన్పించుచున్నదికదా*

శ్రీ శర్వాణి :

వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు లేనపు డదృష్టమునుండి ప్రతిభ కల్గినను, అదృష్టములేక యా రెండిటిచేఁ బ్రతిభ యేర్పడినను (వ్యతిరేకముచేఁ గారణములేక కార్యము జనించుటవలని) వ్యభిచారము రాదు. రెండు ప్రతిభలు వేరువేరు రకములే కనుక. ఆయా రకపు బ్రతిభ దాని కారణము లేనపు డేర్పడదుగదా.

1. ఈ ప్రతిభను రెండువిధములుగను, అందులకుఁ గారణములు రెండు విధములుగను నిరూపించుటకు ఆధారము లిట్లు లున్నవి :

ఉత్తమోత్తమములగు కాళిదాసాది ప్రబంధము లొకవంకను, రెండవ రకములో భారవి, మాఘాదికావ్యములు వేరొకవంకను గనుపడు చుండుట యొకటి.

" ద్విత్రాః పఞ్చషా వా మహాకవయః " అనియు " సరస్వత్యై వైషా ఘటయతి యథేష్టం భగవతీ, యేషాం సుకృతినాం కవీనాం ప్రాక్తనపుణ్యాభ్యాసపరిపాకవశేన ప్రవృత్తిః తేషాం పరోపరచితార్థ పరిగ్రహ నిస్పృహాణాం స్వవ్యాపారో న క్వచి దుపయుజ్యతే" యను ఆనందవర్ధనుని సూక్తులు రెండవది.

2. అనఁగాఁ : గవిత యంతయుఁ బ్రతిభవలననే కలుగునని సామాన్య మగు కార్యకారణభావమును, విలక్షణమైన కవిత విలక్షణమైన ప్రతిభ

నుండి కలుగునని విశేషణమైన కార్యకారణ భావమును గ్రహింపవలెను.

3. అది (వ్యతిరేక వ్యభిచారము) యిట్లు తెలియవలెను. ఒకరకమైన ప్రతిభ లేకున్నను వేరొకరకమైన ప్రతిభవలనఁ గవిత కల్గినపుడు వ్యభిచార మేర్పడునని యనరాదు ఈ రెండవరకమైన విలక్షణకవితకు రెండవరకమైన వైలక్షణ్యముగల ప్రతిభ యఁట నుండనే యున్నది కదా, అట్లే యీ రెండవ విధమైన ప్రతిభ లేనపుడు మొదటిరకమైన విలక్షణకవిత కల్గినను దీనికిఁ గారణమైన మొదటిరకపు వైలక్షణ్యము గల ప్రతిభ యఁట నుండియేతీరినది ; కనుక వ్యతిరేక వ్యభిచారము రాదని భావము. వెనుకటిది ప్రతిభలకు వాని కారణములకడ నేర్పడు వ్యభిచారము. ఇది ప్రతిభలకును వాని కార్యములకు నేర్పడు వ్యభిచారమని వివేకము.

4. ఈ యభ్యాసమునే క్షేమేంద్రుఁడు తన కవి కంఠాభరణములో నిరూపించినాఁడు. దానినిఁ దెలుఁగులో శ్రీవేంకటరామకృష్ణులు వ్రాసిరి.

"మొదట నభ్యాసమునకయి మృదుపదముల, నన్వయములేని పద్దెము లల్లవలయు ; బిదపఁ దుల్యార్థములగు పదముల నిడి. ప్రాఁతపద్దెములకు మారువల్కవలయును."

అన్వయములేని పద్యమున కుదాహరణము.

'కందర్పుని చందముగాఁ, గుందములు మిళిందములును గోవిందుండా
నందంబున బృందారక సందోహము కందళింపఁ జందురుఁ డలరెన్.'

ప్రాఁతపద్దెములకు మారువలుకుట కుదాహరణము :

తివిరి యిసుమునఁ దైలంబు దీయవచ్చు,
దవిలి మృగతృష్ణలో నీరు ద్రావవచ్చుఁ,
దిరిగి కుందేటికొమ్ము సాధింపవచ్చుఁ,
జేరి మూర్ఖులమనము రంజింపరాదు. (ఏనుగు లక్ష్మణకవి)

మార్చిన పద్యము.

కడఁగి యిసుమున నూనియఁ బడయవచ్చుఁ,
గోరి యెండమావుల నీరు గ్రోలవచ్చు,

నెమకి శశవిషాణంబు గణింపవచ్చుఁ ;
జీరి మూఢులమనసము మెచ్చింపరాదు.

ఈయభ్యాసకాలములోనే ధ్వనికారుఁడు దెలిపిన ప్రతిబింబాకార సంవాదముఁ, జిత్రాకారసంవాదము నేర్పడును. అది కవిత్వముగాదు; కాని, ముందుముందుఁ గవిత యేర్పడుట కుపయోగించును.

*ఇచ్చట గంగాధరశాస్త్రి వాద మిట్లున్నది :

లోకోత్తర వర్ణనానైపుణ్యముతోడి కవికర్మయే విశిష్టమైన కావ్యము. దానికిఁ బ్రకాశకారాదులు చెప్పినట్లు శక్తి (ప్రతిభ) నిపుణత. యభ్యాసములు మూఁడును గలసియే హేతువు. కాని, యొకశక్తిమాత్రమే హేతువను (పండితుని) వాదము తగదు. శక్తియనఁ బ్రతిభ అది యుత్పాదిక, వ్యుత్పాదిక యని రెండురకములు. మొదటిది కవిత్వములో మాటలఁ గూర్చునంతవఱకే పనిచేయును. రెండవది లేనిచో, లోకోత్తర వర్ణనానైపుణ్యము కలుగదు. సహృదయులకుఁ జమత్కారాదిస్ఫూర్తి యది యున్ననే కదా యేర్పడును? ఇదే నిపుణత. ఇక మూఁడవ దగు నభ్యాసము లోకోత్తరత్వము నిర్వహించును. కనుక నీమూఁడుఁగలసియే యిట్లు లోకోత్తరవర్ణనానైపుణ్య విశిష్టమైన కావ్యమునకుఁ గారణ మగును అని.

దీనికి మా సమాధానము :

ఈ వివరణము తప్పు. వ్యుత్పాదిక యన్న ప్రతిభకు 'నిపుణత' యను పేరు క్రొత్తగాఁ బెట్టినను, అ దొక్కటియే యవిశిష్టకావ్యమును నిష్పాదించును. మూకపంచాశతి యట్టిదే కదా. అది లేనప్పటికిఁ దక్కిన రెండును దమ కనుగుణముగాఁ గావ్యముల నిర్వహించును. అట్టివే కిరాతార్జునీయాదులు. ఇట్లు రెండురకముల కావ్యములు వేరువేరుగాఁ గన్పడుటయే త్రితయమును మిళితకారణ మగుటకు బాధక మని గ్రహింపవలెను. విచారించుచో, 'లోకోత్తరవర్ణనానిపుణ కవికర్మ కావ్యమే' అనునదికూడఁ దప్పే, అట్టి కవి దంతధావనముగూడఁ గావ్యముకాదుగదా ? అప్పుడు లోకోత్తర వర్ణనమే కావ్య మనవలెను. కానిచో "కురఙ్గైతరఙ్గాక్షైస్స్తబకైర్దుదీక్ష్యతే" ఇత్యాదులు కావ్యము గాకపోవచ్చును. అని.

ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౨. కావ్యవిభాగము

సంస్కృతమూలము

తచ్చోత్తమోత్తమోత్తమ మధ్యమాదమభేదా చతుర్ధా

తెలుఁగు తాత్పర్యము

అది ఉత్తమోత్తమము, ఉత్తమము, మధ్యమము, అధమము అని నాల్గురకములు

సంస్కృత మూలము

* శబ్దార్థౌ యత్రగుణీభావితాత్మానౌ కమప్యర్థమభివ్యఙ్క్త స్తదాద్యమ్.

తెలుఁగుతాత్పర్యము

శబ్దార్థములు రెండును స్వరూపతః గుణ (అప్రధాన) ములుగా భావితములై యేదోయొక యర్థము వ్యక్తపఱచునది మొదటిది

శ్రీశర్వాణి

* ఈ సూత్రమును నాగేశుఁ డిట్లు వ్యాఖ్యానించెను. 'గుణీభావితాత్మానౌ శబ్దార్థౌ యత్ర కమప్యర్థ మభివ్యఙ్క్త' ఇత్యన్వయః, అని. ఇది తప్పు. పండితుని భావమును సరిగాఁ దెల్పదు. 'గుణీభావితాత్మానౌ' అను దానిని సహజవిశేషణముగ నన్వయించుటవలన శబ్దార్థములు సహజములుగ గుణీకృతము లను నర్థ మేర్పడును. అపుడు శబ్దార్థముల యప్రాధాన్యముతో విశిష్టమగుచునే చమత్కారకార్థవ్యంజనము. అదియే "రామస్సీతా సహితో జగామ" ఇత్యాదులందు మాత్రమే గమనక్రియయందు సీతాసాహిత్యమవశ్యముగా నన్వయించుట యనుభవసిద్ధమే కాదా ధ్వనికిఁ బ్రయోజనము

అను నర్థము రాదు. అంతేకాక శబ్దార్థముల యప్రధాన్య నిష్పత్తి సహజము గాక చమత్కారాతిశయస్థానమై వ్యంగ్య మగు నర్థమునుండి యేర్పడు నను నీభావముగూడ నావశ్యకము. ఈ భావము రానిచో వ్యక్తి వివేకకారుఁడు దెల్పిన "శబ్దః పున రనుపాదేయ ఏవ...తస్య పునరుక్తి ప్రకారత్వోప పాద నతః" అను దోషము తప్పదు. ఇవి కూడ నాగేశుని యన్వయము నుండి రాదు. దీనికి విరుద్ధముగూడ నిది. ఇట, నాగేశుని యన్వయములో శబ్దార్థము లందు అప్రాధాన్యము సహజము గదా. 'ఇట వ్యంగ్యమగు నర్థము చమత్కారాతిశయమునకు నెలవు' అను తలఁపు వ్యక్తమగుటకే 'కమపి' (చమత్కృతిభూమిం) అని పండితుఁడు వివరించెను. దీనిని గమనింపలేక యితఁడు 'భూమిం' అను పదమును 'నిదానం' అని వ్యాఖ్యానించెను. అట్లా యర్థము వచ్చునా ? తుష్యతు ! వచ్చినను పండితుని భావము నిష్పన్నమగునా ? సరి. ప్రకృతములో శబ్దార్థముల స్వరూప మప్రధానీ భావిత మగును. అనఁగా : శబ్దార్థములు సహృదయుల భావనను దమవఱకే నిలువనీయక ప్రధాన చమత్కారక మగు వ్యంగ్యమువఱకు సాఁగించును. ప్రధానమువఱ కాభావన ప్రసరించుటకు ముఖ్యముగాఁ బ్రయోజక మగున దేది ? శబ్దార్థము లప్రధాన మగుట ముందు ముందిట నేదో యొక యర్థము చమత్కరించు నని తోచునపు డప్రధానములకడ మన భావన నిలిచిపోదు. అట 'అప్రధానము లవి' అను భావనయే ప్రధానమును భావించుటకుఁ ద్రోవ తీసి ప్రయోజక మగును. కాఁగా, విధేయ మగు 'గుణీభావి తాత్మత, 'కమప్యర్థ మభివ్యఙ్క్తః' అనుదాని యర్థమునకుఁ బ్రయోజకహేతువుగా నన్వయించు టత్యవసరము. ఈ భావ ముత్తమోత్తమ కావ్యమున కత్యంత మావశ్యకము. కనుకనే పండితుఁడు 'గుణీభావితాత్మానౌ' అను దానిని విధేయవిశేషణముగ (విశేష్యము తరువాత) నే సూత్రములోఁ గూర్చెను. (నాగేశుఁడు గూడ సందేహాలంకారపు వ్యాఖ్యానములో "విధేయస్య పాశ్చాత్య మితి నియమా దితి భావః" అని వ్రాసినాఁడు. పండితునికిఁ గూడ నిట్లే భావ మని యచ్చటనే మూలములో "ఏవం చ ప్రజాపతేః ప్రథమోద్దేశో న స్యాత్" అను వాక్యమే స్పష్టపఱచును.) అసలు ధ్వనికారుఁడు గూడఁ దనధ్వని లక్షణకారికలో "యత్రార్థః శబ్దో వా తమర్థ ముపసర్జనీకృతస్వార్థౌ వ్యఙ్క్తః కావ్య విశేష స్స ధ్వని రితి సూరిభిః" అనుచోట దీనిని

విధేయవిశేషముగనే నిర్దేశించెను. పై ప్రమాణములచే నాగేశుఁడు సహజ విశేషణముగ నన్వయించుట తప్పని స్పష్టమైనది. మఱియొక విశేషము. 'గుణీకృతాత్మానౌ' అనక, 'భావిత' యనుటలోఁ జమత్కారపు ప్రాధాన్యము భావించు సహృదయులు శబ్దార్థముల నప్రధానముగ మొదట భావింతురు' అని సూచన. కాఁగా, శబ్దార్థముల యప్రాధాన్యము భావించిన వెంటనే వ్యంగ్యార్థముఁ జమత్కారప్రాధాన్యము భావింతు రని వ్యక్తపఱచుట వలన "వాచ్యేన త్వస్య సహైవ ప్రతీతిః" అను ధ్వనికారుని సూక్తి సరిగా సమన్వ యించి నట్లయినది.

ఈ లక్షణములో 'కమప్యర్థ మభివ్యఙ్క్తః' అను నంత వఱకుఁ గావ్యసామాన్య లక్షణము. "శబ్దార్థౌ గుణీభావితాత్మానౌ' అనునంతవఱకు నీ మొదటిరకపుఁ గావ్యమునకు విశేషలక్షణము. దీని కనుగుణముగా. రమణీయార్థ ప్రతిపాదక' యను సామాన్య లక్షణములోని 'ప్రతిపాదక' యనునది 'వ్యఙ్క్తః' అని వ్యంజనైకరూపముగాఁ బరిణమించినది. ఈవిధముగ నీలక్షణమున గుణీభూత వ్యంగ్యములు నిరసింపఁ బడినచోఁ (వ్యవచ్ఛేదింపఁబడినచో) గడమ నాలవకార్యము (అధమము) ప్రధాన మల్ల నిబర్హణ న్యాయమున నిరాకృతము లని తెలియవలెను. ఈ న్యాయ మునే గుణీభూత వ్యంగ్యములకడఁ గూడఁ బ్రయోగించినాఁడు. ఎట్లనఁగా: క మపి చమత్కృతిక భూమిం"అని వివరించుటవలన విశిష్టచమత్కార మగు నర్థము వ్యక్తపఱచ లేవు గనుక నతిగూఢ స్ఫుటవ్యంగ్యములు నిరస్తము లైనవి. విశిష్టచమత్కారములు కాని వానిలో నివి రెండును ప్రధానములు గనుక వీనినిఁ బేర్కొని నిరాకరించుటచే సందిగ్ధ తుల్య ప్రాధాన్యకా క్వాక్షిప్తములు నిరాకరించినట్లైనది. అచ్చటఁ జమత్కృతి భూమి (చర్వణా విశ్రాంతిధామ మైన) విశిష్ట చమత్కారము లేదు గదా. 'సుందరము' కేవల శబ్దచిత్రము వలె సామాన్య లక్షణమే లేదు. గనుక మొదటనే నిరాకృత మైనది. 'అప్రధానములుగా భావితము లయి' యనుటచే 'అసుందరము' నిరాకరింపఁబడిన దన్నాఁడు నాగేశుఁడు. ఈ మాట తప్పు. సామాన్యలక్ష ణము ప్రసక్తించినపుడు విశేషలక్షణ ప్రసక్తినిఁ గూర్చి యాలోచనఁ గలుగును. అసలదే లేనపుడు విశేషలక్షణములోని 'గుణీభావితాత్మానౌ'అను దాని ప్రసక్తి యేమున్నది? 'అసుందరము' అన్నపేరే 'రమణీయార్థ

ప్రసక్తి లేని దని తెల్పును. కనుక విశేషలక్షణ పర్యంతానుధావనము సరి కాదు. ఇంకొకటికూడ నిట విచారింపవలెను. అసుందరములో శబ్దార్థములు గుణీభావితము' లనుటకుఁ బ్రసక్తి యేమున్నది ? గుణీభావము చమత్కారము నను బట్టియే కదా. అట వ్యంగ్యమున కసలు చమత్కారమే లేదు కనుకనే యది తొలఁగిపోయినది. అగూఢస్ఫుట వ్యంగ్యములుగూడ నేదో యొక యర్థము (చమత్కారకము) వ్యక్తపఱచును. అందువలన నట నతివ్యాప్తి వచ్చును. కనుకనే 'కమపి చమత్కృతి భూమిం' అని స్వయముఁగనే వివరించెను. చమత్కృతిభూమి చర్వణా విశ్రాంతి ధామ మని, 'యను రెండవ యుదాహరణమును వివరించుచు "అమర్ష శ్చర్వణా విశ్రాన్తి ధామత్వా త్ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే" అని కంఠతః స్పష్టపఱచినాఁడు. కాఁగా, 'విశిష్టచమత్కారకము' అనియే యర్థము పర్యవసించును. అంతేకాని 'చమత్కృతి భూమిం' అంటే 'చమత్కృతినిదాన' మని యన్న నాగేశుని యర్థము రాదు. అది తప్పు కూడను. ఘటనిదాన మైన మృత్తును ఘటభూమి యని వాడరు కదా. ఇఁక 'సామాన్యత శ్చమత్కారకము' అని యర్థము 'క మపి' (యేదో యొక) అను దానికిఁ జెప్పఁగూడదు. ఏలయన: సామాన్య చమత్కారక మగు నర్థము అతిగూఢస్ఫుట వ్యంగ్యములందు నుండును. 'అట్లుండదు. అది యసుందరమే' యందురా ? అపుడు 'అసుందరము' అను విభాగములో నివియుఁజేరును గనుక వీనినిఁ బ్రకాశకారాదులు ప్రత్యేకముగ విభజించి గణించుట తప్పయి పోవును. అందుచే నారెండిటి యందును సామాన్యతః చమత్కారక మైన యర్థ మున్న దని యొప్పి తీర వలెను. అప్పు డట నతివ్యాప్తి యేర్పడును. అందులకే 'చమత్కృతిభూమి' (విశిష్టచమత్కారక మైన) అని వివరింపఁబడినది. అట నది లేదు కాన నతి వ్యాప్తితొలఁగినది. ఈ విధముగా "అగూఢ మపరస్యాఙ్గం వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గ మస్ఫుటం, సందిగ్ధతుల్య ప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్త మసున్దరమ్" అను నీకావ్య ప్రకాశకారుని కారిక ప్రకారముగ నాఱు గుణీభూతవ్యంగ్యములు దొలఁగినవి. ఇఁక, 'అపరాంగము, వాచ్యసిద్ధ్యంగములు రెం డున్నవి. ఈరెండింటిలో గూడ నతివ్యాప్తి తొలఁగవలెను. అందులకై 'శబ్దార్థములు రెండు నప్రధానముగ భావింపఁబడి (శబ్దార్థౌ గుణీభావితాత్మానౌ) యనఁ బడినది. వాచ్యసిద్ధ్యంగములో, వ్యంగ్యము వాచ్యమున కన్న నప్రధానముగనే

యుండును. ప్రధానము గాదు; కనుక నటవ్యంగ్య ప్రాధాన్యముతోడి యీలక్షణము ప్రసక్తింపదు. ఈ విషయమును పండితుఁడు "అపరాఙ్గవాచ్య సిద్ధ్యఙ్గవ్యఙ్గ్యస్యాపి చమత్కారితయా తద్వారణాయ గుణీభావితాత్మనా ఇతి స్వాపేక్షయా వ్యఙ్గ్యప్రాధా న్యాభిప్రాయకమ్" అని తెల్పినాఁడు. ఇక్కడ వ్యంగ్యపద 'ముభయత్ర (అపరాంగ వాచ్య సిద్ధ్యంగములకు) అన్వయించును కాఁగా : అపరాంగవ్యంగ్యము, వాచ్యసిద్ధ్యంగవ్యంగ్యము నని సిద్ధించును' అనినాఁడు నాగేశుఁడు

ఇదియును దప్పే. ఎట్లందురా? "తేనాతిగూఢస్ఫుటవ్యఙ్గ్యయో ర్నిరాసః" అనుచోట ద్వివచన మున్నది. కనుక నట "ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే"యను న్యాయమున ద్వంద్వాంతమునం దున్న వ్యంగ్యపద ముభయత్ర (అతిగూఢస్ఫుటమునందు) యన్వయించు ననుట సబబుగా వచ్చును. కాని, యిక్కడ ద్వివచనము లేదే. 'వ్యంగ్యస్య' యని యేకవచనమే యున్నది. కనుక తాను 'ఏవమగ్రేపి' యని యిచటి వ్యంగ్యపదమును గూడ రెండుచోట్ల నన్వయింతు ననుట కవకాశ మేదీ? "అది కాదు, 'అపరాంగము, వాచ్యసిద్ధ్యంగము' అని రెండున్న విక్కడ. అరెండును వ్యంగ్యపదము నన్వయింతు ననుటలోఁ దప్పేమి? ఏకవచనమే కదా యున్నది" యన్నచో, శబ్దమున కన్న యర్థము బలవత్తరము. రెండువిషయము లిచట నున్నవి. కనుక వానినిఁ బట్టి 'వ్యంగ్యస్య' యనుదానిని 'వ్యంగ్యయోః' అని మార్చుకొనవలెను. 'ఇట్లావిభక్తి విపరిణామము న్యాయసిద్ధమే' యనుటయు సరికాదు. ఇచట నసలు రెండు విషయము లున్నపుడు గదా వానిఁబట్టి విభక్తి విపరిణామ ప్రసక్తి? వస్తుతః ఇట రెండే యున్నచోఁ బైన 'అతిగూఢస్ఫుట వ్యంగ్యయోః' అని ద్వివచనముఁ జెప్పిన పండితుఁ డిక్కడ మాత్ర మేల ద్వివచనముఁ జెప్పఁడు? కనుక నిట రెండువిషయములు లేవు. ఇది తెలియక తాను భ్రమపడి 'ఏవమగ్రేపి' యను వ్యాఖ్యతో నితరులఁగూడ భ్రమ పెట్టినాఁడు. అపరాంగమునం దతివ్యాప్తి రాదు. అది లక్ష్యమే. రెండవరకపు (ఉత్తమ) కావ్య లక్షణము వివరించుచుఁ బండితుఁడు "వాచ్యాపేక్షయా ప్రధానీభూతం వ్యఙ్గ్యాన్తర మాదాయ గుణీభూతం వ్యఙ్గ్య మాదాయాతివాప్తి (ద్వితీయ కావ్య లక్షణను – గుణీభూతకావ్యలక్షణను) వారణాయావధారణం తేన తస్య

ధ్వనిత్వ మేవ" యనియు, "అయంస రశనోత్కర్షీ" యనియు, నిత్యాది యపరాంగకావ్యము ధ్వనియే యని చెప్పినాఁడు కదా. ఇఁక దానియం దతివ్యాప్తికిఁ బ్రసక్తి యేది? తుష్యతు: అతివ్యాప్తి వచ్చిన దనుకొందము. శబ్దార్థముల యప్రాధాన్యము వలన నది తీరునా? అచ్చట ('అయం సరశనోత్కర్షీ' యను చోట) వ్యంగ్య మగు శృంగారము శబ్దార్థములకన్నఁ బ్రధానమే కాని. యప్రధానము గాదు గదా. ఇఁక దానికి నిరాస మెట్లు? ఒకరన్నారుగదా. "అయం సరశనోత్కర్షీత్యాద్యపరాగములోఁ బ్రధానవ్యంగ్యమైనకరుణమున కుత్కర్షకము వాచ్యమే శృంగారము వ్యంగ్య మైనను నది వావాచ్యము వలెఁ బ్రధానవ్యంగ్య మగు కరుణమునకుఁ బోషకము గాదు. కావున నది స్వవ్యంజకమగు శబ్దార్థములకన్నఁ బ్రధానము గాదు. అందుచే నతివ్యాప్తి వారింపవచ్చును. కనుకనే నాగేశుఁడు ద్వితీయకావ్య వివరణము వ్యాఖ్యానించుచు "అపరాఙ్గోదాహరణే. అయం సరశనోత్కర్షీత్యత్రాపి వాచ్యాపేక్షయా శృఙ్గారస్య నప్రాధాన్యం శోకోత్కర్షకతయా శృఙ్గారరూపవ్యఙ్గ్యాపేక్షయా వాచ్యస్యైవ చమత్కారకారిత్వాత్. ఏవం సర్వత్రాపరాఙ్గోదాహరణే షూహ్యః (అర్థము. అపరాంగోదాహరణ మగు నయంసరశనోత్కర్షీ యనుచోట గూఢవాచ్యమునకన్న శృంగారమునకుఁ (వ్యంగ్యమునకు) బ్రాధాన్యము లేదు. శృంగారరూప మగు వంగ్యమునకన్న వాచ్యమే శోకము నుత్కర్షించును కనుక నదియే (వాచ్యమే) చమత్కారకము, ఇట్లే యపరాంగోదాహరణముల నంతట నూహింపవలెను" అని చెప్పినాఁడు. కాఁగా: శబ్దార్థముల కన్న నిట వ్యంగ్య మగు శృంగారము ప్రధానము గాదు కనుక నతివ్యాప్తిని వారించును." అని.

ఇది తప్పు. అయం సరశనోత్కర్షీత్యాదులందు నంతరాళ వ్యంగ్య మగు శృంగారము ప్రముఖ వ్యంగ్య మేనా? సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమా? రెండవపక్షములో నిది యిటఁ బ్రధానవ్యంగ్య మగు కరుణమున కంగము కాఁజాలదు. ఎందువలన నందురా? ఇట సర్వతః ప్రధాన మగు కరుణము అసంలక్ష్యక్రవ్యంగ్యము దాని కిది యంగ మగుచో, దానికిఁ బూర్వమున (కాని దానితో సమకాలమున) వ్యంగ్యము గావలయునే కాని, దూరతః వ్యంగ్యమై, సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మగుచో (కరుణము వ్యంగ్యమైన తరువాత వ్యంగ్య మగుచో, శృంగారము వలనఁ గరుణ కేముపకారము? అను

పకారక మగునది యంగ మెట్లగును ? కాదు. "నాకించిత్కుర్వతః శేష త్వమ్" అని కదా న్యాయము ? ఇపుడు శృంగారమున కంగ మగుట పొసగదు. "అది కాదయ్యా! వాచ్యమున కంగ మగును. అనఁగా: నిట వాచ్యము కరుణోత్కర్షకము. అది కేవలముగఁ గాదు. ఇఁక నేమి ? శృంగారమును వ్యంగ్యపఱచి, దానితో నుపస్కృతమై, కరుణమున కుపకారము కాఁగ ల్గును, కనుక నిట వ్యంగ్య మగు శృంగారము అవరమునకు (వాచ్యమునకు) అంగము (అపరాంగము) అగును" అని. వాదింతురా ?

ఇది కూడఁ దప్పే. ఈపక్షములో వాచ్యసిద్ధ్యంగ మని వేఱొక గుణీభూతవ్యంగ్యవిభాగము నె ట్లొనర్చిరి ? ఇది కూడ వాచ్యాంగమే కదా. కాఁగా. అపరాంగము, వాచ్యసిద్ధ్యంగము నను రెండువిభాగములు కుదురవు.

"అట్లు కాదు. ఏది వ్యక్తము కాక పోయినచో నసలు వాచ్యార్థమే పొసగదో యది వాచ్యసిద్ధ్యంగము. ఏది వ్యక్తమై వాచ్యము నితర వ్యంజనకై సిద్ధపఱచునో యది యపరాంగము. కాఁగా, నపరాంగములోని శృంగారము ప్రకృతము వాచ్యమును కుదుర్చదు. శృంగారము లేకున్నను వాచ్యము కుదురును గదా ఇఁక నేమి. వాచ్యమును కరుణవ్యంజకముగా సిద్ధపఱచును. కనుక నపరాంగ మగును. ఇపుడు విభాగద్వయము కుదురును." అనెదరా ?

ఇట్లనుటయు ననుపన్నమే. ఎట్లనఁగా : రసాదులు చమత్కారైక ఘనములు. అవిభావరూపములు. అవి వస్తువున కంగము కావు. ఎందుచేత నన : అంగాంగిభావము చమత్కారైకాధీనము, వ్యంగ్య మగు వస్తువు కన్న గూడ, భావమే యధికచమత్కారకము. కనుకనే "వ్యజ్యన్తే వస్తుమాత్రేణ యదాలంకృత యస్తదాధ్రువం ధ్వన్యజ్గతా తాసాం కావ్యవృత్తేస్తదాశ్రియాత్" అని ధ్వన్యాలోకము సెప్పెను. అట్టిసితిలో వాచ్యము స్వవ్యంగ్య మగు రసము కన్న నధికముగాఁ జమత్కారకము కాఁ గల్గునా ? అటు లని యేయాలంకారికుఁ డనడు. అట్లు కాదు కూడను. ఈవాదము ఆలంకారికులకే కాక యస లలంకారశాస్త్రసిద్ధాంతములకే విరుద్ధము. కాఁగా, వాచ్యమునకన్నఁ దద్వ్యంగ్య మైన శృంగారమే యధికచమత్కారకము. అదియే కరుణోత్కర్షకము. దానికన్న వాచ్య మెన్నడు నెక్కడ నెట్లు

గూడ నధికచమత్కారికము గాదు. కాఁబోదు. కనుక నాగేశున కలంకార శాస్త్రపరిజ్ఞానము చాలక వ్రాసినవ్రాఁత ప్రమాణము కాఁజాలదు. అదియుఁ గాక యతనికిఁ బరమప్రమాణ మైన మమ్మటుఁడే కావ్యప్రకాశములో 'అయం సరశనోత్కర్షీ' యని యుదాహరించి, 'అత్ర శృఙ్గారః కరుణస్య' (అఙ్గం ఇతి శేషః) అని వ్రాసినాఁడు. ఇట్లు ప్రాచీన సకలగ్రంథగ్రాంథికు లకును, యుక్తికినిఁ గూడ 'వ్యంగ్యరసము వాచ్యము నుత్కర్షించు' నన్న పద్ధతి మిక్కిలి విరుద్ధము. కనుక నామార్గ మంతయును పరిహార్యము. కాఁగా, నిపుడు వ్యంగ్య మైన శృంగారము వాచ్యాపేక్షయా ప్రధానమే కనుక నతివ్యాప్తి తప్పదు. ఈసందర్భములో మఱొక రన్నారు కదా!

"మూలములోని 'స్వాపేక్షయా' యను దానిని 'శబ్దార్థాపేక్షయా' యని నాగేశుఁడు వ్యాఖ్యానించెను. మూలమునఁ గూడ 'వ్యంగ్యప్రాధాన్యాభిప్రాయకమ్' అని యున్నది. కనుక 'స్వ' శబ్దమునకు వాచ్య, లక్ష్య, వ్యంగ్యములకు; వాచక, లక్షక, వ్యంజకము లను మూఁడురకముల శబ్దార్థములు నర్థ మనవలెను. కాఁగా, ధ్వని యగు వ్యంగ్యము ఈవీని యన్నింటి కన్న ప్రధానముగ నుండవలె నని భావ మేర్పడును. ఇపు, డపరాంగములో వ్యంగ్య మగు శృంగారమున కన్నకూడఁ బ్రకృతవ్యంగ్య మైన కరుణము సర్వతః ప్రధానముగ నున్నది. వాచ్యవాచకముల కన్న మాత్రమే వ్యంగ్యము ప్రధానముగ నుండవలెనను నియమ మిటఁ గుదురలేదు. కనుక నపరాంగములలో (అయం సరశనోత్కర్షీత్యాదులలో) నతివ్యాప్తి రాదు. ఈభావముతోడనే 'అపరాంగ' యను మాట నట వాడఁబడినది. అనఁగా: 'అపర' (మఱియొక) వ్యంగ్యమునకు నంగముగ నుండు వ్యంగ్యములో నతి వ్యాప్తి తొలఁగుటకు హేతువును వ్యక్తపఱచిన దామాట. ఈమొత్తము ప్రతిపాదనకు ఫలిత మేమన: త్రివిధశబ్దార్థములు తమవ్యంగ్యమున కన్న నప్రధానముగ నుండవలె ననియుఁ, దమవ్యంగ్యము సర్వతః ప్రధానముగ నుండవలె ననియు. అపుడు ఇటశృంగారవ్యంజకము లగు శబ్దార్థము లందు (వాచ్యవాచకములందు) అప్రధానీభావితాత్మలై చమత్కృతిభూమియగు నర్థము వ్యక్తపఱచును అనుధ్వనిలక్షణము అతివ్యాప్త మగును. దాని నివారణ మెట్లనఁగా: శబ్దార్థములు (త్రివిధములు) ప్రకృతములో నతివ్యాప్తిఁ గల్గించు నర్థము (శృంగారము) అది కరుణమునకు వ్యంజకము కనుక

నీవ్యంగ్యము (శృంగారము) సర్వతః ప్రధానము గాలేదు. ఇట్లు సర్వతః ప్రధాన మగు నర్థమును వ్యక్తపఱచ లేవు కనుక వాచ్యవాచకములం దతివ్యాప్తి తొలఁగినది. ఇట నిష్కృష్టాభిప్రాయ మిది. ఇట నతివాప్తి వాచ్య వాచకములందా ? వ్యంగ్యవ్యంజకము లందా ? (అనఁగా : వాచ్యవాచకత్వో పాధిని బట్టియా ? వ్యంగ్యవ్యంజకత్వోపాధిని బట్టియా ? అతివ్యాప్తి యని ప్రశ్న) రెండవపక్షములో నతివ్యాప్తి లేదు. అది లక్ష్యమా యేమి ? సర్వతః ప్రధాన మైన కరుణమును వ్యక్తపఱచునవి కదా ? ఇఁక మొదటి పక్షము నందా ? (శృంగారవ్యంజకము లైన వాచ్యవాచకములయందని భావము) అట వ్యంగ్య మైన శృంగారము చమత్కృతిభూమి యైనప్పటికి సర్వతః ప్రధానము కాదు. ఎందుచేత ననః ఆ వ్యంగ్య మగు శృంగారము తాను కరుణవ్యంజకము కనుకఁ దనకన్న (వ్యంజకమైన) తాను (వ్యంగ్య మగు) ప్రధానము కాఁజాలదు కదా ? ఈభావమే 'స్వాపేక్షయా' యని తెల్పఁబడినది. అనఁగా : దేనినిఁ బట్టి (శృంగారమును బట్టి) ఇట నతి వ్యాప్తి ప్రసక్తించునో, యావ్యంగ్య మగు శృంగారముకూడ వ్యంజకమే కనుక సర్వతః ప్రధానము గాదు. అట్టి 'స్వాపేక్షయా' వ్యంజక మగు తనకన్న తా నధికము కాఁజాలదు కనుక ఉత్తమోత్తమకావ్యలక్షణము వాచ్య వాచకములం దతివ్యాప్తము కాఁజాలదు." అని.

ఈనిరూపణము గూడఁ దప్పే యగుచున్నది. ఏమనఁగా : 'శబ్దార్థౌ' అనునది త్రివిధములుగ గ్రహించినను, అన్నియు వ్యంగ్యముఁ బట్టి వ్యంజకములే కదా ? శృంగారవ్యంజకము లన్న నిట శబ్దార్థములు (వాచ్యవాచకములు) తమకన్నఁ జమత్కారమున నధికములైన శృంగారాద్యర్థములను వ్యంగ్య మొనర్చు చున్నవి కదా ? అతివ్యాప్తి తొలఁగు టెట్లు ? ఇఁక 'కమపి' అను పదమునకు సర్వతః ప్రధాన మన్న యర్థము తగదు. గుణీ భావితాత్మానౌ' అనునది వ్యర్థ మగును. అది యీతాత్పర్యమునకు గ్రాహక మన్నను, భావ, అలంకార, వస్తుధ్వనులం దవ్యాప్తి వచ్చును. అవి రస మునం దవశ్యముగ విశ్రాంతములు గావలసినవే కదా. "న హి రసశూన్యం కిఞ్చి దస్తి రస ఏవ వస్తుతః ఆత్మా, వస్త్వలఙ్కార ధ్వనీతు సర్వథా రసం ప్రతిపర్యవస్యేతే" అని యభినవగుప్తుఁడు ధ్వనిలోచనములోఁ దెల్పెను ; కనుక, నాయర్థముఁ జెప్పఁ దగదు. సరే. ఇఁక నపరాంగము

లోని ధ్వనిలక్షణమున కతివ్యాప్తి తప్పదా ? ఈపండితునిలక్షణము తప్పే యగునా ? ఎన్నటికిఁ గాదు. అ దెట్లన: వినుడు. వివరింతుము అపరాంగము మూఁడుఁ దెఁకములు. 'రసాంగము, భావాంగము, వాచ్యాంగము' అని. అందు మొదటివి రెండును వ్యంగ్యప్రధానములు గనుక నుత్తమోత్తమ కావ్యములే. లక్ష్యములే ఈవిషయము నుత్తమకావ్యలక్షణవివరణములోఁ బండితుఁడే "తేన తస్య ధ్వనిత్వ మేవ" అని స్పష్టపఱచెను, కాఁగా, నట లక్షణము ప్రసక్తింపవలసినదే. ఇఁక మూఁడవది వాచ్యాంగము.

"జనస్థానే భ్రాన్తం కనకమృగతృష్ణాంధిత తయా,
వచో వైదే హీతి ప్రతిపద ముదశ్రు ప్రలపితం,
కృతాలఙ్కా భర్తృవదనపరిపాటీషు ఘటనా,
మయా ప్తం రామత్వం కుశలవసుతాన త్వధిగతా." (ఇత్యాదికము)

ఇటఁ గవికి శ్రీరామచంద్రునితో నుపమానోపమేయ భావము ఉభయార్థకము లగు శబ్దముల శక్తివలన వ్యంగ్యము—అది 'మయా ప్తం రామత్వం' (నాకు రామత్వము ప్రాప్తించినది) అను వాచ్య మగు నతిశయోక్తి నుత్కర్షించును, అనఁగాఁ: గవి స్వయముగ 'నేను రామత్వము నొందితి' ననుటవలన వ్యంగ్య మైన శ్రీరామౌపమ్యము రామతాదాత్మ్యము నారోపించుట కుపయోగించినది. (అత్ర శబ్దశక్తి మూలానురణన రూపో రామేణ సహోపమేయభావో వాచ్యాఙ్గతాం నీతః అని మమ్మటుఁడు) కాఁగా, నిటఁ జమత్కృతిభూమి యైన యర్థము శ్రీరామునితోడి యౌపమ్యము. అది వ్యక్త మగును; గనుక, నతివ్యాప్తి. ఆవ్యంగ్య మగునర్థము వ్యంజకము లగు శబ్దార్థముల కన్నఁ బ్రధానము కాదు కనుక నతివ్యాప్తి తొలఁగినది. ఈభావముతోనే 'యపరాంగ వాచ్యసిద్ధ్యంగవ్యంగ్యస్య' యని యేకవచన ముపయోగింపఁ బడినది. అనఁగా : అపరాంగములలోని వాచ్యసిద్ధ్యంగ మగు వ్యంగ్యమునం దతివ్యాప్తి వారించుట కని. ఇందువలన, వాచ్యసిద్ధ్యంగ మను మూఁడవగుణీభూతవ్యంగ్యమునందుఁ గూడ నతివ్యాప్తిని నిరసించిన ట్లైనది. ఈవిధముగ నిక్కడ సమన్వయము వక్తవ్యశేషము రెండవ లక్షణ వివరణములోఁ జెప్పుదుము.

సంస్కృత మూలము :—

కమ పీతి చమత్కృతిభూమిం తేన అతిగూఢ స్ఫుటవ్యఙ్గ్యయో ర్నిరాసః ; అపరాఙ్గ వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గవ్యఙ్గ్యస్యాపి చమత్కారి తయా తద్వారణాయ గుణీభావితాత్మానా వితి స్వాపేక్షయా వ్యఙ్గ్యప్రాధాన్యాభిప్రాయకమ్.

తెలుఁగు తాత్పర్యము.

'ఏదో యొక' యనఁగా 'చమత్కారపునెలవైన' యని. ఇందువలన నతిగూఢవ్యంగ్యము స్ఫుటవ్యంగ్యమును గూడ నీకావ్యమార్గము నుండి తొలఁగింపఁబడినవి అనఁగా : ఆరెంటియందు నతివ్యాప్తి రాదు అని ; అపరాంగవాచ్యసిద్ధ్యంగవ్యంగము కూడఁ జమత్కారకము కనుక, దానిని నిరూపించుటకై 'స్వరూపతః గుణ (అప్రధాన) ములుగా భావితములై యని, తమకన్న (శబ్దార్థములకన్న) వ్యంగ్యము ప్రధానముగా నుండు నని భావము.

కావ్యోదాహరణము — ౧

సంస్కృత మూలము :—

శయితా సవిధే ప్యనీశ్వరా సఫలీ కర్తుమహో మనోరథాన్
దయితా దయితాననా మ్బుజం దరమీల న్నయనా నిరీక్షతే.

తెలుఁగు తాత్పర్యము.

సమీపమునఁ బరుండియుఁ గోరికల నెరవేర్చ్చ కొనఁజాలక, ఆహా ! ప్రియురాలు ప్రియుని వదనకమలము నల్లార్చుచున్న కనులుగలదియై నిరీక్షించుచున్నది.

ఆంధ్ర పద్యోదాహరణము

శమనారాతినివృత్తధైర్యుఁ డగుచున్ జంద్రోదయారంభకా
లమునన్ లొంగిన దుగ్ధసాగరము లీలన్ బక్వబింబాధరో
ష్ఠముఁ గర్ణాంతవిశాలనేత్రము నతిస్వచ్ఛంబునై యొప్పు గౌ
రిముఖాంభోజమునందు నిల్పె సరసప్రేమంబు లొ చూడ్కులన్.

—హరవిలాసము. 3 ఆ. 80 ప.

విషయ వివరణము :

ఇట (రసమునకు) ఆలంబనవిభావ మగు నాయకుఁడు సన్నిధిలోఁ బరుండుట వలన స్ఫురించు రహస్యప్రదేశము మొదలగు నుద్దీపనమైన విభావమును• నిరీక్షణము మొదలగు ననుభావము త్రపయు (సిగ్గు) నౌత్సుక్యము మొదలగు సంచారిభావమును జేరుటవలన నాయిక యొక్క రతివ్యక్త మగును. ఆలంబనాదుల స్వరూపమును ముందుఁ జెప్పుదుము. ఇచట నొక శంక యిట్లున్నది. 'ఇతఁడు నిద్రించినచో నితనివదనాంబుజమును ముద్దిడుకొందు నను నాయిక కోరికయే యిట వ్యంగ్యము.' అని. అట్లనరాదు. 'కోరికల నెరవేర్చుకొనఁ జాలనిది యై' యనుటలోఁ గోరిక లన్నియు నీమె మనసులో నున్న వని దోచుచున్నది. కదా, 'కోరికలు' అను స్వశబ్దము సామాన్యాకారముతో నట్టి యిచ్ఛను గూడఁ జెప్పుచున్నది. (చెప్పఁ బడునది వ్యంగ్యము గాదు) 'కోరికలు అని * సామాన్యాకారమునఁ జెప్పినను 'ముద్దు పెట్టుకొనెదను' అని విషయవిశేషముతో విశిష్ట మగు నిచ్ఛగా వ్యంగ్య మగుటలో బాధక మేమి ?' యన రాదు. చమత్కారము గలుగ దనుటయే బాధకము. విశేషాకారముతో వ్యంగ్య మైనను సామాన్యాకారమునఁ జెప్పఁబడిన యర్థము సహృదయులకుఁ జమత్కారముఁ బుట్టింపఁ జాలదుగదా *వాచ్యవృత్తి యేకోశమునను (సామాన్యాకారమునఁ గానీ, విశేషాకారమునఁ గానీ) స్పృశింప కున్న నేవ్యంగ్యము చమత్కరించు నని యాలంకారికుల యంగీకారము. మఱియుఁ జుంబనేచ్ఛ (ముద్దిడుకొనవలె నను కోరిక) రతి యనుభావ మైననే (ప్రీతివలనఁ గలిగినపుడే) యందగించును గనుక, నారతి వ్యంగ్యము కానిచో 'ముద్దు పెట్టుకొందు' నని మాట చెప్పినప్పటి చుంబనేచ్ఛ వలే నెక్కువగాఁ జమత్కారము నొదవింపఁ జాలదు కూడను. ఇట్లే త్రపయు (సిగ్గు) గూడ ముఖ్యముగా వ్యంగ్యము గాదు. ఈలజ్జ యిట నాయిక * అనువదింపఁ బడుటలోఁ బ్రయోజకముగా దోచుచున్నది. అట్టిది ప్రధాన వాక్యార్థ మెట్లగును ? 'అట్లు గాదు. కొద్దిగా మొగుడుచున్న కనులు గలది యై నిరీక్షించుటనే విధింతుము. ఇపుడుత్రప యను నాద్యతలోఁ బ్రయోజకము గాదు. (విధేయములో = నిరీక్షణములో విశేషణము గనుకనే విధేయతలోఁ బ్రయోజక మగు నని భావము) అందురా ? కనులు కొలఁదిగా మొగుడుట, కను లల్లార్చుట త్రపవలనఁ గల్గినను, త్రప కనుభావ మైనను, అట్లు నిరీక్షించుట ప్రీతివలననే కలుగును. సిగ్గు మాత్రమే వ్యంగ్య మగు నన్నచో నిరీక్షించు

చున్న దనుట కెక్కుడు ప్రయోజనము లేక పోవలసివచ్చును. ప్రీతికి నను భావ మగు నిరీక్షణమునందు త్రప కనుభావ మగు కను లల్లార్చుట వాచ్య వృత్తిలో గుణమై తెలిసినట్లే వ్యంజనావృత్తిలోఁ బ్రీతియందు త్రపయును గుణమై తోచుటయే యుచితము కదా.

శ్రీశర్వాణి :

ఈశ్లోకములోఁ బ్రాచీనులలక్షణము గూడ సరిపడును. 'దయితా దయితాననామ్బుజమ్, అనుచోట శబ్దాలంకారము, యమకమును, దయితుని యొద్దనే పరుండి యున్నను తనకోరికల నెరవేర్చుకొన లేక పోయిన దను టలోఁ (ఈకారణముచేతనే యాశ్చర్యము సూచించు అహో యను నిపాత ముపపన్నము) గారణ మున్నను కార్య ముదయింప కీ దను విశేషోక్తి యర్థాలంకారమును, శబ్దార్థములు స్వచ్ఛములు కనుకఁ బ్రసాద మను గుణమును, అర్థము సుఖముగా వ్యక్తమగుచున్నది కనుక నర్థవ్యక్తి యను గుణము నున్నవి. దోషము లేమియు లేవు. అల్పసమాస మైన రచన. వైదర్భి రీతి. నాయకుఁ డనుకూలుఁడు. నాయిక స్వీయ. అనురక్త ప్రియుని మొగము నుత్కంఠతోఁ గను లల్లార్చుచు చూచుచున్నది. ఈ సంభోగశృంగారమున కనుగుణముగాఁ గైశికీవృత్తి, పదము లొకదానితో నొకటి పొంది పొసఁగియున్నవి కనుక శయ్య, శ్లేష యను శబ్దగుణము రసవత్తర మగు శబ్దార్థసందర్భ మగుట మాధుర్య మను నర్థగుణము, శృంగారాస్వాదము నొదవించును గనుక ద్రాక్షాపాకము. ఇట్లిచటఁ బ్రాచీనలక్షణానుగ్రహము.

ఇఁకఁ బ్రకృతలక్షణము సమన్వయింతుము. ఈశ్లోకరూప మగు శబ్దము తనవాచ్య మగు నర్థమును ప్రకృతరసవ్యంజన కుపయోగించు నట్లు దెలుపుటలోఁ బర్యవసించినది. ఇఁక నర్థము. దయితాదయితు లాలం బనవిభావములుగా రతిని వ్యంగ్యపఱచును, దయితునియొద్దఁ బరుండి యుండుట యాయేకాంతమును. ఆప్రియునిఁ గలిసి యుద్దీపనవిభావముగా వ్యక్తపఱచును. ఒద్ద పరుండియుఁ దనకోరికల నెరవేర్చుకొనఁ జాల లే దనుటలో ముగుదతనముతో పాటు 'నష్టచేష్టత' యను సాత్త్వికభావమును కను లల్లార్చుచుఁ బ్రియునిమొగముఁ బద్మముఁ జూచినట్లు జూచుచున్న దనుటలో లజ్జాహర్షౌత్సుక్యముః లను వ్యభిచారి భావములును, ఆమెచూపు

రతి కనుభావముగా వ్యక్తమగు నంతలో వ్యంగ్యము లగును. ఇట్లు వాచ్యార్థము ఈవ్యంగ్యవ్యంజనములో విశ్రాంత మగును. ఈవ్యంగ్యము – విభావానుభావవ్యభిచారిభావ సాత్త్వికభావములతో సంయుక్త మగు రతి. మాటిమాటి కనుసంధింపఁ బడి (భావితమై) చమత్కారైకఘనమగు శృంగార రసముగా సహృదయుల కాస్వాద్య మగును. ఇట్లు లోకోత్తరాహ్లాదమయ మగు శృంగారరసమును భావనతో రత్యాదిరూప మగు నర్థమును వ్యంజనావృత్తిచేఁ బ్రతిపాదించు నీశ్లోకము 'రమణీయార్థప్రతిపాదక శబ్ద' మను కావ్య సామాన్య లక్షణమునకు లక్ష్య మగును. ఇట శబ్దార్థములు రెండును తమను అప్రధానములుగా నొనర్చుకొని వ్యంగ్యవ్యంజనమునఁదే విశ్రాంతము లై, చర్వణావిశ్రాంతిధామ మైన చమత్కారమునకు నెల వగు శృంగారరస' మను అర్థముఁ బ్రధానముగా వ్యక్తపఱచుచున్నవి. కనుక, నుత్తమోత్తమ మనుకావ్యవిశేషలక్షణమునకును (శబ్దార్థము లప్రధానమై చమత్కారభూమి యగు నర్థమును వ్యక్తపఱచుట యను దానికిని) లక్ష్యమైనది. అనఁగా : నీరెండులక్షణములచేత నీశ్లోకము కావ్య మనియు, నందు నుత్తమోత్తమ మనియు గుఱుతింపనగును.

• సామాన్యాకార మనఁగా – ఇచ్ఛాత్వము.

* "సామాన్యాకారమునఁ గానీ, విశేషాకారమునఁ గానీ, వాచ్యవృత్తితో స్పృశింపఁ బడినచో నది వ్యంగ్య మనఁ జెల్లదు. ఈవిషయముఁ గావ్యప్రకాశమునం దయిదవ యుల్లాసములో గుణీభూతవ్యంగ్యనిరూపణము సందర్భముననను, ఏడవ యుల్లాసములో రసదోషనిరూపణ ప్రకరణమునను స్పష్టపఱుపఁ బడినది వ్యంగ్యమును వాచ్య మొనర్చినచో 'వమనము' అను దోష మనియుఁ దెలిపిరి." అని ప్రాచీను లైన మమ్మటాదులను నాగేశుఁడు పేర్కొనినాఁడు. కాని, యీదోష మెప్పుడు, నెచ్చటను సంభవింప దని మేము ఆంధ్రధ్వన్యాలోక లోచనములో స్పష్టముగ నిరూపించితిమి. వాచ్యవృత్తితో స్పృశింపఁ బడినచో వ్యంగ్యము కాఁజాల దని ససందేహాలంకారనిరూపణములోఁ బండితరాజే మిక్కిలి స్పష్టముగ నిరూపించఁ బోవుచున్నాఁడు.

* అనువాద మనఁగా : ఇదివరలోఁ జెప్పిన విషయము మఱియొక ప్రయోజనమునకై తిరిగి తెల్పుట. ఇట నాయకునియొద్దఁ బరుండియున్న

దని మొదటఁ జెప్పిన ప్రియురాలు నిరీక్షణ మను విషయాంతరమును విధిం చుటకై యిటఁ దిరిగి తెలుపఁ బడినది. ఇందుకుఁ బ్రయోజక మేమి? త్రప యను భావము (ఈభావము నిరీక్షణ వలనఁ) దోచును. కాఁగా, నాయిక యిట ననువదింపఁ బడుటలో లజ్జ ప్రయోజకముగఁ దోచుచున్నది. అట్టి యనువాదకోటిలోనే యిముడును. అది ప్రధానము కాఁజాలదు విధేయమై నపుడే వాక్యార్థము (వాక్యముచే ముఖ్యముగఁ బ్రతిపాదింపఁ బడినది) కాఁగల్గును అని వాక్యశాస్త్రమర్యాద.

• ''త్రపవలనఁ గూడ నిరీక్షణము కలుగవచ్చును కనుకఁ గను లల్లార్చుటతోపాటుఁగాఁ ద్రపను వ్యక్తపరచుట యను సామాన్య ప్రయోజనము నిరీక్షణమున కుండు ననుట వలన నెక్కువ ప్రయోజనము లేదు.'' అన్నచో కన్నులు మొగుడ్చుట త్రపకు విశిష్టము, రమణీయము నగు వ్యంజకమైన కార్యము — అనుభావము. నిరీక్షణ మట్టిది కాదు. ఇది సాధారణము. లజ్జ, భయము, విస్మయము, ఉదాసీనత మొదలగు భావముల నుండి కూడ నేర్పడును. ప్రకృతములోఁ గను లల్లార్చుటతో డిది కనుక నీనిరీక్షణము. దానితో పాటుగఁ ద్రపను వ్యక్తపఱచుటలో నిదియుఁ గొంచె ముపయోగించును. అంతియే కాని వీని కిట విశిష్ట మగు ప్రయోజన మసాధారణ మైన దేదియు లే దని భావము గ్రహింపవలెను.

భావమున కుదాహరణము — ౨

సంస్కృత మూలము :

గురుమధ్యగతా మయా నతాఙ్గీ
నిహతా నీరజకోరకేణ మన్దం
దరకుణ్డల తాణ్డవం నతభ్రూ
లతికం మా మవలోక్య ఘూర్ణితాసీత్.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

అత్త, మామ మొదలగు పెద్దల నడుమ నున్న యానతాంగిని తామర మొగ్గతోఁ గొట్టితిని. అపు డామె చెవుల నున్న కుండలములు కొద్దిగాఁ దాండవింపఁ గనుబొమలఁ గుంచించి ననుఁ జూచి ఘూర్ణన మొనర్చెను.

సంస్కృత మూలము — వివరణము :

అత్ర ఘూర్ణితాఽసీ దిత్యనేనా సమీక్ష్యకారిన్ కి మిద మనుచితం కృతవా నసీత్యర్థసంవళితోఽ మర్ష శ్చర్వణావిశ్రాన్తి ధామత్వా త్ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే ; తత్ర శబ్దః అర్థ శ్చ గుణః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

ఇఁట 'ఘూర్ణన మొనర్చెను' అనుటచే, ముందు వెనుక లాలోచింపక యేమి తగనిపనిఁ జేసితివి ?' అను నర్థముతోఁ గలసిన యమర్షము ఆస్వాద పర్యవసానము కనుకఁ (ఇదియే వెనుకటిదాని కన్న నిట విశేషము) ప్రధానముగ వ్యంగ్య మగును. ఆ యమర్షమున (వ్యంగ్యమున) శబ్దము నర్థముగూడ నప్రధానములు.

కావ్యోదాహరణము - ౩

సంస్కృత మూలము యథావా,

తల్పగతాపి చ సుతనుః శ్వాసాభఙ్గం (సఙ్గం) నయా సేహే,
సమ్ప్రీతి సాహృదయగతం ప్రియపాణిం మన్దమాక్షిపతి

సంస్కృత మూలము — వివరణము :

ఇదం చ పద్యం మన్నిర్మితప్రబన్ధగతత్వేన పూర్వాపాకాంక్ష మితి దిఙ్మాత్రేణ వ్యాఖ్యాయతే.

యా నవవధూః ప్రత్యఙ్కశయితాశ్వాసస్యా సఙ్గమాత్రే ణాపి సంకుచ దఙ్గలతికా భూత్వా సమ్ప్రీతిప్రస్థానపూర్వరజన్యాం ప్రవత్స్య త్పతికాప్రియేణ సశఙ్కేన సమర్పితం హృదిపాణిం నవవధూ జాతి స్వాభావ్యా దాక్షిపతి పరన్తు మన్దమ్; అత్ర శనైః స్వస్థానప్రాపణాత్మనా మన్దాక్షేపేణ రత్యాఖ్యః స్థాయీ సంలక్ష్యక్రమ తయా వ్యజ్యతే ఉపపాదయిష్యతే చ స్థాయ్యాదనా మపి సంలక్ష్యక్రమ వ్యఙ్గ్యత్వమ్; అము మేవ చ ప్రభేదం ధ్వని మామనన్తి ; యత్తు చిత్రమీమాంసాయా మప్పయ్యదీక్షితైః "నిశ్శేషచ్యుతచన్దనమ్" ఇతి పద్యం ధ్వన్య

దాహరణప్రసఙ్గే వ్యాఖ్యాతమ్; ఉత్తరీయకర్షణేన చన్దనచ్యుతి రితి అన్యథా సిద్ధిపరిహారాయ నిశ్శేషగ్రహణమ్; తత శ్చన్దనచ్యుతేః స్నాన సాధారణ్యవ్యావర్తనేన సమ్భోగచి హ్నోద్ఘాటనాయ తటగ్రహణమ్; స్నానే హి సర్వత్ర చన్దనచ్యుతిః స్యాత్. తరతు స్తనయో స్తట ఉపరిభాగ ఏవ దృశ్యతే; ఇయ మాశ్లేషకృ త్యైవ. తథా 'నిర్మృష్టరాగోధరః' ఇత్యత్ర తామ్బూలగ్రహణ విలమ్బాత్ ప్రాచీన రాగస్య కిఞ్చి న్నిర్మృష్ట తే త్యన్యథాసిద్ధి పరిహారాయ 'నిర్మృష్టరాగః' ఇతిరాగస్య నిశ్శేష మృష్ట తోక్తా; పునః స్నాన సాధారణ వ్యావర్తనేన సమ్భోగచి హ్నోద్ఘాటనాయ 'అధరః' ఇతి విశిష్య గ్రహణమ్, ఉత్తరోష్ఠే సరాగేఽ ధరోష్ఠ మాత్రస్య నిర్మృష్టరాగతా చుమ్బన కృత్యై వ; ఇత్యా దినా 'ఇద మపి ధ్వనే రుదాహరణమ్; ఇ త్యన్తేన సన్దర్భేణ 'తటాది ఘటితా వాక్యార్థాః స్నానవ్యావృత్తిద్వారా సమ్భోగాఙ్గానా మాశ్లేష చుమ్బనాదీనాం ప్రతిపాదనేన ప్రధానవ్యఙ్గ్య వ్యఞ్జనే సాహాయక మాచ రన్తి; ఇతి తదే తదలఙ్కార శాస్త్రతత్త్వా నవబోధ నిబన్ధనమ్; ప్రాచీనసకలగ్రన్థవిరుద్ధత్వా దుపపత్తివిరోధా చ్చ; తథా హి పఞ్చమో ల్లాస శేషే 'నిశ్శేషేత్యాదౌ (నిశ్శేషచ్యుతచన్దన మిత్యాదౌ) గమకతయా యానిచన్దన చ్యవనా దీన్యుపాత్తాని తాని కారణా న్తర తోఽపి భవన్తి; యత (అత) శ్చా త్రైవ స్నానకార్యత్వే నోపాత్తా (నోక్తా) నీతి నోప భోగ ఏవ ప్రతిబద్ధానీ త్యనై కాన్తికాని' ఇతి కావ్యప్రకాశ కృతోక్తమ్.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

ఈపద్యము నా (పండితరాజు) రచించిన ప్రబంధములోనిది. కనుక, వెనుకతో సంబంధించి యుండు నని కొంచెము వ్యాఖ్యానింతుము. ఇదివరలో నీనాయిక క్రొత్తగాఁ గాఁపురమునకు వచ్చినకోడలు కనుక మంచమునఁ బరుండి నపుడు మగని నిట్టూర్పు తగిలినచో నొడలు ముడుచుకొనుచుండెడిది. ఈయోర్వక యొడలు ముడుచుకొనుట 'సుతనుః' అనుటలో వ్యంగ్యము. ఇపుడు ప్రియుఁడు దూరదేశమునకుఁ బ్రయాణ మైపోవుటకు వెనుకటి రాత్రి

యనుమానించుచునే తన హృదయమున నుంచిన చేతిని మందముగాఁ ద్రోయుచున్నది.

క్రొత్తకోడలు స్వభావ మీవిధముగనే యుండును గదా. ప్రియుఁడు సాపేక్షముగ వక్షోజములపై హస్తము నుంచుట తనకు సమ్మతమే. అయినను నవవధూజాతి స్వాభావ్యమువలన మెల్లగా (ప్రథమదినములలో వలె దురుసుగాఁగాక) నున్నచోటుననే చేర్చుచున్నది. ఇందు వలన రతి యను స్థాయిభావము సంలక్ష్యక్రమము (క్రమముఁ బాటింపఁ దగినట్లు) గా వ్యంగ్య మగును. పూర్వోదాహరణముకంటె వ్యంగ్య వ్యంజకములక్రమము గుఱుతింపఁ దగియుండుటయే దీని యందలి విశేషము. స్థాయిభావము మొదలగునవి కూడ సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యములగు నవి ముం దుపపాదించెదము *

ఈప్రభేదమునే ధ్వని యనెదరు అథవా,

సహకారాధిపుఁ గౌఁగిలించుకొని వాసంతీలతాకాంతసా
రహరిద్రారసగౌరకేసరములన్ రంజిల్లు మాధ్వీకవా
ర్లహరీస్వేదము సూపఁ బట్టపగ లేలా ? యింతటన్ సిగ్గు లే
దహహా ! యంచుఁ దొలంగి నవ్వెఁ జెవి మాటై ముద్దరా లయ్యెడన్.
(ఉత్తర హరివంశము.)

శ్రీశర్వాణి.

* ప్రకరణము స్ఫుటముగా నుండి విభావానుభావవ్యభిచారులు వెంటనే (ఝడితిగ) స్ఫురించెనా మార్మికు లగు సహృదయులకు రసము వెంటనే కలుగును. అటఁ గారణకార్యముల క్రమ మెఱుకపడదు కనుక నాధ్వనిని అసంలక్ష్యక్రమ మందురు ఆవిధముగాఁ గానిచో (ఆలోచించినఁ గాని ప్రకరణము తెలియ రాక, విభావాదులు గూడ బుద్ధిబలమున నూహింప వలసి యుండినచో) రసమును వ్యక్తపఱచు సామాగ్రియొక్క యాలస్యముచేఁ జమత్కృతి యాలస్య మగును. ఈయాలస్యమువలన వ్యంగ్య వ్యంజకముల క్రమము తెలియవచ్చును కనుక దానిని సంలక్ష్యక్రమ మనఁబడును. ప్రకృతశ్లోకములో 'సంప్రతి – ఇప్పుడు' అను మాటవలన నిదివరలో నీనాయిక క్రొత్తగాఁ గాఁపురమునకు వచ్చినప్పటితీరు వేరు. ఇపుడు వెనుకటి సంకోచము కూడఁ గ్రమముగా సంకోచపడుచున్న దని

తోఁచును. ఈవిధముగాఁ బూర్వాపరము లనుసంధింపఁబడును. అందుచే నర్థబోధ యాలస్య మగును. తత్కారణమునఁ గ్రమము గుఱుతింపఁ బడును. కాఁగా, నిది సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము.

'శయితా సవిధే' యను మొదటిది యసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యరసధ్వని కావ్యము.

'గురుమధ్యగతా' యను రెండవది యసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యభావధ్వని కావ్యము.

'తల్పగ తాపి చ సుతనుః' అను మూఁడవది సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యభావ ధ్వనికావ్యము. అని తెలియవలెను.

అప్పయ్య దీక్షిత వివేచన ఖండనము

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

మఱి, చిత్రమీమాంసలో నప్పయ్యదీక్షితులు 'నిశ్శేషచ్యుత చందనం స్తనతటం' అను పద్యము ధ్వని కుదాహరించుచు నిట్లు వ్యాఖ్యానించిరి. 'పైగుడ్డ లాగుటవలనఁ జందనము పోయిన' దను అన్యథాసిద్ధినిఁ తొలఁగించుటకై (వేఱొకతీరున నట్టిది సంభవించుట లేకుండుటకై) 'నిశ్శేష' యనుట జరిగినది. 'స్నానమువలనఁ బోయిన' దని కూడ ననకుండుటకై (సంభోగము చేతనే యని తెలుపుటకై) 'తట' వాడఁబడినది. 'తాంబూలము వేసికొనుట యాలస్యమైనందునఁ బెదవి యెఱ్ఱఁదనము కొంచెమే పోయిన' దనుటకు వీలు లేకుండ 'నిర్మృష్టరాగః' అని గ్రహింపఁ బడినది. అనఁగా : అధరరాగము కొంచెమే కాక పూర్ణముగఁ బోయిన దనుటతో. 'అధర' శబ్దము (క్రింది పెదవి మాత్రమే. ఇది ప్రియుని చుంబనము చేతనే జరిగిన దని సూచించుటకు) విశేషించి ప్రయోగింపఁ బడినది. ఈవిధముగ తట, అధరపదార్థములు గూర్చిన వాక్యార్థములు కౌఁగిలి, చుంబనము' మొదలగు సంభోగసంబంధాంగములను స్నానకారణమునుండి తొలఁగించినవి. ఇట్లు ప్రతిపాదించుట మూలమునఁ బ్రధాన మగు వ్యంగ్యమును వ్యంజన మొనర్చుటలో నవి తోడ్పడుచున్నవి. అని ఈవ్యాఖ్యానముఁ జేయఁ బడిన శ్లోక మిది.

నిశ్శేషచ్యుత చన్దనం స్తనతటం నిర్మృష్టరాగోఽధరో
నేత్రే దూర మనఞ్జనే పులకితా తన్వీ తవేయం తనుః

మిథ్యావాదిని ! దూతి ! బాన్ధవజనస్యాజ్ఞాతపీడాగమే
వాపీం స్నాతు మితో గతాసి ? న పున స్తస్యాధమ స్యాన్తికమ్.

పండితుఁ డీవివేచనమును ఖండించుచున్నాఁడు.

ఈదీక్షితవ్యాఖ్యాన మంతయు నలంకారశాస్త్రతత్త్వ మెఱుకవడక పోవుటను వెల్లడించు చున్నది. ఇది ప్రాచీనుల సకలగ్రంథములతో విరోధించుట కాక యుక్తికిని విరుద్ధమే. కావ్యప్రకాశ మందయిదవయుల్లాసము శేషభాగములో మమ్మటభట్టు నిశ్శేషే త్యాదులందు గమకములుగ స్వీకరింపఁబడిన చందనచ్యవనాదులు కారణాంతరములచేఁ గూడ సంభవించును. ఈపద్యమునందే యవి స్నానకారణములుగఁ జెప్పఁబడినవి. కనుక నవి సంభోగముతోడనే సంబంధించి యుండలేదు కాఁబట్టి యవి 'నియతములు గావు' అన్నాఁడు.

శ్రీశర్వాణి.

1. అది ప్రాచీనగ్రంథమే యగుఁ గాక. యుక్తి కనుగుణముగ లేనిచో నిరాకరింపవలయు నను భావముఁ గలవాఁడు గనుకనే పండితరాజు ప్రాచీనమతము నప్పయ్యదీక్షిత మతముతో పాటు నిరాకరించుచుండును. అందులకే యిచటఁ బ్రమాణవిరోధము, యుక్తివిరోధము రెండును జూపినాఁడు. మొదటిది సిద్ధము గనుక నటఁ దన తెలివితోఁ బనిలేదు. ఇఁక రెండవ దైన యుక్తివిరోధము నిరూపించుటలోనే స్వీయప్రతిభాబలముఁ బ్రదర్శింప వీలుపడును అందులకే యుక్తి విరోధముఁ బ్రస్తావించినాఁడు.

సంస్కృత మూలము :

తథా తత్రైవ తేన.

భ్రమ ధమ్మి అవీసత్థో సో సుణఓ అజ్జమారిదో తేణ
గోలాణఇ కచ్ఛని కుడుంగ వాసిణా దరి అసీహేణ.

(ప్రాకృతము)

భ్రమ ధార్మిక ! విస్రబ్ధః సశునకోఽ (సశ్వాఽ) ద్యమారిత స్తేన
గోదానదీ కచ్ఛకుడుఙ్గ (నికుఞ్జ) వాసినా దృప్తసింహేన.

(సంస్కృతము)

ఇత్యాదౌ లిఙ్గజలిఙ్గిజ్ఞానరూపేణ అనుమానేన వ్యక్తిం గతార్థ యతో వ్యక్తివివేకకృతోమతం ప్రత్యాచక్షణేన వ్యభిచారిత్వేన అసిద్ధ త్వేన చ సందిహ్యమానా దపి లిఙ్గాద్వ్యఞ్జనమభ్యుపగతం ; ఇత్థ మేవ చ ధ్వనికృ తాపి ప్రథమోద్ద్యోతే; ఏవంచ వ్యఞ్జకానాం సాధా రణ్యం ప్రతిపాదయతాం ప్రామాణికానాం గ్రన్థై స్సహ అసాధారణ్యం ప్రతిపాదయత స్తవగ్రన్థస్య విరోధః స్ఫుటః? కిం చ యదిదం నిశ్శే షేత్యవా న్తరవాక్యార్థానాం వాపీస్నానాది వ్యావృత్తిద్వారేణ వ్యఙ్గ్యాసాధా రణ్యం సంపాద్యతే త త్కిమర్థ మితి పృచ్ఛామః; వ్యఙ్గ్యస్య వ్యఞ్జ నార్థ మితి చే న్న, వ్యఞ్జకగతా సాధారణ్యస్య వ్యఞ్జనానుపాయత్వాత్.

ఔణ్ణిద్ధందోబ్బల్లం చిన్తా అలసత్తణం సణీ ససిదం
మహ మన్దభాఇణీ ఏకే సహీతు హావి పరిభవఇ.

(ప్రాకృతము)

ఔన్నిద్ర్యం దౌర్బల్యం చిన్తా అలసత్వం సనిశ్శ్వసితం
మమ మన్దభాగిన్యాః కృతే సఖి ! త్వా మప్యహహ పరిభ్రమతి.
(త్వా మపి పరిభవతి.) పా. భేదము. (సంస్కృతము.)

ఇత్యాదౌ సాధారణానా మౌన్నిద్ర్యాదీనాంవక్త్రాదివై శిష్ట్య వశాత్ అర్థవిశేష వ్యఞ్జకతా యా అభ్యుపగతేః; ప్రకృతా సాధారణ్యస్య వ్యా ప్యపరపర్యాయస్య అనుమానానుమూలతయా వ్యక్తిప్రతికూలత్వా చ్చ.

తె. తాత్పర్యము :

అక్కడనే యతఁడు 'లింగము వలనఁ గలుగు లింగిజ్ఞాన మైన యను మానముతో వ్యంజనచరితార్థము' అను వ్యక్తివివేకకారుని (మహిమభట్టు) మతము నిరాకరించుటలో

అదిగో ! గోదావరీకచ్ఛమందు కుంజ
మందు నివసించు దృప్తసింహంబె యాశు
నకము నీవేళనే మారణం బొనర్చెఁ
దిరుగుమా; యింక ధార్మికా ! దిగులు దీరి. (శ్లోకానువాదము)

* లనుపోట వ్యభిచారియు, నసిద్ధము సని సందేహింపఁ బడుచున్న లింగము కూడ వ్యంజన మొనర్పఁ గలుగు నని యొప్పినాఁడు ఆనంద వర్ధనుఁడు కూడ మొదటియుద్యోతములో నిట్లే యంగీకరించినాఁడు. కాఁగా, వ్యంజకములు సాధారణము లని తెలుపు ప్రామాణిక గ్రంథము లన్నింటితోఁ గూడ నీ (వ్యంజకముల సాధారణ్యమును) వ్యాఖ్యకు విరోధము విస్పష్టమే.

8. మఱియు, నిశ్శేషేత్యాదు లగు సవాంతరవాక్యముల యర్థములను వాపీస్నానమునుండి మరల్చి వ్యంగ్యము (సంభోగము) నందే యసాధారణములుగా నొనరించు టెల ? యని యడిగెదము. 'వ్యంగ్యము (సంభోగము) ను వ్యంగ్య మొనర్చుటకు' అనరాదు. వ్యంజకము లసాధారణము లగుట వ్యంజనలో నెంతమాత్ర ముపయోగింపదే. (శ్లోకతాత్పర్యము.) •. ఓ చెలీ : నిదుర లేకపోవుట, దుర్బలము, చింత, మాంద్యము, నిట్టూర్పు మొదలగు నివియన్నియు నదృష్టహీనురాల నగు నామూలమున నిన్నుఁ గూడ నాక్రమించు కొన్నవి. ఇత్యాదులందు సంభోగమునకు, వ్యాధికిఁ గూడ సాధారణము లగు నౌన్నిద్ర్యాదులు వక్త మొదలగువారి వైశిష్ట్యము బట్టి యర్థవిశేషము వ్యక్తపఱచు నని యంగీకరించిరి కదా. మీఁదుమిక్కిలి యసాధారణ్యము 'వ్యాప్తి' యను మారుపేరు తో, ననుమానమున కనుకూలము కనుక వ్యంజనకుఁ బ్రతికూలముగా నగుచున్నది.

శ్రీశర్వాణీ.

* గోదావరి యొడ్డునఁ బూపొదలకడఁ బూలు కోయ వచ్చుచుఁ దన సంకేతము వెలితి గల దానినిగఁ జేయఁ దలఁచు సన్న్యాసిని నటకు రాకుండఁ జేయుటకై యొకజాణ యన్న యీమాటలో కుక్కకు భయపడుట వాచ్య మై, పొదరింటికడ సింగ మున్నది కనుకఁ దిరుగవల దని వ్యంగ్య మొనర్చును.

"ప్రాచీనులు 'సాధారణములు గూడ వ్యంజకము' లని యంగీకరించుటలో, నసాధారణములు గూడ వ్యంజకములే యని పూర్తిగ నంగీకరించి నట్లే ప్రకృతములో విశేషణములు అసాధారణములుగ నున్నవి కనుకనే న ట్లుపపాదించితిని. ఇఁక నాకుఁ బ్రాచీనులతో విరోధము లేదు. అనఁగా, నిజమే. ఇందువలననే యుక్తి విరోధ మను మఱియొక దోషముఁ

బండితుఁడు దెలుపుచున్నాఁడు." అని నాగేశుఁ డవతరణిక వ్రాసినాఁడు. ఇది తప్పు. వ్యంజకము లెన్నఁడు నసాధారణములు గారాదు. అట్లగుచో నట ననుమానమే. వ్యంజన కుదురదు. ఇట్లు వ్యంజకముల యసాధారణ్యముఁ బ్రాచీను లెన్న, డెక్కడను గూడ నంగీకరింపలేదు. అంగీకరింపఁ దగదు గూడ. మఱియుఁ బ్రకృతములో వ్యంజకముల యసాధారణ్యమును గుదురదు. ఈవిషయముఁ బండితుఁడే 'ఓదూతీ!' ఇత్యాదిగాఁ దన వ్యాఖ్యానములో నిరూపింపఁ బోవుచున్నాఁడు. కనుక మేము పూర్వమే వివరించిన యవతరణికయే సరి యైన దని గ్రహింపవలెను.

నిశ్శేషేతి పద్యముతో నన్నింట సమస్కంధ మైన యీ శ్లోకములోని విశేషణములు అసాధారణములుగాక సాధారణములుగానే యుండి, వ్యంగ్య మగు దూతీసంభోగమును వ్యక్తి మొనర్చుచున్నవని నిరూపించుట వలన, నప్పయ్యదీక్షితుని నిరూపణము, విశేషణముల అసాధారణ్యవ్యాఖ్యానము అలంకారశాస్త్రతత్త్వ మెఱుఁగక వ్రాసిన దని సప్రమాణముగ వివరించఁ బడినది.

వ్యాప్తితో నర్థముఁ దెలియ నగుచోటు లింగజలింగిజ్ఞాన మగు ననుమితిస్థలము. గమకముల కసాధారణ్య మేర్పడి నపు డట వ్యాప్తియే ప్రసక్తించును. కాని, శబ్దవ్యాపార మగు వ్యంజన ప్రసక్తింపదు. "అనన్యలభ్య శ్శబ్దార్థః, అప్రాప్తే శాస్త్ర మర్థవత్" ఇత్యాది ప్రమాణముల బట్టి పర్యాలోచించినచోఁ బ్రత్యక్షాది ప్రమాణాంతరములు ప్రసక్తించినచోట శబ్దవ్యాపారమున కెట్టి యవకాశ ముండ దని తెలియవచ్చును. కనుక ననుమానప్రమాణమునకు (వ్యాప్తికి) ముఖ్యావలంబన మైన అసాధారణ్యము వ్యంజనకుఁ దప్పక ప్రతికూలమే. ప్రతికూలము కాదనుట న్యాయప్రమాణోపహతము. కాఁగా, విమర్శకులక శంకరశాస్త్రి గారి వాద మసమంజస మని స్పష్టపడినది.

సంస్కృత మూలము :

అథ తటాది ఘటితత్వేపి న నిశ్శేషే త్యాది వాక్యార్థానా మసాధారణ్యం ; సలిలార్ద్రీవసనకరణక ప్రోఞ్ఛనాది నాఽపి తత్సమ్భవా దితి చేత్, త ర్హి వాపీస్నానవ్యావర్తనేన కః పురుషార్థః ? ఏకత్రాన్వై కాన్తి

కత్వ స్యైవ బహుష్వనై కా న్తికతాయా అపి జ్ఞాతాయాః అనుమితి ప్రతికూలత్వాత్ వ్య క్తిప్రతికూలత్వా చ్చః అపి చాత్ర హి తద న్తిక మేవ రన్తుం గతా సీతి వ్యఙ్గ్య శరీరే తద న్తిక గమనం రమణ రూపఫలాంశ శ్చేతి ద్వయం ఘటకం ; తత్ర తావ త్తద న్తికం గతాసీ త్యంశస్య త్వన్మతే వ్యఙ్గ్యత్వం దురుపపాదం ; త్వదు క్తరీత్యా విశేషణవాక్యార్థానాం నిశ్శేషేత్యాది ప్రతిపాద్యానాం వాచ్యార్థే వాపీస్నానే బాధితత్వా ద్వాచ్య కక్షగత ప్రధానవాక్యార్థీభూత విధినిషేధ ప్రతిపాద కాభ్యాం 'గతా నగతా' ఇతి శబ్దాభ్యాం విరోధిలక్షణయా నిషేధస్య విధే శ్చ ప్రతీతే రుపప త్తేః ; న హి ముఖ్యార్థబాధేన ఉన్మీలితేఽ ర్థేవ్య క్తి వేద్య తోచితా ; యథా 'అహో పూర్ణం సరో యత్ర లుఠ న్త స్స్నాన్తి మానవాః' ఇత్యత్ర క ర్తృవిశేషణానుపప త్త్యధీనోల్లాసే పూర్ణ త్వాభావే; అథ తద న్తికగమనస్సలక్షణా వేద్యత్వేఽపి రమణస్య ఫలాంశస్య లక్ష్య శ క్తిమూల ధ్వననవేద్యత్వ మవ్యాహత మే వేతి చేత్ ; 'అధమత్వ మప్రకృష్టత్వం త చ్చ జాత్యా కర్మణావా భవతి ; తత్ర జాత్యాపకర్షం నో త్తమనాయికా నాయకస్య వ క్తి' ఇత్యాదినా సన్దర్భేణ భవతైవ అర్థా ప త్తివేద్యతాయాః స్ఫుటం వచనాత్ ; అన్యలభ్యస్య చ శబ్దార్థతాయా అస్వీకృతేః : అన్య చ్చ, యథా కథం చిదఙ్గీకురు వాత్రవ్యఞ్జనావ్యాపా రం ; త థాపి న తవేష్టసిద్ధిః ; వాచ్యానాం నిశ్శేషచ్యుతచన్దన స్తనతట త్వాదేనా మధమత్వస్య చ త్వదు క్తరీత్యా ప్రకారా న్తరే ణానుపపద్యమాన తయా దూతీ సమ్భోగమాత్ర నిష్పాద్యత్వేన గుణీభూత వ్యఙ్గ్యత్వ ప్రసఙ్గాత్.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

ఇఁక నిశ్శేషేత్యాది వాక్యార్థములు తటాదులఁ గూర్చిన నసాధారణములు గావు. 'నీటఁ దడిసిన గుడ్డతో రుద్దుకొనుట మొదలగు దానినుండి కూడ నవి (చందనచ్యవనాదులు) సంభవించును గాదా ? యందురా ? అపుడు వాపీస్నాన మును మాత్రము నిషేధించుటలో నేమి పురుషార్థము ? ఒకచోట ననియతి

వలెనే పలుచోటుల ననియతి. 1. తెలిసినను, అనుమితికిఁ బ్రతికూలమును, వ్యక్తి కనుకూలమును గదా. 2. అంతే కాక యస లిచట వ్యంగ్య మేమి ? 'అతని యొద్దకే రమించుటకుఁ బోయితివి' యని కదా? ఈ వ్యంగ్యశరీరములో నతనియొద్దకుఁ బోవుటయు, రమించుట రూప మైన ఫలాంశము రెండుఁ గూడి యున్నవి. ఇందులో 'అతని యొద్దకే పోయితివి' యను నంశము నీ (దీక్షిత) 3. మతములో వ్యంగ్య మగుట కుదరదు. ఏమన ? ఇచట నిశ్శేషేత్యాదులు దెలుపునట్టి విశేషణవాక్యార్థములు (అప్రధానములు) నీ చెప్పినట్లు వాచ్యార్థమగు 4. వాపీస్నానమున బాధితము లగును. కనుక వాచ్యకక్ష్యలోఁ బ్రధానవాచ్యార్థము లగు విధినిషేధములఁ దెలుపు 'గతా (వెళ్ళితివి) నగతా (వెళ్ళలేదు)' అను పదములు క్రమముగా నిషేధము (వెళ్ళలేదు) విధిని (వెళ్ళితివి) తెలుపునట్లుగా విరోధిలక్షణమే కుదుర్చును. ముఖ్యార్థబాధతో నున్మీలిత మగు నర్థమును వ్యంజనతోఁ దెలియవచ్చు ననఁ దగదు. ఎట్లన? (శ్లోక తాత్పర్యము) 'అబ్బో! చెఱువు నిండుగా నున్నది. ఇట మనుష్యులు దొరలుచు స్నాన మొనర్చుచున్నారు' అనుచోట, కర్తల విశేషణము. 5. (దొరలుట) కుదురఁ బోవుట వలనఁ బైటఁబడిన చెఱువుయొక్క యపూర్ణత వ్యక్తివేద్య మనరు గదా.

'అయితే యతనియొద్ద కేఁగుట లక్షణతోనే తెలియ నైనను, ఈలక్ష్యముఁ దెలుపు సామర్థ్యము (లక్షణ) మూలమున నేర్పడిన వ్యంజన వలననే 6. రమణము (ఫలాంశము) వేద్య మగుటలో నడ్డు లేదుగదా ?' యన్నచో. 'నధమత్వ మనఁగాఁ దక్కువతనము. అది జాతితోఁ గాని, పనితోఁగాని యేర్పడును. అందులో, తననాయకుఁడు జాతితోఁ దక్కువ యని యుత్తమనాయిక తెలుపదు' మొదలగు సందర్భములతో నీవే (దీక్షతులే) అది - దూతీ రమణము 7. అర్థాపత్తితోఁ దెలియనగు నని స్పష్టపఱచితివి కదా. మఱియొక దాని నుండి లభించునది శబ్దార్థ మగు టొప్పదు గదా. ఇంకొక విషయ మేమన ? అటు నెటులో వ్యంజనా వ్యాపార మొప్పినను నీ (దీక్షితుల) కిష్ట మయినది సిద్ధింపదే. వాచ్యము లైన 'నిశ్శేషచ్యుత చందన స్తనతటత్వాదులును, అధమత్వమును' గూడ నీచెప్పినటులే మఱియొక తీరునఁ గుదురవు కనుకను, దూతీసంభోగము మాత్రమే దానిని సిద్ధింపఁ జేయును గనుకను గుణీభూతవ్యంగ్య మగుట యే 8 ప్రసక్తించును.

శ్రీశర్వాణీ.

1. ఇచ్చట 'జాతాయాః – కలిగినను' అని పాఠ మన్నాఁడు నాగేశుఁడు. అది తప్పు. అనియతి 'కలుగుట' యిట నుపయోగింపదు. అది తెలియుట'యే యిట నుపయోగించును. కనుక 'జ్ఞాతాయాః' అన్నదే సరియైన పాఠము. 'జాతాయాః' అనుట తప్పుపాఠము.

2. అధమపదము ముఖ్యముగా 'నతనియొద్దనే పోయితివి' యను వ్యంగ్య మొనర్చు నని కావ్యప్రకాశకారాదులు దెల్పిరి. కనుక స్నానమును వ్యావర్తింపఁ జేసితి నన్నచో, దానిని సమాధానించుచున్నాఁడు. 'అంతే కాక' యని నాగేశుఁడు వ్రాసెను.

3. పండితుని మతములో వ్యంగ్య మగుటఁ జక్కగాఁ గుదుర్పు నగును. దీక్షితమతములో వలె ననుపపత్తిమూలక మగు లక్షణ యిటఁ బసక్తిం పదు గదా.

4. నిశ్శేషే త్యాది సమాసపదములచేఁ దెల్పినది (అర్థము) అప్రధానము. స్తనతటాదులందలి విశేషణములు 'గతా, నగతా' యను మాటలు దెల్పిన విధినిషేధములు ప్రధానములు. విశేషణబలమునఁ బ్రధానములు మారు ననియు, నట విరోధిలక్షణయే సాధక మనియు, వ్యంజన కవకాశము లేదనియుఁ గనుక 'అతని యొద్దకే పోయితివి' అను నర్థముల లక్షణా వేద్యమే కాని, వ్యంజనావేద్య మగుట దీక్షితమతములోఁ గుదురబో దనియు, నుపపాదింపఁ బడినది.

5. దొంగిలుట యను స్నానకర్తృ విశేషణము చెఱువు నిండుగా నున్నచోఁ గుదురదు గదా.

6. ఫలాంశము : రమణము – సంభోగము. ప్రధానము గనుక వ్యంగ్య మైనచో నది ధ్వని కావచ్చు నని భావము.

7. జీవించి యున్న దేవదత్తుఁ డింట లేనిచో బయటనే కద యుండును. అట్లే జాతితో నధముఁడు గాని వ్యక్తి పనితోనే కదా యగును ?

8. అధమపదవాచ్యార్థము సమకూర్చుటకే యీవెనుకటి వ్యంగ్య మంతయు నుపయోగించును. కనుక వాచ్యసిద్ధ్యంగ మను గుణీభూతవ్యంగ్య

(రెండవ, లేక మూఁడవ, మధ్యమ) కావ్యముగనే యీ శ్లోకముఁ జెప్ప నగును. కాని, ప్రథమకావ్య (శబ్దార్థములకన్న వ్యంగ్యము ప్రధానముగ లేదు గనుక) కాఁజాలదు.

సంస్కృత మూలము :

ఏవం చోపపత్తి విరోధోఽపి స్ఫుటతర ఏవ; తస్మా ద్వాచ్యార్థ సాధారణ్య మే వోచితమతి విదగ్ధనాయికా నిరూపితానాం విశేషణ వాక్యార్థానాం; తథా హి ''అయి' బాన్ధవజనస్య అజ్ఞాత పీడాగమే! స్వార్థపరాయణే! స్నానకాలాతిక్రమ భయవశేన నదీమదీయప్రియయో ర న్తిక మగత్వైవ వాపీం స్నాతు మితో మమా న్తికా ద్గతాపి. న పున స్తస్య పరవేదనానభిజ్ఞతయా దుఃఖదాతృత్వేన అధమస్యా న్తికం ; యతో నిశ్శేష చ్యుత చన్దనం స్తనయో స్తట మేవ నోరస్స్థలం, వాపీగత బహుల యువజన త్రపాపారవశ్యా దంసద్వయలగ్నాగ్ర స్వ స్తికే కృత భుజలతాయుగలేన తటస్యైవోన్నతతయా ముహు రామర్శాత్. ఏవం త్వరయా సమ్యగక్షాలనే నో త్తరోష్ఠేన నిర్మృష్టరాగో ఽధర స్తు తదపేక్షయా గణ్డూష జల రదన శోధనాఙ్గుల్యాదీనా మధికసంసర్గం ఆవహతీతి తథా; కించ సమ్యగక్షాలనేన నేత్రే జల మాత్ర సంసర్గా ద్దూరము పరిభాగ ఏవా నఞ్జనే; శీతవశా త్తానవా చ్చ తవతనుః పులకి తేతి ;'' ఏవం తస్యాః విదగ్ధాయాః గూఢతాత్పర్యే వో క్తిరుచితా, అన్యథా వైదగ్ధ్య భఙ్గాప త్తేః.

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

కాఁగా, నీరీతిని ఉపపత్తి విరోధించుటయు * స్ఫుటముగానే యున్నది. కనుక, నతివిదగ్ధ యగు నీనాయిక నిరూపించిన యీ విశేషణ వాక్యార్థము నిశ్శేషచ్యుత చందనస్తనతటత్వాదులు వాచ్యార్థము నందు ననఁగా వాపీ స్నానము నందు (అతని తోడి రమణము నందు గూడ) సాధారణములే. ఆట్లే కదా. "ఓ దూతీ! నీవు చుట్టపక్కముల బాధలను గుఱుతింపవు. నీస్వార్థమునే చూచుకొందువు. స్నాన మూడువేళ దాటిపోవు నను భయముతో నేటియొద్దకుఁగానీ, నాప్రియునియొద్దకుఁ గానీ పోవకయే యిచ్చటి (నాయొద్ద) నుండి దిగుడుబావికిఁ బోయితివి. అంతే కాని యితరుల బాధల గుర్తింపక కష్ట

ముల పాలొనరించు సిధముఁ డగు నాతని కడకు బోలేదు. ఏమంటే; నీ స్తన ముల పై భాగ మందే చందనము పూర్తిగాఁ బోయినది, కాని మొత్తమునం దంతయుఁ బోవలేదు. యువకులు చాలమంది బావియొద్ద నుండుట వలన సిగ్గుతో నంసముల వెంటిచివరలకును బూన్చి (స్వస్తిక్ విధముగ) త్వరితముగ మార్జనము సేయుటలో నుపరిభాగ మెత్తుగా నున్నందున నంతవఱకే పోయినది. ఇట్లే సరిగా ప్రక్షాళనము సేయక పోవుటచేఁ బై పెదవి యెఱుపు పోలేదు. నీరు పుక్కిలించునపుడు, దంతధావన సేయుటలో ౘ్రేలు పుక్కిలిగా క్రింది పెదవికిఁ దగిలి యొరాపిడిచేత దాని యెఱుపు మాత్రమే పోయినది. ముఖముఁ గడుగు నపుడు నీరు తగినంత యుపయోగించి శ్రద్ధగా నాప్రదేశమంతయుఁ దోము కొనకుండుటచేఁ గొంచెముగా నీరు తగిలి కన్నుల పై భాగము నందలి కాటుక మాత్రమే పోయినది. నీవు సహజముగ సుకుమార దేహపు గనుకఁ జలిమూల మున నొడలు గగుర్పొడిచినది.” అని యీవిధముగ నిపుణురాలైన నాయిక తనభావమునం దిముడ్చుకొని మాటాడుటయే యుచితము. కానిచో నైపుణ్య భంగము కలుగును.

శ్రీ శర్వాణి :

> ప్రాచీన మతానుసారముగ నిట్టు లంటి నన్నచో, యుక్తి విరోధించు టయే కాక ప్రకృతమున నీవు నిరూపించిన విశేషణముల యసాధారణ్యము గూడఁ బ్రాచీనమార్గముతో నిరోధించునదే కదా యని భావము.

సంస్కృతి మూలము :

ఏవం సాధారణే ష్వేవ వాక్యార్థేషు ముఖ్యార్థే బాధాభావా త్తాత్ప ర్యార్థస్య ఝటి త్యనాకలనాత్ కుతో ఒత్రలక్షణా ఒవకాశః ? అనన్తరం చ వాచ్యార్థ ప్రతిపత్తేః వక్తృబోద్ధవ్య నాయకాదీనాం వైశిష్ట్యస్య ప్రతీతౌ సత్యా మధమపదేన స్వప్రవృత్తి ప్రయోజకో దుఃఖదాతృత్వ రూపో ధర్మః సాధారణాత్మా వాచ్యార్థదశాయా మపరాధాన్తర నిమిత్త దుఃఖదాతృత్వరూపేణ స్థితో వ్యఞ్జనావ్యాపారేణ దూతీ సమ్భోగ నిమిత్తక దుఃఖదాతృత్వాకారేణ పర్యవస్యతీ త్యాలఙ్కారిక సిద్ధాన్త నిష్కర్షః; ఏతేన ‘అధమత్వం అపకృష్టత్వం త చ్చ జాత్యా కర్మణా వా భవతి;

తత్ర జాత్యాపకర్షం నోత్తమనాయికా నాయకస్య వక్తి; నాపి స్వాప రాధ పర్యవసాయి దూతీ సమ్భోగాది హీనకర్మాతిరిక్తే న కర్మణా; తాదృశం చ దూతీసమ్ప్రేషణాత్ప్రాచీనం సోఢ మేవేతి నోద్ఘాటనార్హ మితీతర వ్యావృత్త్యా సమ్భోగరూప మేవ పర్యవస్యతి' యదుక్తం తదపి నిరస్తం; విదగ్ధోత్తమనాయికా యాః సఖీసమక్షం తదుపభోగ రూపస్య స్వనాయ కాపరాధస్య స్ఫుటం ప్రకాశయితు మతితమా మనౌ చిత్యేన ప్రాచీనానా మేవసోఢానా మప్యపరాధా నామ సహ్యాతయా దూతీం ప్రతి ప్రతిపాదయిషితత్వా దితి దిక్.

తెనుఁగు తాత్పర్యము.

ఇటు లీవిశేషణము లగు వాక్యముల యర్థము లన్నియు సాధారణములు కాఁగా, ముఖ్యార్థమునకు బాధ లేదు. కనుక నాయిక తాత్పర్యములోని యర్థము వెంటనే గోచరము కాఁబోదు. ఇపు డిఁక లక్షణ కవకాశ మేది? (లక్షణ) తాత్పర్యానుపపత్తి దెలిసినఁ గాని రాదు. అసలు తాత్పర్యమే తెలియ నపుడు దాని యనుపపత్తియుఁ దెలియదు కదా! ఇట్లు వాచ్యార్థ మవగత మైన తరువాత వక్తయు, బోద్ధవ్యుఁడు, నాయకుఁడు మొదలగు వారిలోని వైశిష్ట్యము (విశే ష్యము స్ఫురింపఁగా) వ్యంజన యుద్బుద్ధ మగును. పూర్వము వాచ్యార్థదశలో నధమపదము ప్రవర్తించిన ధర్మము వేరువిధముల దుఃఖమును గల్గించుట రూప మున నున్నది. ఇపుడు వ్యంజనదశలో నీదూతీసంభోగము మూలమున దుఃఖము గల్గించుటగాఁ బర్యవసించుచున్నది. ఆయా వైశిష్ట్యప్రభావమువలన వాచ్య వ్యంగ్యసాధారణ మైన యర్థము చమత్కారముఖముగాఁ బర్యవసానముఁ బొందు నని యాలంకారికుల సిద్ధాంత నిష్కర్ష.

'ఇందువలన నధమత్వ మనఁగా నీచుఁ డగుట. అది జాతితోఁ గాని, పనితోఁ గాని యేర్పడును. అందులో నుత్తమనాయిక తననాయకుఁడు జాతితో నీచుఁ డని తెలుపదు. ఇఁక పనిమూలముననే యతఁడు నీచుఁ డనవలెను. ఆపని కూడ మఱియొకటి కాదు. ఇతరరకము లగు కార్యముల సహించియే కదా దూతినిఁ బంపినది? అందుచేఁ బూర్వకృత్యముల నిపుడు తడవవలసిన పనిలేదు. కాఁగా, నీయధమత్వ మిప్పటి దూతీ సంభోగరూపముననే పర్యవ సించును. ఇట్లు భావించిననే నాయకుఁడు నాయికయం దపరాధ మొనర్చె నని

తేలును.' అని దీక్షితు లన్నమాటలుకూడ నిరస్తమైనది. ఏమనఁగా : ఉత్తమ నాయిక తనచెవి సమక్షమున దూతీసంభోగము వలని యపరాధము స్పష్టముఁ జేయుట యత్యంత మనుచితము. తాను పూర్వమే యపరాధముల సహించినదో వానినే ప్రస్తుత మసహ్యముగ దూతి నుద్దేశించి చెప్పఁ దలఁచినది ; కాని క్రొత్తగాఁ బ్రతిపాదింపఁ దలఁచలేదు. ఇదియే దారి.

శ్రీశర్వాణి :

అధమపదము ప్రవర్తించుటకు నిమిత్త మైన యధమత్వము అధము లందఱిలో నొకేవిధముగ నుండదు అందుచే నక్కడ నేయేధర్మము లుండునో వానినే నిమిత్తములుగ గ్రహించవలెను. ఇప్పటి యీ యధ మత్వము ప్రకృతము వాచ్యకక్ష్యలో 'నాయకుఁడు మొదట నేదోవిధమైన యపరాధముఁ జేసినవాఁ డగుటవలన దుఃఖప్రదాత యగుచున్నాఁ డనియు, వ్యంజనావ్యాపారద్వారముగ దూతీసంభోగరూపమైన దుఃఖప్రదాత యగు చున్నాఁడనియుఁ బర్యవసించుచున్నది.



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౩. ఉత్తమకావ్య విచారము

సంస్కృత మూలము

యత్ర వ్యఙ్గ్య మప్రధాన మేవ సచ్చమత్కారకారణం ద్వితీయమ్ వాచ్యాపేక్షయా ప్రధానీభూతం వ్యఙ్గ్యాన్తర మాదాయ గుణీభూతం వ్యఙ్గ్యమా దా యాతివ్యాప్తి వారణాయ అవధారణం; తేన తస్య ధ్వనిత్వ మేవ, లీనవ్యఙ్గ్యవాచ్యచిత్రాతిప్రసఙ్గవారణాయ చమత్కారే త్యాది.

తెలుఁగు తాత్పర్యము

వ్యంగ్య మప్రధానముగ నుండి చమత్కారమున కెట కారణ మగు నది రెండవది (ఉత్తమకావ్యము.)

వాచ్యార్థమునకన్నఁ బ్రధానముగ, వేఱొక వ్యంగ్యమున కన్న నప్రధానముగ నుండి చమత్కారము నొదవించు వ్యంగ్యముఁ బట్టి రసవదాద్యలంకార కావ్యములం దతివ్యాప్తి రాకుండ (అట్టివి యీయుత్తమ కావ్యకోటిలోనికి రాకుండ) వారించు టకై 'ఉండియే' (తప్పక యుండితీరవలె నని) యవధారణ ముపయోగింపఁ బడినది రసవదాద్యలంకారస్థలములందు ప్రధానమగు కరుణాదిరసముఁ బట్టి 'యప్రధానము.' వాచ్యార్థముఁ బట్టి 'ప్రధానము' నగు శృంగారాదిరసము అప్రధానముగనే యుండలేదు. వాచ్యార్థమునకన్నఁ బ్రధానముగ నుండియుఁ [illegible] మగును కనుక నీలక్షణములోని "అప్రధానముగ నుండియే"

ఆకావ్యము ధ్వనియే. ఉత్తమోత్తమ కావ్యమే వ్యంగ్యము లీన మైన వాచ్య చిత్రమని నతివ్యాప్తి లేకుండ 'చమత్కారముఁ గల్గించునది' యనఁ బడినది. (వాచ్యచిత్రమున లీనమైన వ్యంగ్యము చమత్కారముఁ గలిగింపలేదు గనుక నతివ్యాప్తిరాదు.)

శ్రీశర్వాణి:

అన లీరెండవవిభాగముఁ బండితరా జొనరించుటలో నతనిభావ మేమో పరిశీలింతుము

మమ్మటుఁడు తన కావ్యప్రకాశములో "ఇద ముత్తమ మతిశయిని వ్యఙ్గ్యే వాచ్యా ద్ధ్వని ర్బుధైః కథితః" (వాచ్యము కన్న వ్యంగ్య మతిశయించినచో నది యుత్తమము, ధ్వని యనెదరు బుధులు) అని ధ్వని కావ్యలక్షణము చెప్పి, "అతాదృశి గుణీభూతవ్యఙ్గ్యం వ్యఙ్గ్యే తు మధ్యమమ్" (వ్యంగ్య మట్టిది (యతిశయించునది) కానిచో మధ్యమము గుణీభూతవ్యంగ్యము) అని గుణీభూత వ్యంగ్యకావ్యమునకు లక్షణము చెప్పెను. ఇవి యెనిమిదివిధము లనియు. నందులో రెండవ దైన యపరాంగమును. 'అపరస్య – రసాదే. ర్వాచ్యస్యవా (వాక్యార్థీభూతస్య) అఙ్గం రసాది, అనురణనరూపం వా' (అపరమునకు – రసాదికమునకు. వాచ్యమునకుఁ గాని = వాక్యార్థమైనదానికి, అంగము = రసాదికము, అనురణనరూప ముగాని) యని చెప్పి మొదటిదాని కుదాహరణముగ 'అయం సరశనోత్కర్షీ పీనస్తనవిమర్దనః, నాభ్యూరుజఘనస్పర్శీ నీవీ విస్రంసనః' అను శ్లోకము వ్రాసి, 'అత్రః శృఙ్గారః కరుణస్య' (ఇచ్చట శృంగారము కరుణమునకు అంగము అన్నాఁడు. ఇపు డీచోట 'గుణీభూతవ్యంగ్యము' అన్న 'అయంసః' అనుచోట ధ్వనికావ్యలక్షణ మతివ్యాప్త మైనది. గుణీభూత వ్యంగ్యకావ్యలక్షణ మవ్యాప్తము నయినది. ఎటు లనఁగా ;

ఇట వ్యంగ్యమైన శృంగారము వాచ్యమునకన్న నతిశయితమే కదా. అయితే "యద్యపి సనాస్తి విషయః యత్ర ధ్వని గుణీభూతవ్యఙ్గ్యయోః స్వప్రభేదాదిభి స్సహ సఙ్కరః సంసృష్టిర్వా నాస్తి, తథాపి ప్రాధాన్యేన వ్యపదేశాభవ న్తీతి క్వచిత్కేనచి ద్వ్యవహారః" (విచారింపఁగా, ధ్వనికిని, గుణీభూతవ్యంగ్యమునకును స్వప్రభేదాదులతో సంకరమో. సంసృ

ష్టియో లేనిచోటు లేదు. అయినను. (ప్రాధాన్యముఁ బట్టి వాడుక లేర్పడుతవి) అని ముందు చెప్పఁబోవుచున్నాఁడు. కనుక. 'నీశ్లోకము కరుణరసముఁ బట్టి ధ్వనియుఁ గావచ్చును శృంగారముఁ బట్టి గుణీభూతవ్యంగ్యముఁ గావచ్చును కనుకఁ, బై దోషములు దగులవు' అని యొకవాదము

ఈవాదము తప్పు. "ఉపధేయసఙ్కరేఽపి ఉపాధే రసఙ్కరః" (ఉపాధిప్రయుక్తములకు సంకర మున్నను, ఉపాధులకు సంకరము పనికి రాదు.) అని న్యాయము. కాఁగా, శృంగార మను నుపాధిఁ బట్టియే యిది ధ్వని కావలసివచ్చును. (గుణీభూతవ్యంగ్య మగుటకుఁ జెల్పిన యుపాధియే ధ్వని కుపాధి యై సంకరముఁ దెచ్చి పెట్టు చున్నది.) ఇట శృంగారము (వ్యంగ్యము) వాచ్యమున కన్న నతిశయితమే కదా. అందుచేతనే గుణీభూతవ్యంగ్యలక్షణమున కవ్యాప్తి తప్పదు.

ఈదోషమును వారింపవలె నని నాగేశుఁడు అపరాఙ్గోదాహరణే అయం సరశనోత్కర్షీత్యత్రాపి వాచ్యాపేక్షయా శృఙ్గారస్య న ప్రాధాన్యం, శోకోత్కర్షకతయా శృఙ్గారరూప వ్యఙ్గ్యాపేక్షయా వాచ్య స్యైవ చమత్కారకారిత్వాత్, ఏవం సర్వ త్రాపరాఙ్గోదాహరణే షూహః" (దీనిని గుఱించి పూర్వము కొంత విమర్శ సలిపితివి. వక్తాంశ శేష మిట వివరింతుము)

'అయం సరశనోత్కర్షీ' యనుచోట నైనను, వ్యంగ్య మగు శృంగారము వాచ్యమునకన్నఁ బ్రధానము గాదు. దానికన్న నిట వాచ్యమే, యది శోకము నుత్కర్షించును గనుకఁ జమత్కారము, ఇటులే యపరాంగోదాహరణములం దంతట నూహింపవలెను. అని చెప్పిన నాగేశుని వివరణము నలంకారశాస్త్రతత్త్వ మెఱిఁగిన ప్రామాణికు లందఱు గర్హింతురు.

ధ్వన్యాలోకములో నానందవర్ధనుఁ డిట్లనినాఁడు

"అథవా వాక్యార్థభూత స్యాపి కస్యచి త్కరుణరస విషయస్య తాదృశేన శృఙ్గార స్తునా భఙ్గివిశేషాశ్రయేణ సంయోజనం రసపరిపోషా యైవ జాయతే...యథా; అయం సరశనోత్కర్షీత్యాదౌ." (ఏదే నొక కరుణరస గోచర మగునది, యట్టి దే యగు శృంగారవస్తువుతో విశిష్ట మగు భంగిని గూర్చుట రసముఁ బోషించుటకే యగును. సహజసుందరము లగు పదార్థ

ములు శోచనీయస్థితి నొందినపుడు, వెనుకటి మంచిసమయమునందలి వాని విలాసములు జ్ఞప్తికి వచ్చి శోకావేశము వృద్ధి యగును ఉదాహరణము. ఆంధ్రధ్వన్యాలోకము 'మెలుపొసిగా(బట్టి' యను పద్యము.

ఇందుచే(గరుణోత్కర్షకత్వ మను సంగత్వము శృంగారమునకే యని ప్రామాణికులు దెలిపిరి. కాని, వాచ్యమునకు(గాదు గదా. ఇంత యెందులకు ? అస లీమమ్మటు(డీశ్లోకము నెట్లు సమన్వయించినా(డు ? 'అత్ర శృఙ్గారః కరుణస్య' యని నా(డే కాని, వాచ్యము కరుణమున కంగ మన లేదు. ఆట్లే యన్నచో, నీశ్లోకము రసము రసాంతరమున కంగ మగుట కుదాహరణ మెట్లగును ? ఇట్లు తనకు(బ్రామాణికు లైన వారందఱు విరోధింతు రని యీనాగన్న యెఱు(గడు.

మఱియు, భావధ్వని నిరూపణ ప్రకరణములో "అస్తు వా ప్రాధాన్యే నేతి" యను ప్రతీకము నెత్తుకొని వ్యాఖ్యానించుచు "రసం ప్రతి గుణీభూత త్వేపి వాచ్యాతిశాయిత్వాత్ త ద్ధ్వనిత్వం. రాజానుగమ్యమాన వివహనప్రవృత్తభృత్య స్యేవ రసాపేక్షయాపి హి అస్య ప్రాధాన్య మస్తి. అత ఏవ న భావధ్వని విలోపప్రసఙ్గః" (భావము రసమునకన్న నప్రధాన మైనను వాచ్యమున కన్న నతిశయించునదే కనుక దానిధ్వని యగును. రాజు వెంట వచ్చుచున్నను పెండ్లికొడు కైన భృత్యు(డే ప్రధానము గదా. కనుక రసమున కన్న కూడ నిది ప్రధానము) అని యన్నా(డీ నాగన్న. ఈమాటలు 'అపరాంగ వ్యంగ్యస్థలములం దంతటను వాచ్యమే వ్యంగ్యమున కన్న నతిశయితము' అను పైనిర్ణయముతో విరోధింపదా ? ఈనాగన్న యీవిధముగ వచ్చు స్వవచనవ్యాఘాతము గూడ గుఱుతింప(జాలడు. అదికాక, 'రసము వాచ్యాంగ మగుట స్పష్ట మగుటచే వాచ్యము వంటిదే యైనది. కనుక గుణీభూతమే' యనినా(డు గదా ? వాచ్యము = గూఢము గానిది, వ్యంగ్యము = గూఢమైనది; దీనికన్న వాచ్యము చమత్కరించు టసంభవమే కదా. ఇట్లు సర్వమార్గముల నాగేశునిర్వా(త ఖండింప(బడినది.

ఇ(క(బ్రకృతము, ఇ ట్లపరాంగవ్యంగ్యములో మమ్మటుని రెండు లక్షణములు దప్పయినవి. కా(గా, మిగిలినది యపరాంగవ్యంగ్యము. (రసమునకు రస మంగ మగుచోటు.)

'అయం సరశనోత్కర్షీ' త్యాదులందుఁ బ్రాకరణికము గనుకఁ, గరుణము ప్రధాన మైనను, అటులే వాక్యార్థ మగు శృంగారము గూడఁ బ్రముఖమునఁ జమత్కారిక మగుచున్నది. శృంగార మిట వాక్యార్థమే యని యానందవర్ధనుఁడు ధ్వన్యాలోకపంక్తి పైన 'తాచ్ఛృశేన' యని వ్రాసినది ప్రమాణించును. కాఁగా, వాచ్యాతిశాయి యగు వ్యంగ్య మైన శృంగారమాకావ్యమును ధ్వని నొనరించియే తీరును

ఇఁక రెండవప్రకారము. (భావమునకు రసాదు లంగమగుచోటు) అటఁ గూడ వ్యంగ్యము లగు రసభావాదులు స్వేతరము లగు భావాదులకంగము లగుఁ గాక. వాచ్యమునకన్నఁ జమత్కారమున నతిశయించునవే. కనుక నవియు ధ్వనిస్థలములే. అనఁగా: భావాంగము లగు రసాదులఁ బట్టి యవి కూడ ధ్వనిస్థలము లయి తీరును. కనుక రెండుచోటుల గూడ, గుణీభూతవ్యంగ్యముల (మధ్యమకావ్యముల) లెక్కలోఁ జేర్పరాదు.

ఇఁక మూఁడవది యగు వాచ్యాంగ మొకఁ డున్నది. ఇట వ్యంగ్యము ప్రాయశః వస్తురూపముగ నుండును. ప్రకృతోదాహరణములో 'రాఘవవిరహజ్వాలా' యను దానిలో 'జానకీదేవి కుశలము నివేదించి హనుమ శ్రీరామచంద్రుని సంతాపముఁ జల్లార్చెను' అను వస్తువు వ్యంగ్యము. మమ్మటుని యుదాహరణములో 'గ్రామతరుణం తరుణ్యా' యను దానిలో వ్యంగ్యము (సంకేతభంగము) వస్తువే కదా. ఇవి గుణీభూతములు గనుక శ్లోకములు రెండును లక్ష్యములు.

అయితే, యపరాంగములో వాచ్యాంగ మిట్లున్నచో, నిఁక వాచ్యసిద్ధ్యంగ మను వేఱొక గుణీభూతవ్యంగ్య భేద మెట్లేర్పడినది? యన్న శంకకు సమాధాన మిట్లున్నది.

నిజమున కీవిచారము గూడఁ దప్పే. అయితే మీ రన్నట్లు పునరుక్తివలన మాత్రము గాదు. ఆవిషయముఁ దరువాతఁ దెల్పుదుము. ప్రకృతము వినుడు. ఎచట వాచ్యము వ్యంగ్యము లేక పొసగదో (వాచ్యార్థము తన సిద్ధికై మఱియొక యర్థము. నాకర్షించునో) యట వాచ్యసిద్ధ్యంగ వ్యంగ్యము. ఇఁకఁ బ్రకృతములోని (అపరాంగ వ్యంగ్యములోని) వాచ్యాంగ మట్లు గాదు. వాచ్య మిది లేకపోయి నను గుదురును. అయితే

యీయర్థము వ్యంగ్యమై వాచ్యమును నుపస్కరించును. ఎట్లనఁగా: "గ్రామతరుణం తరుణ్యా నవవఞ్జులమఞ్జరీసనాథకరం పశ్యన్త్యా భవతి ముహుర్నితరాం మలినా ముఖచ్ఛాయా" యన్న మమ్మటుని యుదాహరణములో, వాచ్య మగు తరుణీముఖ మాలిన్యాతిశయము సంకేతభంగమును గలుగ వచ్చును. లేక వంజులమంజరినిఁ ద్రుంచఁ దగ దని తలంపునఁ గానీ, గ్రామవనితాంతరాసక్తుఁ డగు నిజవనితోడి పొందు కర్తవ్యము కా దని కానీ, యామెకుఁ గలుగవచ్చును. 'తస్య అతత్పరత్వే బుద్ధ్యాపి సంభవాత్' అని నాగేశుఁ డన్నాఁడు. కాఁగా, వాచ్య మైన తరుణీముఖమాలిన్యము వ్యంగ్య మగు సంకేతభంగము లేకున్నఁ గుదురక పోవుట లేదు. కనుక నిది వాచ్యాంగమే; కాని, వాచ్యసిద్ధ్యంగవ్యంగ్యము గాదు. ఇఁక నిందులో (వాచ్యసిద్ధ్యంగవ్యంగములో) నిట్లుగాదు. వ్యంగ్య మున్ననే వాచ్యము సుస్థ మగును. లేకున్నఁ బొసగనే పొసగదు. ఉదాహరణము.

"భ్రమి మరతి మలసహృదయతాం ప్రలయం మూర్ఛాం తమశ్శరీరసాదం, మరణం చ జలదభుజగజం ప్రసహ్య కురుతే విషం వియోగినీనాం" అత్ర హాలాహలం వ్యఙ్గ్యం భుజగరూపస్య వాచ్యస్య సిద్ధి కృత్. (కావ్యప్రకాశము. ౫ ఉ.)

ఈశ్లోకములోని 'విష' పదము 'హాలాహలమును' వ్యంగ్య మొనర్చి జలదము (మేఘము) సర్పరూప మైనది' యను వాచ్యార్థముఁ గుదుర్చును. అనఁగా, నిట హాలాహలము స్ఫురింప కున్నచో, జలదము సర్పము అను రూపకము సిద్ధింప దని భావము. "అత్ర జలద ఏవ భుజగ ఇతి రూపణం వాచ్యం తావత్ న సిద్ధ్యతి, యావత్ విష మి త్యనేన జలవాచకేన హాలాహలం న వ్యజ్యతే ఇతి వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గమ్" ఇతి బాలబోధినీ వ్యాఖ్యా." కాఁగా, నిపు డపరాంగములలోని వాచ్యాంగమునకు, మమ్మటుని గుణీభూత వ్యంగ్యములలో మూఁడవ దైన వాచ్యసిద్ధ్యంగమునకును భేదము తెలిసినది కద. ఇఁక నిది యసలు గుణీభూతవ్యంగ్య మేల కాదో తెల్పెదము.

ఇట వ్యంగ్య మనుకొన్న హాలాహలము భుజగరూపణాన్యథానుపపత్తి (జలదమునందు సర్ప మను రూపకము మఱియొక విధమునఁ గుదురకపోవుటవలన) యేర్పడుచున్నది. అది లేకున్న నిది కుదురదు గదా! కనుక నిది 'యర్థాపత్తి' యను ప్రమాణాంతరమున లభించు నర్థము.

ఇట శబ్దవ్యాపార మగు వ్యంజన ప్రసక్తిఁ దావులేదు. 'అనన్యలభ్య శ్శబ్దార్థః' అని కదా ప్రమాణము. 'దేవదత్తుఁడు బ్రదికియే యున్నాఁడు; గాని యింటఁ గన్పడలేదు' అన్నప్పుడు బైట నెచ్చటనో యున్నాఁడని యేర్పడును గదా? దీనిని వ్యక్తివాదులు వ్యంగ్య మందురా? అనరు కద! ఏల యనరు? ఈయర్థ మర్థాపత్తి యను ప్రమాణాంతరమున నేర్పడును గనుక అటులే, ప్రకృతములో జలదభుజగరూపణమను నర్థముగూడ హాలాహల మను నర్థము నాపాదింపకుండఁ గుదురదు. కనుక నర్థాపత్తి ప్రమాణ వేద్యమే. వ్యంజన రాదు. కాఁబట్టి యిట వ్యంగ్యమే లేదు. అర్థాపత్తిస్థలమునందు వ్యంజన కవకాశము లే దని యథమత్వ మర్థాపత్తి వేద్య మని నిరూపించుచు నాయిక నాయకునకు జ్ఞాత్యాపకర్షముఁ దెలుప దను సందర్భములోఁ బండితుఁ డింతకుఁ బూర్వమే తెలిపి యున్నాఁడు. కాఁగా, వ్యంజన కేప్రసక్తి లేనిచోట 'ఈవ్యంగ్యము గుణీభూతమా? ప్రధానమా?' యను ప్రశ్న యేది? కనుక, వాచ్యసిద్ధ్యంగవ్యంగ్య మను విభాగము గుదురదు.

ఇటులే మమ్మటుని విచారములో 'కాక్వాక్షిప్తము, అపరాంగము' ఇవి రెండు తప్ప మిగిలిన గుణీభూతవ్యంగ్యవిభాగము లేవియుఁ గుదురవు. కొన్నింటి 'అగూఢ, అసుందర, అస్ఫుటము' లందసలు చమత్కారమే లేదు. 'సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యము' లెంత మాత్రము గుదురవు. ఈవిషయ మతివిస్తృతముగ నాంధ్రధ్వన్యాలోక లోచనములో వివరించితిమి. వాచ్య సిద్ధ్యంగ వ్యంగ్యముయొక్క యథార్థస్వరూపము నిచటనే బైటపెట్టితిమి.

ఇఁక బ్రకృతము. ఉపమాద్యలంకారములు గూడ గుణీభూత వ్యంగ్యము లని పేర్వడినను, అట వ్యంగ్యము చమత్కరించుటలో జాగ రూకము గాదు. అపరాంగవాచ్యాంగములోని వ్యంగ్యము జాగరూకము. ఈవిషయముఁ బండితుఁడే 'జాగరూకాజాగరూక గుణీభూతవ్యఙ్గ్యయోః' అని స్పష్ట మైన విభేదముఁ దెలిపినాఁడు.

కాఁగా, నుపమాద్యలంకారములు గుణీభూతవ్యంగ్యము లైనను, వానిని వ్యవచ్ఛేదింప వలసిన పని యొక టున్నది. అది కాక, ప్రకృత ములో నింకొక చిక్కున్నది. మమ్మటుఁడు చెప్పినట్లుగా ధ్వని, గుణీ భూతవ్యంగ్యముల సంకరస్థల మొకఁ డున్నది. ఇట రెండు నున్నపుడు

ప్రధాన మైనది ధ్వనియే కాని, గుణీభూతవ్యంగ్య మెన్నఁడును కాఁబోదు. కనుక నట నేవేళయందై నను ధ్వని యని వ్యవహారమే కాని రెండవ (గుణీభూతవ్యంగ్య) వ్యవహారము సంభవింపదు. కాఁగా నా సంకరస్థలములు రెండవవ్యవహారముగా గణింపఁ గూడదు. కనుకనే 'ప్రహరవిరతౌ' అను శ్లోకమును దీక్షితులు గుణీభూతవ్యంగ్యమున కుదాహరింపఁ దగ దని పండితుఁడు ఖండించినాఁడు. అచట 'ధ్వని' యనుటకుఁ దగిన విభావానుభావ వ్యభిచారిభావసంపత్తి ప్రముఖముగ నుండి, 'సాయంకాలము దాటినచో, నేను ప్రాణముల నిలుపఁజాలను' అని తనవలె (ధ్వనివలె) విప్రలంభ శృంగారము రసపోషకముగా స్వీకరించి ప్రధానముగ గుణీభూతవ్యంగ్యము వ్యంగ్య మొనర్చుచున్నది. అందుచే గుణీభూతవ్యంగ్యమునకు వివిక్త మగు లక్ష్యము కాఁజాలదు.

"అయితే, 'గ్రామతరుణం' అను శ్లోకము మమ్మటుఁడు గుణీభూతవ్యంగ్యమున కుదాహరించెనే, యటఁ గూడ నిట్లే విప్రలంభాభాసము స్ఫురింపదా? అదియు వివిక్త మగు నుదాహరణము కా దన్నచోఁ బ్రామాణిక మైన కావ్య ప్రకాశగ్రంథము వ్యాకుల మగునే?" యని మీ రన వచ్చును. ఇందుకు మా సమాధానము వినుఁడు.

అచట 'గ్రామ తరుణం......ముఖచ్ఛాయా' యను శ్లోకములో సంకేతభంగము వ్యంగ్యమై తరుణికి ముఖమాలిన్యాతిశయము (వాచ్యము) నుత్కర్షించుచున్న దని నాగేశుఁడే యంగీకరించినాఁడు. కనుక వ్యంగ్యము గుణీభావము నొందుటలో సంశయము లేదు కదా? ఇఁక వివిక్తతను పరిశీలింతుము.

ఇట విప్రలంభమును వ్యక్తపఱచు నేయొక వాక్యముగానీ, చిహ్నముగానీ లేశము లేదు. తరుణీతరుణులు నాయికానాయకులు. నాయిక, తరుణదర్శనమున, నందు నవవంజుల మంజరి యలంకరింపఁబడిన హస్తము గలదిగా నున్నపుడు 'వికాసము నొందవలసిన ముఖము మాలిన్యముఁ బొందుట యేల?' యను నర్థము విరోధమును స్ఫురింపఁ జేసి తానే ప్రముఖ చమత్కారకముగ నిల్చెను. తదుపరి విరుద్ధకారణములు భావిత మై క్రమముగా నిరువురికిఁ గల యవినయసంబంధము (వ్యభిచారము) పర్యాలోచిత మై నాయిక యేర్పఱచిన సంకేతము భంగ మై యామె మొగము ఘలిన

మైన దని వాచ్యార్థమున కుపపత్తి యేర్పడును. ఆపిమ్మట నిరువురు (నాయికానాయకులు) విభావములుగా, సంకేతభంగనిమిత్తముగా నైన ముఖమాలిన్యాతిశయము అను భావముగా, గ్రహింపఁ బడును. పిమ్మట విషాద దైన్య చింతాది వ్యభిచారులు ఆక్షిప్తములై విప్రలంభాభాసము స్ఫురించును. ఇట్లీ విప్రలంభాభాసస్ఫురణము కడపటిది. దీనినే 'పర్యన్తస్ఫురణ' మందురు. ప్రముఖమున విప్రలంభ రసస్ఫురణయే లేదు. ఇట్లు మమ్మటుఁడే యిటు లన్నాఁడు. 'అత్రవఞ్జుల లతాగృహే దత్త సఙ్కేతానాగ తేతి వ్యఙ్గ్యం గుణీభూతం తదపేక్షయా వాచ్య స్యైవ చమత్కారిత్వాత్" అని. ఇఁక నిట మీ కెట్టి వ్యాకులతయు లేదు. ఈ యర్థ స్ఫురణక్రమము సరిగా నాగేశుఁడు భావింపక వ్రాసిన వ్రాత తప్పు కాఁగా, నిఁక 'ప్రహరవిరతౌ' అనుచోటఁ బ్రముఖముననే విప్రలంభరస మెట్లు స్ఫురించునో, తత్పోషక మెట్లున్నవో పండితుఁ డిదివఱకే నిరూపించినాఁడు కాఁగా, నిది గుణీభూతవ్యంగ్యమునకు వివిక్త మగు లక్ష్యము గాదు. 'ఎచట మొదటనే స్థాయిభావస్ఫూర్తి యేర్పడునో యట రసధ్వని, యెట నట్లు లేదో యట రసధ్వని కాదు' అని వీరరసనిరూపణము చివర "స్థాయి ప్రతీతి ర్ధరపహ్నవా చేత్" అని పండితుఁడు నిరూపింపఁ బోవుచున్నాఁడు. ధ్వనిత్వయో నివారయేత్" అను నిష్కర్షయే నాతని యాశయము గూడ. అందుచేతనే యట వివిక్తమైన లక్ష్యము గాదనినాఁడు.

ఇఁక నాగేశుని యింకొక ప్రశ్న మిగిలియున్నది. అది యిట్లున్నది.

వివిక్తములనే లక్షింప వలసిన పని లేదు. అది యట్లే యగుచో, మమ్మటుఁడు 'అయం సరశనోత్కర్షీ' యనుదాని నేల గుణీభూతవ్యంగ్యమున కుదాహరించును ? ధ్వనిసంకరస్థలము గదా ? మరియు నట 'శృంగారము వాచ్యాతిశాయి' యనుటయు సరికాదు. శృంగారమున కన్న నట నెక్కువగా వాచ్యమే శోకము నుత్కర్షించును. కనుక శృంగార మక్కడ వాచ్యమున కంగమే. అయితే రసము వాచ్యాంగము కా దని కదా మీ తలంపు ? మమ్మటుఁ డుదాత్తాలంకారప్రకరణములో రసము వాచ్యాంగ మన్నాఁడు. ఎటు లనఁగా :

"మహతాం చోపలక్షణం" ఉపలక్షణం – అఙ్గభావః, అర్థా దుప లక్షణీయే ఒర్థే – ఉదాహరణమ్

త దిద మరణ్యం యస్మిన్ దశరథవచ నానుపాలనవ్యసనీ
నివసన్ బాహుసహాయః చకార రక్షః క్షయం రామః.
న చాత్ర వీరో రసః త స్యైహాఙ్గత్వాత్" అని.

వీరరసమును (వ్యంగ్యమును) ఉపలక్షణీయ మగు నరణ్యమునకు (వాచ్యమునకు) అంగము అని భావము

మా సమాధానము వినుఁడు ·

ఇట రసము వాచ్యాంగ మన లేదు. ఇదిపరలో (రసము) అపరాంగ మని చెప్పు ప్రకరణములో 'అపర' యన వాచ్య మని యర్థము సెప్పి, తదంగముల నిరూపించుచోటఁ గూడ వాచ్యమునకు రస మంగ మనలేదు. దానికి లక్ష్యమును ఈయలేదు. అచట రసాంగముల నన్నింటిని నిరూపించి నట్లుగా, వాచ్యమున కంగముల నన్నింటిని నిరూపింపవలసియే యున్నది కాదా ? ఏల నిరూపింప లేదు ?

'అటఁ జెప్పకపోవుటకు వేఱు కారణము లేదు. ఉదాత్తాలంకార ప్రకరణములో రసము వాచ్యాంగ మని చెప్పి లక్ష్యముతో గూడ నిరూపింపఁ బోవుచుండుటయే' యని యందురా ? ఇ ట్లనుట యయుక్తము. స్వప్రకరణములోఁ దెలుపవలసిన దానినిఁ దెలుపక యప్రసక్తముగ నితర నిరూపణములో నీ ప్రస్తావముఁ దెచ్చి 'వీరరసము వాచ్యాంగ' మన్నచో గృతకర్తవ్యుఁడు గానీ, యుచితకర్తవ్యుఁడు గానీ కాఁగలఁడా? పైమాటతో 'రససామాన్య మంతయు వాచ్యసామాన్యమున కంగ మగు'నన్న సామాన్య న్యాయమును నిరూపించి న ట్లగునా ? ఇతః పూర్వమే ప్రాచీనాలంకార గ్రంథములో నైన రసము వాచ్యాంగ మని చెప్పిన ట్లున్నదా ? ఏయొక్క యుదాహరణము నైనఁ జూపఁగలరా ? ఆప్రయత్న మసంభవము కూడ, ఎటు లనఁగా : అగూఢప్రకరణములో 'వాచ్యాయమాన మైన నేచమత్కారకము కాదు' అన్న మమ్మటుఁడు, వాచ్యమునకు వ్యంగ్య మైనదియు, నందును రసము నంగ మగు ననునా ? కనుకనే "మహతాం – రసాదీనాం అ ప్యుపలక్షణం" అని నాగేశుఁడు బృహదుద్యోతములో వ్రాసిన వ్రాఁత

యనుచితము, నసంగతము ను. ఏల యందురా? అస లాచోట నాయర్థ మెట్లు వచ్చును? ఇదివఱలో నింతకన్న తక్కువ యైన వని వేనినైన మమ్మటుఁడు దెలిపినాఁడా? లేదు కద. అతని కాధారము లైన ప్రాచీనా లంకారిక గ్రంథములలో (అలంకార సర్వస్వము, అలంకార రత్నాకరము మొదలైన వానిలో) వేనిలోఁ గూడ నీచోట నీయర్థము చెప్పఁబడలేదే. రుయ్యకుఁ డలంకారసర్వస్వములో, "అఙ్గభూత మహాపురుషచరిత వర్ణనం చ" యని సూత్రించి "మహాపురుషాణా ముదారచరితానాం అఙ్గీభూత వస్త్వన్తరాఙ్గభావే నోపనిబద్ధం చరితం చోదాత్తం; మహాపురుషచరిత స్యోదారరూపత్వాత్" అని చెప్పి, 'తదిదం' అను శ్లోకమునే యుదాహ రించి "అత్రారణ్యే వర్ణనీయే రామచరిత మఙ్గత్వే న వర్ణితం" అనియు నలంకారరత్నాకరకారుఁ డైన శోభాకరమిత్రుఁడు స్వీయగ్రంథములో, "ఉదారచరితాఙ్గత్వ ముదాత్తం" అని సూత్రించి "ఉదాత్తచరితానాం యత్ర చరితం వస్త్వం న్తరాఙ్గతా ముపయాతి త దుదాత్తం" అని చెప్పుచు "కశ్చి త్కాన్తా" యను మేఘసందేశ శ్లోకము నుదాహరించి "అత్ర వాక్యార్థీ భూతస్య దేశవిశేషస్య ఉదారచరిత జానక్యాది చరిత మఙ్గత యోపనిబద్ధం" అనియు, జయదేవుఁడు చంద్రాలోకములో "ఉదాత్త మృద్ధి శ్చరితం శ్లాఘ్య మన్యోపలక్షణం" అనియు వివరించినారే కాని యేయొక్కఁ డుదా త్తాలంకారములో రసము వాచ్యాంగ మనలేదే. ఈ 'తదిదం' అనిన శ్లోకము నుదాహరించిన రుయ్యకుఁడు గూడ రామచరిత మంగ మన్నాఁడు గాని రస మంగ మన లేదే. ఇచటి మమ్మటుని పంక్తికి సరిగా నర్థముఁ దెలిసికొనక పోయెనే నాగన్న!!

ఆ పంక్తి యిది. "న చాత్ర వీరో రసః, తస్యేహాఙ్గత్వాత్" అని. దాని యర్థ మిది: అత్ర = ఈ తదిదం అను శ్లోకములో, వీరః = ఉత్సా హము; న చ రసః = రసము గాదు (పరిపోషము నంది రస్యమానము గాలేదు). ఏల యన? తస్య = ఆయుత్సాహము, ఇహ = ఈచోట, అఙ్గత్వాత్ = అపూర్ణము గనుక.

ఇట వీరపదమునకు 'ఉత్సాహము' అనియు, నిట 'భావ మపరిపు ష్టము' అనియు నావ్యాఖ్యాతలే యొప్పుకొనిరి. బాల బోధినిలో "ఉత్సాహే

నోత్కర్షితో హి రామో వర్ణనీయ మరణ్యముత్కర్షయ న్నీతి భావః. "రామవిషయిక రతిభావస్యా పరిపుష్టత్వా న్నభావస్య ధ్వనిత్వ మి త్యుద్యోతాదౌ స్పష్టం" అని వ్రాయబడినది.

ప్రశ్న : నీవు సెప్పినదే యర్థ మనుట కాధార మేమి ?

ఇట 'వీరరసః' అని సమాసము గాలేదు. అట్లు సమాసముగ నున్నచో 'న చాత్ర వీరరసః' అనిన యీమాటకు 'ఇట వీరరసము లేదు' అని యర్థ మగును. అపుడు 'త స్యైహాంగత్వాత్' = 'అది యిట నంగము గాదు గనుక' యను నది దానికి సమాధానము గాఁ జాలదు. అంగ మగుచో రసము గాక పోవునా ? ఆవిషయమును (రసమున కంగ మైనను రసము గావచ్చు ననుటను) 'అత్ర శృఙ్గారః కరుణస్య' యని మమ్మటుని మాటయే స్థిరపఱచును నాగేశుఁడు గూడ శృంగారరసమును వాచ్యాంగముగఁ దెలిపెను. అదికాక. వీరరస మనియుఁ దానే యనుచున్నాఁడు గదా. కనుక 'అంగత్వాత్' అను హేతువు వీరరసము లే దనుటకుఁ గానీ, వీరరసము గాదనుటకుఁ గానీ యుపయోగింపదు. కనుక నాగేశుని 'యన్వయము' నర్థము' రెండు గూడఁ దప్పే.

ఇఁకఁ 'ప్రధానం' అని యధ్యాహారము సేయుట కుపపత్తి యేమున్నది ? అది యప్రసక్తప్రసంగ మగును. తుష్యతు. అట్లు చేసి 'వీర రసము ప్రధానము గాదు; అంగము గనుక దానితో వ్యవహరింప రాదు' అని యర్థము సెప్పుట యంత కన్నను చిక్కులి తప్పే. మీఁదు చిక్కులి స్వవచోవ్యాఘాతము గూడ. 'అయం సరశనోత్కర్షీ' యనుచోట సంగ మైన శృంగారముఁ బట్టి వ్యవహారమును మమ్మటుఁడు దాను గూడ నంగీకరించియే యున్నారు గదా. కనుక వారు సెప్పిన యర్థము సర్వవిధములఁ దప్పే.

ప్రశ్న : అయితే యట నేమి యర్థము ?

ఇట, 'వీరః, రసః' యని వ్యత్యస్తముగా నుండుటవలన రసత్వమే విధేయముగ నన్వయించును. అనఁగా : 'న చ' యను నది 'న చ రసః' యని యన్వయించి రసము కా దను నర్థముఁ దెల్పును ; (రూఢ

ముగ రసత్వమునే నిషేధించును.) గాని. వీరరస మిట లే దని తెలుపదు. పర్యవసానమున ‘బ్రాన్తి ము గాదు గనుక నిట వీరము రసము గాదు’ అని తేలును ఇట వీరము ఉత్సాహము పరిపుష్టముగ నున్నచో రసమే యగును. ‘అప్పుడు వీరరస మనియే వ్యవహార మేర్పడును గాని. యుదాత్తాలంకార మనుట కవకాశము లేదు’ అను శంక రావచ్చును. దాని నిట్లు సమాధానించు కొనవలెను.

‘వీరము = (ఉత్సాహము) బాగుగ బరిపుష్టము గాలేదు గనుక, రసము స్థాయికి రాలేదు. కావున దానితో వ్యవహరింప వీలుగాదు. ఉదాత్తాలంకారమే యిట వ్యవహరింప దగును.’ అని.

అసలీ ప్రసంగమునకు మూల మలంకారసర్వస్వము, అలంకారరత్నాకరము, జయరథుని యలంకారవిమర్శ నీటీకలయందు నున్నది వానికి సంబంధించి ప్రసక్తానుప్రసక్తముగ నది మమ్మటుని వఱకు వచ్చినది. దాని కతఁడు సమాధానము సెప్పికొనినాఁడు ఆవిషయ మాగ్రంథములు సపరిశీలనముగఁ జదువుకొనినఁ గాని తెలియదు. ఈ మన నాగన్న వాని నెఱుఁగడు. తనకుఁ దోఁచిన ట్లిక్కడఁ దప్పుగ నన్వయించుకొని. తప్పుగ నర్థము సెప్పి, యాతప్పుభ్రాంతిలో బాలబోధినీకారుని, నితరులఁ గూడ ముంచినాఁడు. సరి. ఇక్కడ ‘రసము వాచ్యాంగ మను నసంభవ ప్రసంగమునకుఁ జోటు లే దని సమాధానింపఁ బడినది.

కాఁగా, నిపుడు గుణీభూతవ్యంగ్యమునకు ధ్వని సంకీర్ణములు గాకుండు లక్ష్యములను సంగ్రహింపవలెను.

ప్రశ్న : అయితే యది ప్రామాణికమా ?

అగును. ధ్వన్యాలోకములో “యత్ర తు వాక్యే రసాదితాత్పర్యం నాస్తి; గుణీభూతవ్యఙ్గ్యైః పదై రుద్భాసితేఽపి తత్ర గుణీభూత వ్యఙ్గ్యతైవ సముదాయధర్మః. యథా — రాజాన మపి సేవన్తే విషమ ప్యుపభుఞ్జతే, రమన్తే చ సహ స్త్రీభిః కుశలాః ఖలు మానవాః ఇత్యాదౌ” అని వివిక్త మగు నుదాహరణముఁ జూపఁ బడినది. ఇట లోచనములో యద్యపి చా త్ర విషయే నిర్వే దాత్మక శాన్తరస ప్రతీతి రస్తి తథాపి చమ

త్కారో యం వాచ్య నిష్ఠ ఏవ" అని యభినవుఁ డనినాఁడు. అనఁగా : ఇట వాచ్యార్థమును సవ్యంగ్యముగ భావించిన తరువాతఁ బర్యంతమున (దూరముగా) నిర్వేదాత్మక మగు శాంతరసము స్ఫురించును. కనుకనే మూలకర్త 'యత్ర తు వాక్యే రసాదితాత్పర్యం నాస్తి = వాక్యమున రసభావాది తాత్పర్యము లేనపుడు' అనుట పొసఁగును. కాఁగా, వివక్షితము లగు గుణీభూతవ్యంగ్యముల సంగ్రహించుట యవసరము. ప్రముఖమున వ్యంగ్యాంతరప్రసక్తి లేక, వాచ్యోపకారక మై, చమత్కారక మగు వ్యంగ్య ముండు తావుల లక్షించి గ్రహింపఁ బడవలసి యున్నది. మమ్మటుని యుత్తమ కావ్యలక్షణము ననుసరించి, యాస్థలము అపరాంగవ్యంగ్య మగు రసాదికముఁ బట్టి ధ్వని యని నిష్కర్షింపవలసియున్నది. ప్రకాశకారుని లక్షణముఁ బట్టి రసవదలంకారస్థలమున నేర్పడు దోషములు దొలఁగింపఁ బడవలసియున్నది. అజాగరూకవ్యంగ్యము లగు నుపమాదులను వాచ్యోపకారముగా జాగరూక మగు వ్యంగ్యము గలవానినుండి తొలఁగింపవలసి యున్నది. ఇన్ని ప్రయోజనములు సమకూడుటకై యీ రెండవ విభాగముఁ బండితుఁ డొనరింపవలసి వచ్చినది.



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౭. అన్య లక్షణ విచారము

సంస్కృత మూలము

యత్తు అతాదృశి గుణీభూత వ్యఙ్గ్యం ఇత్యాది కావ్యప్రకాశ గత లక్షణే చిత్రాన్యత్వం టీకాకారైః దత్తం, తన్న; పర్యాయోక్త సమాసోక్త్యాది ప్రధాన కావ్యే ష్వవ్యాప్త్యాపత్తేః, తేషాం గుణీభూత వ్యఙ్గ్యతా యా శ్చిత్రతాయా శ్చ సర్వాలఙ్కారిక సమ్మతత్వాత్ ఉదాహరణమ్.

రాఘవవిరహజ్వాలా సన్తాపిత సహ్యశైల శిఖరేషు

శిశిరే సుఖం శయానాః కపయః కుప్యన్తి పవనతనయాయ.

ఇతి అత్ర జానకీకుశలావేదనేన రాఘవః శిశిరీకృతః ఇతి వ్యఙ్గ్య, మాకస్మిక కపికర్తృక హనుమద్విషయక కోపోపపాదకతయా గుణీభూత మపి దుర్దైవ వశతః దాస్య మనుభవత్ రాజకలత్ర మివకామపి కమనీయతా మావహతి; నన్వేవం ప్రాగుక్తం ఆక్షేపగతం మాన్ద్య మపి నవవధూ ప్రకృతి విరోధా దనుపపద్యమానం వ్యఙ్గ్యే నైవోపాద్యత ఇతి కథ ముత్తమోత్తమతా తస్య కావ్య స్యేతి చేత్ న. యతో హ్యనుదిన సఖ్యుపదేశాదిభి రనతి చమత్కారిభి ర ప్యుపపద్యమానం మాన్ద్య మిదం ప్రథమ చిత్తచుమ్బినీం విప్రలమ్భరతి మప్రకాశయ న్న ప్రభవతి స్వాత న్త్రేణ పరనిర్వృతి చర్వణా గోచరతా మాధాతుం;

ఇత్థ మేవ హి నిశ్శేషచ్యుత చన్దన మిత్యాది పద్యే ష్వధమత్వాదీని వాచ్యాని వ్యఙ్గ్యాతిరిక్తేనార్థే నాపాతతో నిష్పన్నశరీరాణి వ్యఞ్జకానీతి స తత్రాపి గుణీభావః శఙ్కనీయః ; అనయో ర్భేదయో రనపహ్నవనీయ చమత్కారయో రపి ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యాభ్యా మస్తి కశ్చిత్సహృదయ వేద్యో విశేషః ; యత్తు చిత్రమీమాంసా కృతోక్తం—*

ప్రహర విరతా మధ్యే వాహ్న స్తతోపి పరేణ వా
కిముత సకలే యాతే వాహ్నిప్రియ ? త్వ మిహైష్యసి ?
ఇతి దినశతప్రాప్యం దేశం ప్రియస్య యియాసతః.
(పిపాసతో. పా. ఆ)
హరతి గమనం బాలాలాపైః సబాష్పగలజ్జలైః.

ఇత్యత్ర సకలమహః పరమావధి స్తతః పరం ప్రాణాన్ ధారయితుం న శక్నో మీతి వ్యఙ్గ్యం ప్రియగమన నివారణ రూప వాచ్య సిద్ధ్యఙ్గమతో గుణీభూత వ్యఙ్గ్యం ఇతి ; తన్న సబాష్పగల జ్జలానాం ప్రహరవిరతా' మిత్యా ద్యాలాపానా మేవ ప్రియగమన నివారణ రూప వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గతయా, వ్యఙ్గ్యస్య గుణీభావాభావాత్ ; 'ఆలాపైః' ఇతి తృతీయయా ప్రకృత్యర్థస్య హరణక్రియాకరణతాయాః స్ఫుటం ప్రతిపత్తేః ; న చ వ్యఙ్గ్య స్యాపి వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గతా ఽత్ర సమ్భవ తీతి తథోక్త మితి వాచ్యం 'నిశ్శేషచ్యుత చన్దన' మిత్యాదా వపి అధమత్వ రూప వాచ్య సిద్ధ్యఙ్గతాయాః దూతీ సమ్భోగాదౌ సమ్భవా ద్గుణీభావాపత్తేః ; అస్తు ; వా తతః పరం ప్రాణాన్ ధారయితుం న శక్నో మీతి వ్యఙ్గ్యస్య వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గతయా గుణీభావః ; త థాపి నాయకాదే ర్విభావస్య భాష్పాదే రనుభావస్య చిత్తావేగాదే శ్చ సంచారిణః సంయోగా దభివ్యజ్యమానేన విప్రలమ్భేన ధ్వనిత్వం కో నివారయేత్ ?

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

అయితే 'అతాదృశి గుణీభూత వ్యంగ్యం' అను కావ్యప్రకాశము లోని లక్షణమున, వ్యంగ్యము వాచ్యమున కన్నఁ బ్రధానము గాని యపుడు గుణీభూత

వ్యంగ్య మని వివరించు నప్పుడు 'చిత్రకావ్యమున కన్న భిన్నములు' అని టీకా కారులు వ్రాసినారు. అది సరి కాదు. పర్యాయోక్తి, సమాసోక్తి మొదలగు నవి ప్రధానములుగా నుండు కావ్యములం దవ్యాప్తి వచ్చును. అవి గుణీభూత వ్యంగ్యము లనియు, చిత్రము లనియు సకలాలంకారికులకు సమ్మతమే. చిత్ర కావ్య మయిన గుణీభూతము కారా దన్న నియమము లేదు. ఉత్తమకావ్యమున కుదాహరణముగ నిచ్చిన శ్లోకమునకుఁ దాత్పర్య మిది.

శ్రీరాముని విరహజ్వాలలచే మిక్కిలి వేడెక్కిన సహ్యపర్వత శిఖర భాగములందు శిశిరములో సుఖముగఁ బరుండుచున్న క్రోఁతులు పవనపుత్రుఁ డైన హనుమంతునిఁ గోపించుచున్నారు

ఇచ్చట 'హనుమ సీతాక్షేమముఁ దెల్పి రాముని హృదయతాపముఁ జల్ల పఱచెను' అని వ్యంగ్యము – క్రోఁతు లాకస్మికముగ హనుమను గోపించుట నుపపాదించును. కనుక వ్యంగ్య మప్రధాన మైనను, దురదృష్టముచే దాస్యము ననుభవించు 2 రాజకళత్రము వలె నొకక్రొత్త యందము సమకూర్చును.

ప్రశ్న : ఏమయ్యా! వెనుకఁ జెప్పిన 'తల్పగతాపి చ సుతనుః' అను శ్లోకములోఁ జేయిఁ దొలఁగించుటలోని యాలస్యము గూడఁ గ్రొత్తకోడలి స్వభా వమునకు సరిపడదు. వ్యంగ్యము (దేశాంతరమున కేఁగు ప్రియునిఁ గూర్చిన రతి) తోనే సరిపడును. కనుక నాకావ్యము మాత్ర ముత్తమోత్తమ కావ్య మెట్లయినది?

వాచ్యవ్యంగ్యార్థముల వలననే కాక యితరార్థముల వలన కూడ నుపపన్న మై సిద్ధ మైనపుడు గుణీభూతవ్యంగ్య మనకూడదు కేవల వ్యంగ్యమే వాచ్యా ర్థము నుపపాదించు నపు డుత్తమకావ్య మని యనవలెను. ఇచటి మందాక్షేపము ప్రతిదినము చెలు లుపదేశించు విశేషచమత్కారకములు గాని యుపదేశముల చేతఁ గూడఁ గలుగవచ్చును. ఇట్లు కారణాంతరములచేఁ గూడ సరిపడు మాంద్యము ప్రథమమున విప్రలంభరతిపై మనసు గొలిపితీరును. ఆవిధముగ విప్రలంభరతిఁ బ్రకాశింపఁ జేయని మందాక్షేపము స్వతంత్రముగఁ బరమా నందాస్వాదవిషయము కాఁజాలదు. ఇటులే 'నిశ్శేష చ్యుతచందనం' మొదలైన పద్యములందు అధమత్వాది వాచ్యములు వ్యంగ్యమున కన్న వేరగు నర్థముతో (సామాన్యముగ) దమ శరీరముల సమకూర్చుకొనినవై వ్యంజకము లగును గనుక నచటఁ గూడ వ్యంగ్యమున కప్రాధాన్యము నాశంకింపఁ దగదు.

ఇఁక నుత్తమోత్తమము, ఉత్తమము నను నీరెండు భేదములలోఁ జమత్కారము తప్పక యుండును. ఆచమత్కారము ప్రధాన మగుటయు, నప్రధాన మగుటయు నను ఒకానొక విశేష మున్నది. దానిని సహృదయులు మాత్రమే గుఱుతింపఁ గలరు.

శ్రీశర్వాణి :

1. "ఈవ్యంగ్యము లేకున్నచోఁ గ్రోఁతులు హఠాత్తుగఁ గోపించుట కుదురదు. కనుక నిది 'వాచ్యోపపాదక' మని మధురానాథ శాస్త్రి తన సరళవ్యాఖ్యలో వ్రాసిరి ; కాని, యది సరికాదు. అపు డిది వాచ్యసిద్ధ్యంగ మను మమ్మటుని తృతీయ గుణీభూత వ్యంగ్య మగును. కాని మ్మనరాదు. వెనుక నిరూపించిన ప్రకారముగ నీయర్థము అర్థాపత్తి లభ్యము. కావున వ్యంగ్య మెట్లగును ? అందుచే శాస్త్రి యుపపాదన మయుక్తము. ఇఁక నిది కోపించుట నుత్కర్షించును. కపిస్వభావ మైన చాపల్యము నుండి కూడ నీయాకస్మిక కోప మేర్పడవచ్చును. ఈవ్యంగ్యము లేకున్న నిది కుదురక పోదు. కనుక నిట నర్థాపత్తి కవకాశమే లేదు. అయితే వ్యంగ్య మీకోపమును యుక్తితో నుత్కర్షించును. ఇందులకే 'ఉపపాదకతయా' యని పండితుఁడు సెప్పెను. 'వాచ్య సిద్ధ్యంగతయా' యని యన లేదు. కపికోపము మఱియొక విధమునఁ గుదురు ననుటకే 'ఆకస్మిక' యనుట, 'సుఖం శయనాః కుప్యంతి' యనుటఁ బ్రయోగించెను. అట్లు భావింపనిచో నిట నాకస్మికపదము నిరర్థకము. దీని వివర మిది.

సుఖముగఁ బరుండిన వారికిఁ గోప మేల గలుగును ? శిశిరేషు సుఖం శయానాః' అనుటచేఁ బక్కలు గుదుర లే దనుటకు వీలు లేదు. ఈకోపము కారణము లేకయే కలిగినది. అప్పు డీకోపము కపి స్వాభావిక మగు చాపల్యము చేత నాకస్మికముగ నేర్పడినది యని వాచ్యకక్ష్యలో సరిపడును. ఇఁక వ్యంగ్య కక్ష్యలోఁ బూర్వార్థమును భావింపఁగాఁ బైఁ జెప్పిన వ్యంగ్యము స్ఫురించి కపిస్వభావజనితము నీకోపము నుత్కర్షించును. అనఁగా ; విరహతప్తుఁ డైన శ్రీరామచంద్రునకు జానకీ క్షేమవార్త తెలియుట కారణముగఁ, బూర్వము రామవిరహజ్వాలాసంతప్తము లైన సహ్యాశైలశిఖరములు జల్లఁ బడినవి. ఆకారణమున, శిశిరసంబంధ మైన శీతవాతములచేఁ గ్రోఁతులు గజగజవణఁక సాఁగినవి. ఈవార్త రాముఁ

దెఱుంగక పూర్వము శిశిరశీతములు తద్విరహజ్వాలాసంలీనము లై సుఖశయనముఁ బ్రసాదించినవి ఇపుడు రామునిహృదయము చల్లఁబడుటచేఁ గపులకు బాధాకరము లైనవి. వణఁకుబాధ భరింపలేని క్రోఁతులు 'ఇంతకుఁ గారణ మీహనుమయే యని కోపగించుట జరిగినది అని

నిజము విచారించిన నిటఁ గోపకారణ మున్నదా ? తాము పరుండు రాళ్ళు చల్లఁబడరా దనియు, రాముని విరహ మట్లే యుండవలె ననియుఁ దలంచుట సంగతము కాదు గదా. కనుకఁ గపిస్వభావ చాపల్యమే కోపము (వాచ్యము) నుత్కర్షించి వ్యంగ్యము వాచ్యోపపాదక మైనది. కనుకనే 'కామపి కమనీయతా మావహతి' = చమత్కృతి విశేషమును సమకూర్చినది, యని చెప్పగలిగినాఁడు.

ఈ విధమైన సప్రమాణయుక్తులతోఁ బ్రాచీన నవీనాలంకారికుల భ్రాంతిని నివారించి, సుస్థిర మైన యాలంకారికసిద్ధాంతము సృష్టించి పండితుఁడు రాజశబ్దధారణయోగ్యతను నిరూపించు కొనినాఁడు. దీక్షితులయు, తదనుయాయులయు మతము ననుసరించి వారిని సమాధానించినాఁడు. లక్ష్యలక్షణనిరూపణములో నాగేశ్వరమధురానాథశాస్త్రుల వంటి భ్రాంతిమంతుల కందని విధమున జాగరూకుఁ డైనాఁడు. అనన్యసాధ్య మైన రసగంగాధరమణితో సహృదయుల నలంకరించి చరితార్థుఁ డైనాఁడు.

౨. పండితరాజునకు మిత్రుఁ డైన దారా (రాజకుమారుఁడు) ఔరంగజేబుచేఁ జంపఁబడగా నాతని భార్య యనుభవించుచున్న యానాఁటి దైన్య జీవిత మిందు సూచిత మగుచున్నది.



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౮. ఇతర కావ్య విచారము

* ఇటఁ జిత్రమీమాంసాకారుఁ డైన దీక్షితోదాహరణ శ్లోకమును విచారించెదము

తెలుఁగు తాత్పర్యము

'ప్రియా ! జాము గడిచిన వచ్చెదవా ? మధ్యాహ్నము వచ్చెదవా ? ఆతరువాత వచ్చెదవా ? లేక పగ లంతయు గడిచిన తుది వచ్చెదవా ?' యని యశ్రుధారాసిక్తము లైన పలుకులతో, నూఱుదినములకుఁ జేరఁ దగిన దేశమున కేఁగఁ దలఁచిన ప్రియుని గమనము బాల నిరోధించుచున్నది దీక్షితుఁ డీశ్లోకము నిట్లు వ్యాఖ్యానించినాఁడు

ఈపద్యమునఁ బగ లంతయుఁ దుదిగడువు ఈలోపల రాకున్న నాపైఁ బ్రాణముల నిలుపఁ జాలను అని వ్యంగ్యము ప్రియగమన నివారణను వాచ్యము పగలు గడిచినఁ బ్రియురాలు జీవింప దని ప్రియుఁడు భావించి నపుడే యాతని గమనము నివృత్తి మగును ఏతద్వ్యంగార్థము వాచ్యసిద్ధిలో నంగ మగుచున్నది ఆకారణమున నిది గుణీభూతవ్యంగ్యము, అని

ఈవిషయమునఁ బండితుని విమర్శ యి ట్లున్నది

ఈశ్లోకము గుణీభూతవ్యంగ్యోదాహరణ మనుట సరికాదు దీక్షితనిర్దేశ వ్యంగ్యమే గౌణముగ వాచ్యసిద్ధికిఁ దోడుపడ నక్కఱలేదు ప్రియురాలి కన్నీటి ధారలతో మిశ్రిత మైన దీనాలాపములే ప్రియగమన నివారణరూప మైన వాచ్య సిద్ధ్యంగము లగుచున్నవి 1. ఇట వ్యంగ్యమునకు గుణీభావమే లేదు 'ఆలాపైః గమనం హరతి' = ఆలాపములతో గమనము హరించుచున్నది. యను చోటఁ

దృతీయావిభక్తి వాచ్యము సిద్ధించుట కంగముగఁ గరణార్థములోఁ బ్రయో గింపఁబడినది. అదియే గమననివారణ సాధకము. 'ఆలాపైః' యనుపదము విస్పష్టముగఁ గరణార్థము సెప్పు నపుడు వ్యంగ్యమునకు గుణీభావము నిర్ణ యింప రాదు. 'వ్యంగ్యము గూడ వాచ్యము సిద్ధించుట కంగ మగును గనుక నటు లంటిమి' యన రాదు. 'నిశ్శేషచ్యుత చందనం' ఇత్యాదు లందు గూడ దూతీసంభోగాదికము నాయకుఁ డధముఁ డగుట (వాచ్యము) నుత్కర్షించును. కనుక దానినిఁ గూడ గుణీభూతవ్యంగ్య మనవలసి వచ్చును. వ్యంగ్యము వాచ్యమునం దుపకరించు నట్టిది యైనను గుణీభూత మనరాదు.

పై విషయ మిట్లు భావింప వచ్చును. పొడిపొడి మాటలు ప్రియుని గమ నము హరించ లేవు. వ్యంగ్యసహితము లయినప్పుడే వాచ్యసిద్ధికి దోహదకారు లగును. 'ప్రియా ! మీరు వెళ్ళిన చోట బహుకాల ముందురేమో ! అటు లుండ వలదు' అను నర్థములో నాయిక కన్నీటి జలముతోడి దీనవచనములు సార్థకము గావచ్చును. కనుక వ్యంగ్యసహితము లైన పలుకులే గమననివారణము సేయఁ గలుగు చున్నందున గుణీభూతము సెప్పుట యుచితముగ నుండును; అని.

పిమ్మట 'జీవింపలేను' అను వ్యంగ్యము నెటులో వాచ్యసిద్ధ్యంగ మని యంగీకరించినను, లేకగుణీభావము సెప్పినను 'ప్రహర విరతౌ' అను శ్లోకము ధ్వనిలక్ష్యము గాకుండ నెవరు నివారించ లేరు. 2. ఈపద్యము నందు విప్ర లంభశృంగారము ముఖ్యముగ ధ్వనించుచున్నది. నాయకుఁ డిందు విభావము. కన్నీరు మొదలగునవి యనుభావములు. మనమునకుఁ గల్గిన యావేగాదులు సంచారిభావములు. దీని సంయోగముచే విప్రలంభరతి వ్యజ్యమాన మగుచున్నది. కనుక నిది ధ్వనికావ్యము గాదనుట కెవరికి సామర్థ్యము లేదు.

శ్రీశర్వాణి :

1. ఇచటఁ బ్రథమముగ నీవిషయము దెలియ వలెను. మమ్మటాదు లైన ప్రాచీనులమతములో వాచ్యసిద్ధ్యంగ మగు గుణీభూతవ్యంగ్యములో రెండురకము లున్నవి. మొదటిది. వ్యంగ్యమే లేకున్నచో వాచ్యము సిద్ధిం పనిచోటు. దీనిని వాచ్యసిద్ధ్యంగవ్యంగ్య మందురు. ఉదా. 'భమి మరతి మలసహృదయతాం' ఇత్యాదికము. (దీని నిదివఱకే పరామర్శించి, యిచ్చోట నర్థము 'అర్థాపత్తిలభ్యము గనుక' వ్యంగ్యకోటిలోనికి రా

దని స్పష్ట పఱచితిమి.) రెండవది. వాచ్యము వేరు విధమున నేర్పడినను దాని నుత్కర్షించునది. దీని నపరాంగ వ్యంగ్య మందురు. ఉదాహరణము: 'గ్రామతరుణం తరుణ్యా' ఇత్యాదికము.

దీక్షితాదులు మమ్మటాదులత్రోవఁ బోవుదురు. ఈమార్గద్వయమును వికల్పించి పండితుఁడు ఖండించుచున్నాఁడు. అందు మొదటి పద్ధతికి ఖండనము 'మాటలవలననే వాచ్యము సిద్ధించును గనుక' ఇత్యాదికము. సారాంశము: వ్యంగ్యము లేక వాచ్య మసలే యేర్పడ దను పద్ధతి పనికిరా దని. ఇఁక రెండవమార్గము నాశంకించి, 'వ్యంగ్యము గూడ' నని మొదలు బెట్టి 'నిశ్శే షేత్యాది' యను పర్యంతము సాభిప్రాయముగ ఖండించినాఁడు. "అధమత్వాదిక మితర విధముల నేర్పడినను, వ్యంగ్య మగు దూతీసంభోగ మధమత్వము నుత్కర్షించును గనుక నటఁగూడ గుణీభావము ప్రసక్తించి తీరును. అయితే, దీక్షితాదులు ధ్వని గుణీభూత వ్యంగ్య సంకరము నంగీకరింతురు. మఱియుఁ బ్రతిబంది దోషాపాదకమును గాదు. కనుక నట గుణీభూతవ్యంగ్య మను వ్యవహారము సరి పడును." అనువాదమును 'అస్తువా' = పోనీ, యని తన యసమ్మతిని వ్యంగ్యపఱచినాఁడు. "మీరు వ్యంగ్య మన్న యర్థము వాచ్యోపపాదకము మాత్రమే కాక, మొదట నిట శృంగారరసమూల మైన విప్రలంభరతినే యాకర్షించి వ్యంగ్యపఱచును. కాఁబట్టి యిది వాచ్యోపపాదకమాత్రము గాదు" అని నిరూపించినాఁడు.

నిజమున కిట నాయిక నాయకుని గాఢముగఁ బ్రేమించినది. కానిచో, నతని యెడబాటున కంత భయపడవలసిన పని కాని, పరితపింప వలసిన పని కాని యే మున్నది? 'నేను పగలు గడచిన బ్రదుకఁ జాలను' అను వ్యంగ్యము ప్రియగమనము నెట్లు నిరోధించినది? నాయకుని యందుఁ దన కున్న నిరతిశయ ప్రేమను వ్యక్తము సేసి, 'నీ వియోగము సహింపలే నను పలుకులలోని యర్థముచేతనే కదా? ఇట మఱియొక విషయము ప్రయాణము నిరోధించినను, తత్కారణమున వ్యక్త మగు మొదటి విషయము ప్రధాన మై ధ్వనితము సమకూర్చును. ఇది యరసికులకు గోచరము గాదు.

2. ఇచట నాగేశుఁ డిట్లు ప్రశ్నించుచున్నాఁడు :

"నడుమ నుండు వ్యంగ్యముఁ బట్టియే ధ్వని గుణీభూతముల వ్యంగ్యము గుదురును. అటు తరువాతఁ 'బాణముల నిల్పఁజాలను' అను దానిఁ బట్టి గుణీభూతవ్యంగ్యమే. కనుక, 'విప్రలంభశృంగారముఁ బట్టి యీకావ్యము ధ్వని యగుట నెవడు వారించును ?' అని పండితుఁ డనుట సరికాదు. ఇటులే యగుచోఁ, ప్రకాశకారాదులు 'గ్రామతరుణం' ఇత్యాది శ్లోకములను గుణీభూతవ్యంగ్యమున కుదాహరించుట యసంగతము గావలసి వచ్చును. అందు వలన గందరగోళ మేర్పడును. అచటఁ గూడ వ్యంగ్య మగు సంకేతభంగము వాచ్య మగు ముఖమాలిన్యాతిశయ రూపమైన యనుభావము ద్వారముననే విప్రలంభాభాసమును బోషించును అంతియే కాని, కేవలము సంకేతభంగ మొక్కటియే పోషింపదు. 'అది చేయఁగఁ దగదు' అను తలంపున నైనను అది సంభవింపవచ్చునుగదా?" దీనిని విచారింతము.

ఆంతరాళిక వ్యంగ్యముఁ బట్టి ధ్వని గుణీభూతవ్యంగ్య వ్యవహార మేర్పడు ననుట పూర్తిగా నసంబద్ధము. ప్రకృతములోఁ చర్వణావిశ్రాంతి సీమ యైన వ్యంగ్యముఁ బట్టి యావ్యవహారము లేర్పడును. ధ్వని యుండు చోట సామాన్యముగ గుణీభూత వ్యంగ్య ముండియే తీరును. ఇది సకలాలంకారిక సమ్మత మైన సిద్ధాంతమే. అయితే యాచోటుల నెక్కడను గుణీభూతవ్యంగ్య మను వ్యవహారము లేదే. ప్రధానవ్యంగ్యముఁ బట్టి ధ్వని యనియే వ్యవహరింతురు. ఎవరి నీతఁ డనుసరించెనో యామమ్మటుఁడే యీవిషయ మంగీకరించి యున్నాఁడు. "ప్రాధాన్యేన వ్యపదేశా భవన్తి" యని ధ్వనికారాదు లంద అంగీకరించిన సిద్ధాంతమే యిది. (అనఁగా : నెట నేది చమత్కారమునఁ బ్రధానమో, దానిఁ బట్టి యట వాడుక యేర్పడును.)

ప్రకరణముఁ బట్టి గుణీభూత మైన వ్యంగ్యమే చమత్కారక మగుచో నట గుణీభూతవ్యంగ్య మనియే వ్యవహారము. (ఈగుణీభావము వాచ్యవ్యంగ్యములకు సంబంధించినది. కనుకనే 'అయం సరశనోత్కర్షీ' త్యాదులందు శృంగారము వాచ్యమున కన్నఁ బ్రధానమే కనుక నట గుణీభూతవ్యంగ్య మనుట తప్పు అని మమ్మటమతముఁ బండితుఁడు ఖండించి

నాడు.) ప్రకరణాదులఁ బర్యాలోచించినపు డీగుణీభూతమునకు ధ్వనిరూపత యేర్పడును. అక్కడి ప్రమాణ వాక్య మిది.

"ప్రకా రోయం గుణీభూత వ్యఙ్గ్యోపి ధ్వని రూపతాం ధత్తే రసాది తాత్పర్య పర్యాలోచనయా పునః" అని. ఈవాక్యముఁ జక్కఁగఁ బర్యాలోచించినచో నాగేశుని వాదము త ప్పని స్పష్టపడును. మొట్టమొద టగా గుణీభూతవ్యంగ్య మైన స్థలములో దూరముగ రసాదితాత్పర్యము స్ఫురించినచో, నపు డది ధ్వని యగును. అనఁగా : వ్యంగ్యముచే భూషిత మైన వాచ్యము రసాంగముగా నేర్పడి యాకావ్యమునకు ధ్వనిత్వము సమ కూర్చు నని భావము. పై విషయము "ఏవ మేష వ్యంగ్యార్థ సారో వాచ్యం భూషయతి, తత్తు వాచ్యం భూషితం స దీర్ఘ్యా విప్రలమ్భాఙ్గత్వ మే తీతి" యని లోచనములోఁ జెప్పఁ బడినది.

కాఁగా ; ప్రముఖమున గుణీభూతివ్యంగ్యము చమత్కరించుచో, నాకావ్యము గుణీభూతివ్యంగ్యమే. పిమ్మట దూరముగఁ బర్యాలోచించి నపుడు రసాది తాత్పర్య మట స్ఫురించినచో సంలక్ష్యక్రమ మగు ధ్వని యగును. 'ప్రహర విరతౌ' అనుచోటఁ బండితుఁడు నిరూపించి నటులు నాయికానాయకాది సామాగ్రి రసమును స్ఫురింపఁ జేయును. అందుచే ధ్వనియే కాని గుణీభూతవ్యంగ్యము గాదు. ఇఁక 'గ్రామతరుణం' అను చోటఁ బ్రముఖమున 'నవమంజుల మంజరీ సనాథ కరుఁ డగు గ్రామతరు ణునిఁ జూచినకాలఁది నుజ్జ్వలముగా వలసిన తరుణీముఖము అంతకంత కింకను మలిన మెక్కు వగుచున్న దేల ?' యని (కార్యజ నిర్విశేషో క్తి స్సతి పుష్కలకారణే) విశేషోక్తియు, (అకారణా త్కార్యజన్మ చతుర్థీ స్యా ద్విభావనా) విభావనయు నను నలంకారములు (వాచ్యములు) ప్రముఖ మునఁ జమత్కరించును. కారణగవేషణ సేయఁగా, నీమెకు వంజులముల కడ నేర్పఱచు కొనిన సంకేతము భగ్న మైనది. దానికి గుఱుతుగాఁ, దరు ణుఁడు త నచ్చోటి కేఁగి నట్లును, ఈమె రానట్లును దెలియఁ జేయుటకై వంజులమంజరిఁ జేత నుంచుకొని కనఁబడుచున్నాఁడు. ఆసంకేతభంగము చేతనే ముఖమాలిన్యము గలిగి చూచుచున్న కాలఁది విషాద మధిక మై మాలిన్యాతిశయము గలిగినది, ఇక్కడ సంకేతభంగము స్వయముగఁ జమత్కారకము గాక, వాచ్య మైన ముఖమాలిన్యాతిశయమును విషాద

ద్వారమున నుపపాదించి చమత్కారిక మగును. ఈవిషయము నాగేశుఁడు స్వయముగనే యంగీకరించి నాఁడు గదా. ప్రముఖములో విప్రలంభ రససామగ్రి వ్యంగ్య మని కానీ, యది వాచ్యము కన్న స్వతంత్రముగఁ జమత్కారక మగు నని కానీ, తానే నిరూపింప లేక పోయెను. కాఁగా, నిక్కడి విషయ మంతయుఁ బర్యాలోచనోత్తరకాలమందు దూరముగ రసము ధ్వనించును. కనుకఁ బ్రముఖ స్థితిఁ బట్టి యది యెప్పటికిని గుణీభూతవ్యంగ్యమే. ఇదంతయు నటుండ. నిట స్ఫురించు నర్థ మంతయు గూఢమే కాని వ్యంగ్యము గాదు. వ్యంగ్యప్రసక్తియే యిట లే దని యలంకార రత్నాకరకారుఁ డగు శోభాకరమిత్రుఁడు (మమ్మటునకుఁ బూర్వుఁడు) స్వీయగ్రంథమునం దిట్లు వ్రాసినాఁడు.

"గ్రామతరుణం ఇత్యాధావయ మేవా లఙ్కారః న గుణీభూత వఙ్గ్యత్వం; ఏవ మాదౌ గూఢార్థస్య వ్యఙ్గతా సమ్భావనాయా అస్య భావా దిత్యావేదిత ప్రాయమ్" అనియు, "యదిదే వరేణ" ఇత్యాదుల మఱి కొన్నింటి నుదాహరించియు, నిందు గూఢాలంకారమే కాని వ్యంగ్యప్రసక్తిలే దని చెప్పెను. ఆలంకారిక సిద్ధాంతసాంప్రదాయికము లెఱుంగని నాగేశుని యాక్షేపము లిటు లుండక మఱి యెట్లుండును ?



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౩. మూఁడవ కావ్యవిచారము

(మధ్యమము)

సంస్కృత మూలము

యత్ర వ్యఙ్గ్యచమత్కారాసమానాధికరణో వాచ్యచమత్కారస్త
తృతీయమ్ యథా యమునా వర్ణనే -
తనయ మైనాక గవేషణ లమ్బీకృత జలధి జఠరప్రవిష్ట
హిమగిరి భుజాయమానాయాః భగవత్యాః భాగీరథ్యా స్సఖీ. ఇతి

అత్రోత్ప్రేక్షా వాచ్యైవ చమత్కృతి హేతుః; శైత్యపాతాలతల చుమ్బిత్వాదీనాం చమత్కారో లేశతయా సన్నపి ఉత్ప్రేక్షా చమత్కృతి జఠరనిలీనో నాగరికేతరనాయికా కల్పిత కాశ్మీరాఙ్గరాగ నిగీర్ణో నిజాఙ్గగౌరి మేవ ప్రతీయతే; నతాదృశో ఒస్తి కోపి వాచ్యార్థః యో మనాగనా స్పృష్ట ప్రతీయమాన ఏవ స్వతో రమణీయ మాధాతుం ప్రభవతి; అనయోః ఏవ ద్వితీయ భేదయో ర్జాగరూకా జాగరూక గుణీభూత వ్యఙ్గ్యయోః ప్రవిష్టం నిఖిల మలఙ్కార ప్రధానం కావ్యమ్.

తెలుఁగు తాత్పర్యము

వ్యంగ్యచమత్కారము వాచ్య చమత్కారముతోఁ దులఁదూగ నపుడు మూఁడవది (మధ్యమము) అగు కావ్యము ఉదాహరణము

లిన బిడ్డను మైనాకుని వెదకుటకై దీర్ఘముగాఁ జేయఁ బడి చాపగా, సముద్రగర్భములోఁ జొరబడిన హిమవంతుని భుజమువలె నగుచున్న భగవతి యగు గంగకు తోడు, ఇది

వివరణము :

ఈశ్లోకమున వర్ణిత విషయము యమునా వర్ణనము. ఈయమున, గంగానదికి సఖి. ఎట్టి గంగానదికి సఖి ? కుమారుఁ డైన మైనాకుని వెదకుటకై చాపిన హస్తము సముద్రమునఁ బ్రవేశించు నపుడు హిమవంతుఁ డేమో యని భ్రాంతిఁ గూర్చుచున్నట్టి గంగానదికి సఖి, దీర్ఘత్వమున, శ్వేతత్వమున, నగాధత్వమునఁ, బావనత్వమున సాటిలే నట్టిది యామె. అట్టి యామెకుఁ బ్రియసఖి యగుటయే యమున గొప్పదన మని భావము.

ఇఁకఁ బ్రకృతవిషయము :

* ఇచట వాచ్య మగు నుత్ప్రేక్షయే చమత్కారముఁ గలిగించును. తెల్లదనము, పాతాళము నంటుట మొదలగు వ్యంగ్యములు లేశమాత్ర చమత్కారము లైనను ఉత్ప్రేక్షాచమత్కారగర్భములో లీన మై పోయినవి. (ఇందులకే వ్యంగ్యచమత్కారము తులఁ దూగ దని చెప్పబడినది.) అనాగరికనాయిక కాశ్మీరద్రవము పూసికొనినప్పు డామె దేహగౌరిమ వలెఁ గప్పువడి తోచును. ఏవాచ్యార్థము గూడ వ్యంగ్య మే కొంచె మంటనిదే తనంతటతాను జమత్కారము సమకూర్పఁ జాలదు. ఈరెండవ మూఁడవ రకముల యం దేక్రమముగ వ్యంగ్యము (చమత్కారము) జాకరూకముగ నుండుటయు, నజాగరూకముగ నుండుటయు సంభవించును. అనఁగా: ఉత్తమకావ్యమునందు వ్యంగ్యార్థము స్ఫుటముగాఁ (జాగరూకముగ) బ్రకాశించును. మధ్యమ కావ్యములో వ్యంగ్యార్థము అస్ఫుటము (అజాగరూకము) గ మినుకుమినుకు మనుచుండును. వ్యంగ్యకృతశోభ దీనియం దేమాత్ర ముండ దన్నమాట.

శ్రీశర్వాణి :

* మిక్కిలిలోతును, దెల్లదనమును గల గంగ, తెల్ల నైన హిమవంతుని భుజము సముద్రగర్భములోఁ జొరబడి తనబిడ్డఁ డైన మైనాకుని వెదకుటకై పాతాళపర్యంతము వ్యాపించినట్లు తోచుచున్నది యని యిందలి యుత్ప్రేక్ష.



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧౦. నాల్గవ కావ్య విచారము
(అధమము)

సంస్కృత మూలము

యత్రార్థచమత్కృత్యుపస్కృతా శబ్దచమత్కృతిః ప్రధానం తదధమం చతుర్థమ్. యథా. ఉదాహరణమ్.

మిత్రాత్రిపుత్త్రి నేత్రాయ త్రయీ శాత్రవ శత్రవే
గోత్రారి గోత్రజత్రాయ గోత్రాత్రే తే నమో నమః ఇతి

అత్రార్థచమత్కృతిః శబ్దచమత్కృతౌ లీనా ; యద్యపి యత్రార్థచమత్కృతి సామాన్యశూన్యా శబ్దచమత్కృతి స్తత్పఞ్చమ మధమాధ మపి కావ్యవిధాసు గణయితు ముచితమ్ ; యథైకాక్షర పద్యార్ధావృత్తి యమక పద్మబన్ధాది ; తథాపి రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దతా రూప కావ్యసామాన్య లక్షణా నాక్రాన్తతయా వస్తుతః కావ్యత్వాభావేన మహాకవిభిః ప్రాచీనపరంప రానుసన్ధానైః తత్ర తత్ర కావ్యేషు నిబద్ధ మపి నాస్మాభి ర్గణితం ; వస్తుస్థితే రేవానురోద్ధవ్యత్వాత్. కేచిదిమా నపి చతురో భేదా నగణయన్త ఉత్తమమధ్యమాధమ భావేన త్రివిధ మేవ కావ్య మాచక్షతే ; తత్ర అర్ధ చిత్ర, శబ్దచిత్రయో రవిశేషేణ అధమత్వ మయుక్తం వక్తుమ్.

తారతమ్యస్య స్ఫుట ముపలబ్ధేః; కో హ్యేవం సహృదయ స్సన్

వినిర్గతం మానద మాత్మ మన్దిరాత్
భవ త్యుపశ్రుత్య యదృచ్ఛయాపి యం
ససమ్భ్రమే న్ద్ర ద్రుతపాతితార్గలా
నిమీలితా క్షీవ భియాఽ మరావతీ.

(ఇతి కావ్యప్రకాశార్థ చిత్రోదాహరణమ్)

అప్పయ్యదీక్షిత అర్థచిత్రోదాహరణమ్ —

సచ్ఛిన్నమూలః క్షతజేన రేణుః
తస్యోపరిష్టా త్పవనావధూతః
అఙ్గార శేషస్య హుతాశనస్య
పూర్వోత్థితో ధూమ ఇ వావభాసే.

ఇత్యాది కావ్యైః—

స్వచ్ఛన్దో చ్ఛలద చ్ఛ కచ్ఛకుహర చ్ఛాతేత రామ్బుచ్ఛటా
మూర్ఛ న్మోహ మహర్షి హర్షవిహిత స్నానాహ్నికాహ్నాయ వః
భిన్ద్యా దుద్యదుదారదుర్దురదరీ దీర్ఘా దరిద్రద్రుమ
ద్రోహో ద్రేక మహోర్మి మేదురమదా మన్దాకినీ మన్దతామ్.

ఇత్యాదీనాం పామరశ్లాఘ్యానాం అవిశేషం బ్రూయాత్ ; సత్యపి తారతమ్యే యద్యేక భేదత్వం, క స్తర్హి ధ్వనిగుణీభూత వ్యఙ్గ్యయోః ఈషద న్తరయో ర్విభిన్నభేదత్వే దురాగ్రహః ; యత్ర చ శబ్దార్థచమ త్కృత్యో రైకాధికరణ్యం తత్ర తయోర్గుణప్రధానభావం పర్యాలోచ్య యధా లక్షణం వ్యవహ ర్తవ్యమ్ ; సమప్రాధాన్యే తు మధ్యమ తైవ.

యథా—

ఉల్లాసః ఫుల్ల పఙ్కేరుహపటలపత న్మత్త పుష్పన్ధయానాం
నిస్తారః శోకదావానల వికల హృదాం కోక సీమ న్తినీనాం
ఉత్పాత స్తామసానా ముపహత తమసాం చక్షుసాం పక్షపాతః
సంఘాతః కోఽపి ధామ్నామయ ముదయగిరి ప్రా న్తతః ప్రాదురాసీత్.

అత్రవృత్త్యనుప్రాసప్రాచుర్యా దోజోగుణ ప్రకాశకత్వా చ్చ శబ్దస్య, ప్రసాదగుణయోగా దనన్తర మేవాధిగతస్య రూపకస్య, హేత్వలఙ్కారస్య వా వాచ్యస్య, చమత్కృతో స్తుల్య స్కన్ధత్వా త్సమ మేవ ప్రాధాన్యమ్.

తెనుఁగు మూలము :

అర్థచమత్కృతితో నలంకరింపఁబడి శబ్దచిత్రము ప్రధాన మైనచో నది యధమము. నాల్గవది—

ఉదాహరణ శ్లోకవివరణము

సూర్యచంద్రులు నేత్రములుగాఁ గల్గి వేదవిరోధులను సంహరించి నట్టియు, నింద్రపుత్త్రుఁ డగు నర్జునునిఁ గాపాడి నట్టియు, గోవులఁ గాచినట్టియు నీకు నమస్కారము,

ఇచట నర్థచమత్కృతి (దేవుని మహిమాతిశయ చమత్కారము) శబ్ద చమత్కృతిలో లీన మైనది. అర్థచమత్కృతి లేశము గూడ లేక కేవల శబ్ద చమత్కృతి మాత్రమే యుండునది యైదవ విభాగము. దానిని నధమాధమముగ గావ్యభేదము లందు గణింపఁ దగును. ఉదాహరణము :

దాదదో దుద్దదుద్దాదీ దాదాదో దూదదీదదోః
దుద్దాదం దదదే దుద్దే దదా దదదదోఽ దదః. (ఏకాక్షరము)
ననో ననునున్నో నున్నోనో నాఽనా నానాఽఽ ననానను
నున్నోఽ నున్నో ననున్నేనో నాఽనేనా నున్న నున్ననుత్. (ఏకాక్షరము)

వేదవేదవిదాం వాద విద్దేవో దివిదావదః
వాదో వాదే వదే వాది విద్యో వాదివదే విదమ్. (ద్వ్యక్షరము)

ఏకాక్షర ద్వ్యక్షరాది శ్లోకములు, పద్యములలో సగ మావర్తించు యమ కాదులు, పద్మబంధము మొదలైనవి యాయైదవ విభాగమునఁ జేరును. వీని యందు 'రమణీయ మగు నర్థముఁ బ్రతిపాదించు శబ్దము' అను సామాన్యలక్ష ణము లేదు గనుక నివి యసలు కావ్యము లగుటయే కుదురదు. ప్రాచీన పరంప రానుసారు లైన మహాకవు లట నటఁ గావ్యములందుఁ బైవానిఁ గూర్చినను మేము పరిగణింప లేదు. వస్తుస్థితియే కదా యనుసరింప వలసినది !

శ్రీశర్వాణి.

* ఇచట 'త్ర' యను నక్షర మనేక పర్యాయము లావృత్తమై చమత్కరించును. ఈశబ్దచమత్కారములోనే యర్థకృత చమత్కారము లీన మగును.

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

1. కొంతమంది యీనాల్గుభేదముల గూడ గణింపక, యుత్తమ మధ్య మాధమము లని మూఁడు రకములుగనే కావ్యముల విభజింతురు. అందులో 'శబ్దచిత్రము, అర్థచిత్రము' అను నీ రెండిటికి భేదముఁ జూపక యధమ మనుట తగదు. భేదము స్పష్టముగఁ గనఁబడుచున్నది కదా. 2. వినిర్గతం మానద మాత్మ మందిరాత్,' 3. 'సచ్ఛిన్నమూలః' అను నర్థచిత్రములకుఁ, బామరులు మెచ్చుకొను 4. 'స్వచ్ఛం దోచ్ఛల దచ్ఛ' యను శబ్దచిత్రములకు భేదము లేదనియే సహృదయుఁ డనును. తారతమ్య ముండినను ఒకే రకముగ గణించుచో, నల్పభేద మున్న ధ్వని, గుణీభూతవ్యంగ్య కావ్యములు వేరువేరు భేదము లనుటలో దురాగ్రహ మెందులకు ?

శ్రీ శర్వాణి :

1. మమ్మటాదులు కావ్యప్రకాశాది గ్రంథముల నట్లు నిరూపించిరి.

2. హయగ్రీవుఁ డను రాక్షసుఁ డలవోకగాఁ దనమందిరము వెలువడి నను, ఆవార్త విన్న యింద్రుఁడు తొట్రుపాటున శీఘ్రముగ నమరావతీ పట్టణ సింహద్వార కవాటముల మూసి గడియ వేయు నఁట. అట్లు మూయఁబడిన యమరావతి భయముచేఁ గనులు మూసి కొనిన ట్లున్నది. ఇందలి యలం కార ముత్ప్రేక్ష. అచేతన మయిన యమరావతి పట్టణము సయితము హయగ్రీవుని భయముచేఁ గనులు మూసికొనినది యని యర్థచిత్రతను గుఱుతింపవలెను.

3. ఇది కాళిదాసకృత రఘువంశ శ్లోకము. విషయము ; రణవర్ణనము. గుఱ్ఱముల గిట్టలచే నలుగుడు వడిన భూమి యందలి దుమ్ము రక్తముచే నమసిపోయినది. కాని, గాలి విసరున యాదుమ్ము మరల నారక్తము పైనఁ బ్రసరించుచున్నది. ఈదృశ్య మగ్నిశేషముగ నున్న బొగ్గుపైఁ గానుపించు పొగవలె నున్నది. ఇం దుపమాలంకార మర్థచిత్రముగ నున్నది.

4. ఇది యాశీర్వాద రూపకముగ మందాకినీ వర్ణనము. స్వేచ్ఛగా దుముకు చున్న నిర్మలజలప్రదేశ కుహరమందు నీటిధారలచే నశించుచున్న యజ్ఞానము గల ఋషులు సంతోషపూర్వకముగఁ జేయఁబడు స్నానరూప మైన మాధ్యాహ్నిక కార్యకలాపములు గలిగినట్టియు, మండూకములతో నిండిన గొప్పబొరియలు గలిగినట్టియు, దీర్ఘములై, పూర్ణములై యున్న వృక్షముల యడుచే నధిక మగుచున్న సాంద్రతరంగములచే మిక్కిలి మదము గలిగి నట్టిదియు నైన మందాకినీనది మీమందత్వముఁ బోఁగొట్టుఁ గావుత.

ఈశ్లోకము కావ్యప్రకాశమం దున్నది. ఇం దనుప్రాస ప్రచురముగ నుండి శబ్దకృత చమత్కారముఁ గలిగించుచున్నదే కాని యర్థమునం దెట్టి వైచిత్ర్యముఁ గలిగించుట లేదు.

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

ధ్వని గుణీభూతవ్యంగ్యములకు భేదము స్పష్టమే కదా. 1. శబ్దచమత్కృతియు, నర్థచమత్కృతియు నొకే యొకచోట నుండుచో వానిలోని ముఖ్యాముఖ్యతలఁ బట్టి చక్కఁగ నాలోచించి లక్షణము చొప్పున వ్యవహరింపవలెను, రెండు నొకే తరగతిలో నున్నచో 2. మధ్యమకావ్య మనవలెను. ఉదాహరణ శ్లోక తాత్పర్యము.

వికసించిన తామరపూవులలో వ్రాలుచున్న మదించిన తుమ్మెదల కుల్లాసము, శోకము దావాగ్నివలె దహింపఁగా మనసు వికల మైన యాడుజక్కవలకు దుఃఖనిరాసము, వెలుఁగు నడంచిన చీఁకటిగుంపుల కుత్పాతముఁ గన్నులకుఁ బక్షపాత మైన యొకవిలక్షణ మగు తేజోరాశి యుదయగిరిప్రాంతమునుండి యావిర్భవించినది. ఇది సూర్యవర్ణనము.

ఇచట వృత్త్యనుప్రాసము ప్రచురముగా నున్నది. రచన యోజోగుణ ప్రకాశకముగ నున్నది. కనుక శబ్దచమత్కారము ప్రసాదగుణముఁ గూడి యుండుట వలన నవ్యవహితముగఁ దెలియవచ్చు రూపకమో, హేత్వలంకారమో వాచ్య మై యది చమత్కరించును. ఈరెండు చమత్కారములు గూడ సమానస్కంధములు గనుకఁ బ్రాధాన్యము సమమే. కనుక నిది మధ్యమ కావ్యము.

శ్రీ శర్వాణి :

1. వ్యంగ్యము రెండింట నుండక తీరదు. అతి ప్రధానము, అప్రధాన మను నల్పభేదము. దీనిఁ బట్టి వేరువేరు రకము లనుట సరికాక పోవచ్చు నని యాక్షేపము. ఇఁక నీ నాల్గుభేదములఁ గూడ వారు గణింపలే దనుటలోని భావ మేమనఁగా : లక్షణ మెపుడు లక్ష్యముల ననుసరించి తీరవలసినదే. మహాకవులు ప్రాచీనపరంపరను బట్టి యెదవది యైన యధమాధమకావ్యములఁ గూడ రచించిరి. అందుచే నైదవ దానినిఁ గూడ గణించుట యవసరము. విషయ మిట్లుండగా, రమణీయార్థముఁ బట్టి నాల్గురకము లని మేము గణించితిమి. ఈ విభాగము గూడ మమ్మటాదులు గణింపక పోవుట యనుచితము అని

2. అప్పయ్య దీక్షితులు చిత్ర మీమాంసలో, శబ్దచిత్రము, అర్థచిత్రము వేఱుగా గణించి, యుభయముఁ గూడ మధ్యమకావ్యమున కన్న వేఱుగ భావించెను. అది యుక్తము కాదు అని. శబ్దార్థచిత్రతల సమానస్థ మధ్యమకావ్యముగ గణించుటకే పనికివచ్చును. కనుక మధ్యమకావ్యమున కన్న వేఱుగా నుభయచిత్రమును గణింపఁ దగ దని పండితుని భావము.



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧౧. రసవాదము

సంస్కృత మూలము

తత్ర ధ్వనే రుత్తమోత్తమస్య అసంఖ్యేయ భేద స్యాపి సామాన్యతః కేపి భేదా నిరూప్యన్తే ద్వివిధో ధ్వనిః అభిధా మూలో, లక్షణా మూల శ్చ, తత్రద్య స్త్రావ త్త్రివిధః ; రస వస్త్వలఙ్కార ధ్వని భేదాత్ ; రసధ్వని రి త్యలక్ష్యక్రమోపలక్షణాత్ రసభావ తదాభాస భావశాన్తి భావోదయ భావసన్ధి భావశబలత్వానాం గ్రహణం ; ద్వితీయ శ్చ ద్వివిధః ; అర్థాన్తర సంక్రమిత వాచ్యోఽత్యన్త తిరస్కృత వాచ్య శ్చ , ఏవం పఞ్చాత్మకే ధ్వనౌ పరమరమణీయతయా రసధ్వనే స్తదాత్మా రసః తావ దభిధీయతే.

తెనుగు తాత్పర్యము

ఈ నాల్గురకములం దుత్తమోత్తమ మగు ధ్వనిభేదముల లెక్కఁబెట్టలేము అయినను, సామాన్యముగఁ గొన్నిరకముల నిరూపింతుము ధ్వని రెండు రకములు అభిధ వలన నేర్పడు నదియు, లక్షణచే నేర్పడు నదియు అందు మొదటిది మూఁడురకములు 'రసము, వస్తువు, అలంకారము' అని ఇట రసధ్వని యనుటలో నలక్ష్యక్రమము లన్నియుఁ జేరువ చేరువగా గుఱుతునకుఁ దేఁబడినవి. అందువలన, రసము భావము, తదాభాసము, భావశాంతి, భావోదయము, భావసంధి, భావశబలతలు గ్రహింపఁబడును ఇఁక రెండవది యగు లక్షణవలన నేర్పడు ధ్వని రెండు రకములు అర్థాంతరసంక్రమిత వాచ్యము, అత్యంత తిరస్కృతవాచ్యము. (అనఁగా వాచ్యార్థము మఱొక

యర్థమున సంక్రమింపఁ గా వ్యంగ్యమగు నదియు, నసలు వాచ్యమునే నిరాకరించు నదియు నని భావము.) ఇట్లు పంచాత్మకము లగు నీధ్వనిలో రసధ్వని పరమరమణీయము. (ఉత్తమోత్తమము.) కనుక దాని యాత్మ యగు రసమును సమగ్రముగఁ దెలుపుదుము.

శ్రీ శర్వాణి

రసము చమత్కారైక ఘనము. పరమరమణీయము. బ్రహ్మైకరూపము. దానిసంబంధముచేతనే కావ్య ముత్తమోత్తమ మగు చున్నది. 'శ్రీమదూర్జిత మేవవా......మమతేజోంఽశసమ్భవమ్' అని గీతలోఁ జెప్పఁబడి యున్నది. కాఁగా, బ్రహ్మానందానుభవమును గల్గించు కావ్యములు రసధ్వని పవిత్రితములు వాని పవిత్రతకు, నందుచే నేర్పడు నుపాదేయతకు నిదాన మగు రసనిరూపణము బ్రహ్మనిరూపణమే కదా. 'రసో వై సః' అని శ్రుతి రసమే బ్రహ్మ మని స్పష్టీకరించినది. కనుక 'అధిగత సకలబ్రహ్మవిద్యా ప్రపంచుఁ' డని మొదటఁ బ్రస్తావింపఁ బడిన పేరుభట్టు శిష్యుఁడు, గుమారుఁడు నైన తన కవశ్యకర్తవ్యము కనుక దాని నోనరింతు నని భావము.

సంస్కృత మూలము – రస నిరూపణము :

సముచిత లలిత సన్నివేశ చారుణా కావ్యేన సమర్పితైః, సహృదయ హృదయం ప్రవిష్టైః తదీయ సహృదయతా సహకృతేన భావనా విశేష మహిమ్నా విగళితదుష్యన్తరమణీత్వాదిభిః. అలౌకిక విభానుభావ వ్యభిచారిశబ్ద వ్యపదేశ్యైః శకున్తలాదిభిః ఆలమ్బనకారణైః చన్ద్రికాదిభి రుద్దీపనకారణైః అశ్రుపాతాదిభిః కార్యైః చిన్తాదిభి స్సహకారిభి శ్చ సమ్భూయ ప్రాదుర్భావితేన, అలౌకికేన వ్యాపారేణ, తత్కాల నిర్వర్తితానన్దాంశావరణాజ్ఞానేన అత ఏవ ప్రమృష్ట పరిమిత ప్రమాతృత్వాది నిజధర్మేణ ప్రమాత్రా స్వప్రకాశతయా వాస్తవేన నిజస్వరూపానన్దేన సహగోచరీక్రియమాణః ప్రాగ్వినష్టవాసనారూపో రత్యాది రేవ రసః

తెనుగు తాత్పర్యము :

ఆయారసములకుసరిపడునట్లు లలిత మగు శబ్దార్థముల యమరికచే నందగించు కావ్యము చక్కఁగ బోధపఱచగా, శకుంతలాదులు, వెన్నెలలు

కన్నీరు కారుటలు, చింతించుటలు మొదలగు నవి సహృదయుని హృదయ ములోఁ ప్రవేశించును. వాడు వానిని తన హృదయములో (సహృదయుని తోడ్పా టున్న)నున్న సంస్కారములతో భావించును. ఉదాహరణ. శకుంతలాదులందు దుష్యంతుని భార్య యను సరీతి విశేషములు తొలఁగి రామే తొలఁగును అప్పుడు శకుంతలాదులు లోకసామాన్య మగు స్త్రీవను పేరి. శకుంతలా దుష్యంతు లాలంబన కారణములుగ ; చంద్రికాదు లుద్దీపన కారణములుగ, నశ్రుపాతాదులు కార్యములుగ, చింతాదులు సహకారులుగ భావనాగోచరము లై యలౌకిక వ్యాపారము చర్వణ యను దాని నుదయింపఁ జేయును. సామాజికునకుఁ బ్రమాత యని పేరు. ప్రమాతయందలి యానందాంశము నావరించిన యజ్ఞాన మాచర్వణముచేత వెనువెంటనే తొలఁగును. ఇందు చేతనే 'తా నొక్కఁడే దీని ననుభవ మొనర్చు కొనుచుంటిని యను సరీతి పరిమితము లైన ప్రమాతృత్వాది నిజధర్మములు ప్రమాతయందు బూర్తిగా నశించిపోవును. అప్పుడు ప్రమాతకు నిజస్వరూప మైన యానందము. పూర్వ సంస్కారరూపవాసనారూపరతియును భాసించును. అటువంటి రత్యాదికమే రసము.

శ్రీ శర్వాణి :

నిజస్వరూపానందముతో పాటుగ గోచర మగు రత్యాదికమే రస మని లక్షణము. మిగిలిన దంతయు దీని నుపపాదించు వివరణము అంతియే కాని, యీదంతయు రసలక్షణము గాదు. అట్లే యగుచో, లక్ష్య మగు రసమున కన్న లక్షణ మతివిస్తృత మై లక్షణత్వమునే కోల్పోవును. అథవా, 'రస స్స్వరూప దభిధీయతే' యని ప్రతిజ్ఞ. కనుక రసస్వరూపవివరణ మే కాని యిది యంతయు లక్షణము గా దని యైన గ్రహింపవలెను.

రసనిరూపణము — ౧

సంస్కృత మూలము :

తథా చాహుః ; 'వ్యక్త స్స తై ర్విభావాద్యైః స్థాయిభావో రస స్స్మృతః' ఇతి వ్యక్తః = వ్యక్తివిషయీకృతః; వ్యక్తి శ్చ భగ్నావరణా చిత్; యథాహి శరావాది నాపిహితః దీపః తన్నివృత్తౌ సంనిహితాన్ పదా ర్థాన్ ప్రకాశయతి. స్వయం చ ప్రకాశతే. ఏవ మాత్మచైతన్యం విభావాది

సంవలితాః; రత్యాదీన్; అన్తఃకరణ ధర్మాణాం సాక్షిభాస్యత్వా భ్యుప గతేః; విభావాదీనా మపి స్వప్నతురగాదీనా మివ రజ్జురజతాదీనా మివ సాక్షి భాస్యత్వ మవిరుద్ధం వ్యఞ్జక విభా వాది చర్వణాయాః ఆవరణభఙ్గస్య వా ఉత్పత్తి వినాశాభ్యా ముత్పత్తివినాశే రసే ఉపచర్యే తే వర్ణనిత్యతాయా మివ వ్యఞ్జకతాత్వాది వ్యాపారస్య గకారాదౌ ; విభావాది చర్వణావధిత్వా దావరణ భఙ్గస్య, నివృత్తాయాం తస్యాం ప్రకాశస్యావృతత్వా ద్విద్య మానోఽ పి స్థాయీ న ప్రకాశతే.

యద్వా విభావాదిచర్వణా మహిమ్నా సహృదయస్య నిజ సహృదయతావశోన్మిషితేన తత్త స్థా య్యసహిత స్వస్వరూపానన్దాకారా సమాధా వివ యోగిన శ్చిత్తవృత్తి రుపజాయతే ; తన్మయీభవన మితి యావత్ ; ఆనన్దో హ్యయం నలౌకిక సుఖాన్తర సాధారణః అన్తః కరణ వృత్తిరూపత్వాత్ ; ఇత్థం చాభినవగుప్త మమ్మటభట్టాది గ్రన్థస్వారస్యేన భగ్నావరణచి ద్విశిష్టో రత్యాదిః స్థాయీభావో రస ఇతి స్థితమ్.

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

రత్యాది స్థాయి భావము విభావాదులవలన వ్యక్తము సేయఁ బడినపుడు 'రసము' అనఁబడుచున్నది.

వ్యక్త మనఁగా వ్యక్తికి గోచర మొనర్పఁ బడినది. వ్యక్తి యనఁగా: ఆవరణము దొలఁగిన చిత్తు. మూఁకుడు మూసిన దీప మది తీయగనే చేరువ నున్న వస్తువులఁ గన్పఱచును, తాను గన్పడును. అటులే యాత్మచైతన్యము (విభావాదిమేళన జన్య మగు నలౌకికవ్యాపారము వలనఁ దనయావరణము తొలఁగి పోగా) విభావాదులతోఁ గూడిన రత్యాదులను గోచర మొనర్చును. 'అంతః కరణ ధర్మములు (కామసంకల్పాదులు) సాక్షిచైతన్యముచే భాసింపఁ బడఁ దగి నవి' యని పెద్ద లంగీకరించిరి కదా. విభావాదులు గూడ స్వప్నమందలి తురగా దులవలెను, జాగ్రద్దశలో వంగ (తగరము) రజతాదులవలెను సాక్షిచే భాసింపఁ బడఁ దగియుండుటలో విరోధ మేమియు లేదు

"అయితే రసము నిత్యమైన యాత్మస్వరూప మగు నానందానుభవమే యగుచో 'రస ముదయించినది, రసము నశించినది' యను వ్యవహార మెట్లేర్పడినది ? యని శంకింపవచ్చును. సమాధాన మిది. వ్యంజకము లైన విభావాదుల చర్వణయో, యావరణ భంగమో యుదయించినపుడు రస ముదయించిన దనియు, నది యేదో నశించినప్పు డిది నశించిన దనియు వ్యవహరింతురు అనఁగా : ఆచర్వణావరణభంగముల యుత్పత్తివినాశము లీరసమునం దుపచారమున వ్యవహరింపఁబడు నని భావము. 'అక్షరములు నిత్యములు' అన్న మతములో వ్యంజకము లగు తాల్వాదుల వ్యాపారోత్పత్తి వినాశములను గకారాద్యక్షరములం దుపచరించుట లేదా ? విభావాదుల చర్వణ యుండు నంతవఱ కావరణము భగ్నమగును. చర్వణ తొలఁగఁగనే యావరణభంగముఁ దొలఁగును. ఆత్మప్రకాశ మావృత మగును స్థాయిభావ మున్నను ప్రకాశింపదు.

రస నిరూపణము - ౨

సంస్కృత మూలము :

వస్తుతస్తు వక్ష్యమాణ శ్రుతి స్వారస్యేన రత్యా ద్యవచ్ఛిన్నా భగ్నావరణా చిదేవ రసః; సర్వథైవ చాస్యాః విశిష్టాత్మనః విశేషణం విశేష్యం వా చిదంశ మాదాయ నిత్యత్వం స్వప్రకాశత్వం చ సిద్ధం; రత్యా ద్యంశ మాదాయత్వ నిత్యత్వం ఇతరభాస్యత్వం చ ; చర్వణా చాస్య చిద్గతావరణభఙ్గ ఏవ ప్రాగుక్తా ; తదాకారాన్తః కరణవృత్తిర్వా ; ఇయం చ పరబ్రహ్మాస్వాదా త్సమాధేః విలక్షణా, విభావాది విషయ సంవలిత చిదాలమ్బనత్వాత్ ; భావ్యా చ కావ్య వ్యాపార మాత్రాత్.

అథాస్యాం సుఖాంశభానే కిం మాన మితి చేత్ సమాధా వపి తద్భానే కిం మాన మితి పర్యనుయోగస్య తుల్యత్వాత్ 'సుఖ మాత్యన్తికం యత్త ద్బుద్ధిగ్రాహ్య మతీన్ద్రియమ్' ఇత్యాదిః శబ్దోస్తి తత్ర మాన మితిచేత్ ; అస్త్యత్రాపి 'రసో వై సః రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతి' ఇతి శ్రుతిః సకల సహృదయ ప్రత్యక్షం చేతి ప్రమాణద్వయం ;యేయం ద్వితీయపక్షే తదాకారచిత్తవృత్త్యాత్మికా రస

చర్వణా ఉపన్యస్తా సా శబ్దవ్యాపార భావ్యత్వా చ్ఛాబ్దీ అపరోక్ష సుఖా లమ్బనత్వా చ్చ అపరోక్షాత్మికా త త్త్వం వాక్యజ బుద్ధివత్ ; ఇత్యాహు రభినవగుప్తాచార్యపాదాః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము

లేదా, సహృదయునకుఁ గల సహృదయత వలన విభావాది చర్వణా మహిమ వికసించును దానివలన నాయా స్థాయిభావము లుపాధులుగా నిజ స్వరూప మగు నానందము గోచర మగును. అనఁగా : నీయుపాధిసహిత మగు నానందాకారమునఁ జిత్తవృత్తి యేర్పడును. యోగులకు (సవికల్పక) సమాధిలో నట్టి సోపాధికానందాకార మగు చిత్తవృత్తి యనుభవములో నున్నదే కదా. అదియే తన్మయత యని పర్యవసానము. ఇట నేర్పడు నానందము కడమ లౌకిక సుఖముల వంటిది కాదు. ఎందుచే ననఁగా : ఇది యంతఃకరణవృత్తి రూపము గాదు (ఇంద్రియములతో ననుభవము వలన నేర్పడు సుఖము మనో గుణము. అది యంతఃకరణవృత్తి రూపము). ఇట్లుగ నభినవగుప్తులు, మమ్మటభట్టు మొదలగు వారి గ్రంధముల స్వారస్యముఁ బట్టి యావరణము దొలఁగిన చైతన్యముతోడి రత్యాదికము గానీ, రత్యాదులతోడి నిరావరణ మగు చైతన్యము గానీ రస మని సిద్ధాంత మేర్పడినది.

కాని, వస్తుతత్త్వముఁ బట్టి చూచినచో, ముందు దెలుపఁ బోవు శ్రుతి స్వారస్యముఁ బట్టి యావరణము దొలఁగిన చైతన్యమే రత్యాదులతోఁ గలసి రస మగును. అన్ని విధములఁ గూడ నీ రసము విశిష్టస్వరూపమే ఈవిశిష్ట తలో నొకరి పక్షమునఁ జైతన్యము విశేషణము. మఱియొక పక్షమున విశే ష్యము. ఇట్లున్న యీ చైతన్య మనుభాగముఁ బట్టియే యీరసము నిత్య మగు టయుఁ, దనంత తానే ప్రకాశించు నది యగుటయు సిద్ధించును. రత్యాదిక మైన యితరాంశముఁ బట్టి (యీ 'రసము') యనిత్య మనుటయు, నితరములనుండి ప్రకాశింపఁ జేయఁబడవలసి యుండుటయు నేర్పడును. దీనికిఁ జర్వణ యనఁగాఁ జైతన్యమున కుండు నావరణము దొలఁగుటయే. అథవా, వెనుకఁ జెప్పిన యానందాకార మగు నంతఃకరణవృత్తి యైనను జర్వణ యగును. ఈరసచర్వణ పరబ్రహ్మము నాస్వాదింపఁ జేయు సమాధికన్న విలక్షణమే. ఏమనఁగా : ఈరస చర్వణములోఁ గూడఁ జైతన్యము ఆనందరూపమున

గోచర మైనను రతి విభావాది విషయములతో గూడినదై యుండియే గోచరించును. (పరబ్రహ్మాస్వాదసమాధియందు విషయ మేమియు భాసింపదు.) ఈరసచర్వణ కావ్య వ్యాపారమున మాత్రమే యేర్పడును

అయితే యిందులో సుఖాంశము భాసించు ననుటలోఁ బ్రమాణ మేమందురా? బ్రహ్మసమాధిలో మాత్ర మది భాసించు ననుటలోఁ బ్రమాణ మేమి?' యను ప్రశ్నము సమానమే. "సుఖ మాత్యన్తికం యత్త ద్బుద్ధిగ్రాహ్య మతీన్ద్రియమ్" (ఇంద్రియములకు గోచరము గాక బుద్ధికి మాత్రమే గోచర మగు పరమ మైనసుఖము) అను ప్రమాణ మున్నది యందురా? ఇక్కడ గూడ "రసో వై సః, రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతి." యను వేదము, నంతియే కాక 'సహృదయు లందఱ ప్రత్యక్షానుభవము' అను రెండు ప్రమాణము లున్నవి. రెండవ పక్షములో రసచర్వణ రసాకారచిత్తవృత్తి రూపమంటిమి. అది శబ్దవ్యాపారమున నేర్పడు నది కనుక శాబ్ద యనఁ దగును. (పరోక్ష మనుట.) ఎవనికి వానికి నాసుఖ మనుభవములో గోచర మగుచుండును గనుక నపరోక్షస్వరూప మైనదియు నగును. 'ఒకటియే పరోక్షాపరోక్షము' నగుట యెట్లందురా? 'అది విరుద్ధము గదా' యందురా? "తత్త్వ మసి" యను వాక్యము నుండి యేర్పడు బుద్ధియందుఁ బరోక్షత్వము, నపరోక్షత్వము నంగీకరించుట లేదా?' యని యభినవగుప్తపాదులు దెలిపిరి.



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧౨. భట్టనాయక మతము

సంస్కృత మూలము

భట్టనాయకాస్తు - తాటస్థ్యేన రసప్రతీతా వనాస్వాద్యత్వం, ఆత్మగతత్వే న తు ప్రత్యయో దుర్ఘటః ; శకున్తలాదీనాం సామాజికా ప్రతి అవిభావత్వాత్ ; వినా విభావ మనాలమ్బనస్య రసాదే రప్రతిపత్తేః · న చ కాన్తాత్వం సాధారణ విభావతావచ్ఛేదక మ స్త్రీ తి వాచ్యం; అప్రామాణ్య నిశ్చయా నాలిఙ్గి తాగమ్యాత్వ ప్రకారక జ్ఞానవిరహస్య * విశేష్యతా సమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితా కస్యవిభావ తావచ్ఛేదక కోటావనశ్యం నివేశ్యత్వాత్, అన్యథా స్వస్రాదే రపి కాన్తాత్వాదినా తత్త్వాపత్తేః ; ఏవ మశోచ్యత్వకాపురుషత్వాది జ్ఞానవిరహస్య తథా విధస్య కరుణరసాదే, తాదృశ జ్ఞానా నుత్పాదస్తు తత్ప్రతిబన్ధకాన్తర నిర్వచన మన్తరేణ దురుపాదః ; స్వాత్మని దుష్యన్తా ద్యభేదబుద్ధి రేవ తథేతి చేత్, న, నాయకే ధరాధౌరేయత్వ ధీరత్వాదేః, ఆత్మని చ ఆధుని కత్వ కాపురుషత్వాదే ర్వైధర్మ్యస్య స్ఫుటం ప్రతిపత్తే రభేద బోధ స్యైవ దుర్లభత్వాత్.

తెనుఁగు తాత్పర్యము

ఇఁక భట్టనాయకులు రసము (స్వగతముగనో, పరగతముగనో గోచరము గాకుండ) తటస్థముగఁ బ్రతీతిలో గోచర మగుచో రుచింపదు పోనీ, స్వగతముగనే గోచరము గారాదా ? అది దుర్ఘటము శకుంతల మొదలగు వారు

సామాజికుల (శృంగారమున) కు, విభావములు గావు గదా. పోనీ, వారిని వీడు మందురా? విభావమును వీడినచో సాధారణము చేసి రసాదులు స్ఫురింపవు. (అటు దుష్యంతాదులకు, నిటు సామాజికులకుఁ గూడ) ఆమె కాంత యగుట సమానమే కనుక దానినే విభావతానిర్ణాయకముగ స్వీకరింపవచ్చు గదా యందురా? 'ఈకాంత నాకుఁ బొంద దగదు. ఇది సత్యము' అను నిశ్చయము విశేష్యతా సంబంధమున లేనపుడే శృంగారములో విభావముగా నిర్ణయింపఁ దగును. అట్లు కాదేని (స్త్రీ యయినంతమాత్రమున శృంగారములో విభావముగ నగుచున్నచో) తోడఁ బుట్టినది మొదలగు వారు గూడ స్త్రీలే కనుక సామాజికునకు) విభావము గావలసివచ్చును. ఇట్లే కరుణములోఁ గూడ దుఃఖింప కుండుట, కాపురుషుఁ డగుట మొదలగునవి వెనుకటి వలెఁ దెలియ రాకుండవలెను. అపుడే కరుణ రసాదులందు విభావముగ నిర్ణయింప నగును. (ఇతనినిఁ గూర్చి మనము విచా రింపఁ దగదు. ఇతఁడు మంచివాఁడు గాడు అని తోచినచో మనకు జాలి కలుగదు గదా. అట్లు తోచుటచేతనే కదా రావణుఁడు మొదలగు వారిని గురించి మనకు జాలి కలుగుట లేదు. ప్రకృతములో శకుంతలాదుల విషయములోఁ బొంద దగనిది యను నీరీతిబుద్ధి సహజముగనే కల్గును గదా.) అట్టి బుద్ధి కలుగ కుండుట కేదైన నొక యడ్డము నిరూపింపకున్నచోఁ గుదురదు. పోనీ, తనకును దుష్యంతాదులతో నభేదబుద్ధి వలన పైఁ జెప్పిన బుద్ధి కలుగ దనఁ దగదు. అసలా యభేదబుద్ధియే మనకు దుర్లభము. ఏ మందురా? 'దుష్యంతాదు లేనాఁడో భూచక్రమునంతను పాలించిన వారు, ధీరులు; తానో, యీనాఁటివాఁడను, అల్పుఁడను' అను భేదము స్పష్టముగ గోచర మగుచుండఁగ భేదము లే దను తలంపెటుల కల్గును?

శ్రీశర్వాణి :

* ఇట విశేష్యతా సంబంధము – సమవాయ మని నాగేశుఁడు వ్యాఖ్యానించినాఁడు. అది తప్పు. అగమ్యాత్వ ప్రకారముగాఁ గల జ్ఞానము 'ఈకాంత యగమ్య' యనునది. అట విశేష్యము కాంత. విశేష్యతా సంబంధముతో నాజ్ఞానము కాంతయం దుండును. అది లేనపు డాజ్ఞానము నందలి ప్రతియోగిత విశేష్యతా సంబంధముచే నవచ్ఛిన్న మగును గనుక విశేష్యతా సంబంధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక, మాజ్ఞానాభావ మగును గాని సమవాయమున కిట నెట్టి ప్రసక్తియు లేదు.

సంస్కృత మూలము :

కించ కేయం ప్రతీతిః ? ప్రమాణాన్తరానుపస్థానాచ్ఛాబ్దీతి చేత్; న; వ్యావహారిక శబ్దాన్తరజన్య నాయక మిథున వృత్తాన్తవిత్తీనామివాస్యా అస్య హృద్యత్వాపత్తేః ; నాపి మానసీ ; చిన్తోపనీతానాం తేషామేవ పదార్థానాం మానస్యాః ప్రతీతేః అస్యాః వైలక్షణ్యోపలమ్భాత్ : న చ స్మృతిః; తథా ప్రాగననుభవాత్; తస్మాదభిధయా నివేదితాః పదార్థాః భావకత్వ వ్యాపారేణ అగమ్యాత్వాది రసవిరోధి జ్ఞానప్రతిబన్ధద్వారా కాన్తాత్వాది రసానుకూల ధర్మపురస్కారేణ అవస్థాప్యన్తే. ఏవం సాధారణీకృతేషు దుష్యన్త శకున్తలా దేశకాలవయోవస్థాదిషు, పశ్చాత్ పూర్వవ్యాపార మహిమని, తృతీయస్య భోగకృత్త్వ వ్యాపారస్య మహిమ్నా నిగీర్ణయో రజస్తమసో రుద్రిక్తసత్త్వజనితేన నిజ చిత్స్వభావ నిర్వృతి విశ్రాన్తి లక్షణేన సాక్షాత్కారేణ విషయీకృతః భావనోపనీతః సాధరణాత్మా రత్యాదిః స్థాయీ రసః ; తత్ర భుజ్యమానో రత్యాదిః రత్యాదిభోగో వేత్యుభయమేవ రసః; సోయం భోగో విషయ సంవలనాత్. బ్రహ్మాస్వాద సవిధవర్తీ త్యుచ్యతే; ఏవం త్రయోంశాః కావ్యస్య = 'అభిధాభావనా చైవ తద్భోగీకృతి రేవ చ ఇత్యాహుః ; మతస్యాస్య పూర్వస్మాన్మతాత్ భావకత్వ వ్యాపారాన్తర స్వీకార ఏవ విశేషః ; భోగస్తు వ్యక్తిః ; భోగకృత్త్వం తు వ్యఞ్జనా దవిశిష్టం; అన్యాతు సైవ సరణిః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

మఱి, యీ రసప్రతీతి యేమిటి ? ప్రమాణాంతరము లేమియు నిట సన్నిహితములు గావు గనుక శబ్దజన్యమైన ప్రతీతియే యందురా? మామూలుగా మాటాడు మాటలలో నాయికానాయకుల సమావేశము విన్నప్పుడు రుచింపనట్లే; కావ్యమునుండి తెలిసినను రుచింపక పోవలెను. (రెండుచోటులఁ దెల్పునది శబ్దమే కదా?) అయితే కావ్యశబ్దము వలనఁ గలుగు నీప్రతీతి రుచించుచున్నది కనుక, మామూలు రకము గాక యిది యొకక్రొత్తదైనది. పోనీ, మానసిక

ప్రతీతి యందునా? ఈ దుష్యంతాది పదార్థములఁ గూర్చియే వేఱువేఱుగ మనసులో నాలోచించు నప్పటికన్న, నీకావ్యము వినునప్పటి మానసిక ప్రతీతి విలక్షణముగ ననుభవ మగుచున్నదే. పోనీ స్మృతి యందునా? ఇదివఱలో నీవిధ మైన యనుభవ మేది? (అనుభవము లేనిదే స్మృతి కలుగదు గదా.) కనుక, కావ్య మభిధావ్యాపారముతో నివేదించిన పదార్థములు సహృదయునిచే భావితము లగును. అప్పుడు భావనావ్యాపారము రసప్రతిబంధక మగు నగమ్యాత్వ జ్ఞానము 'పొందఁదగదు' అను తలంపుఁ ద్రోసివైచి రసానుకూలము లగు కాంతాత్వాది ధర్మములతోఁ బై పదార్థములఁ దీర్చి దిద్దును. ఇట్లు దుష్యంతుఁడు, శకుంతల దేశకాలములు, వయసు, అవస్థ మొదలగునవి యీ భావనావ్యాపార మహిమముచే నందఱకును సాధారణము లగును. ఇట్లు సాధారణములుగాఁ జేసి యీ భావనావ్యాపారమహిమ విజృంభించి రజస్తమస్సుల ద్రుంగివైచి సత్త్వము నుద్రేకించును. అప్పుడు చిద్రూప మైన నిజస్వభావము సుఖమే కనుక దాని పర్యవసానరూప మైన సాక్షాత్కారము సత్త్వ ముద్రేకించి కల్పింపఁగా నందులో భాసనచే, సాధారణ రూపమున సంచరింపఁ బడి గోచర మగు రత్యాది స్థాయిభావమే రసము. ఈ భోగీకరణములో ననుభవింపఁబడు రత్యాదికము గానీ, రత్యాది భోగము గానీ రస మగును. ఈభోగము (విభావాది విషయము లతో మిశ్రితము గనుక, బ్రహ్మాస్వాదము గాక) బ్రహ్మాస్వాదమునకుఁ జేరువగా నుండు నందురు. ఈతీరునఁ గావ్యములో నభిధయు, భావనయు. భోగీకృతియు నను మూఁడంశము లుండు ననిరి. వెనుకటి మతమునకన్న నీమతమునందు విశేష మేమనఁగా 'భావన' యను క్రొత్తవ్యాపారము నొకదానిని స్వీకరించుటయే. భోగ మనఁగా వ్యక్తి. భోగకృత్త్వమునకు, వ్యంజనకు భేదము లేదు. మిగిలిన దంతయు వెనుకటి త్రోవయే.

శ్రీ శర్వాణి :

సాధారణరూప మనఁగా: శకుంతలరతి యని కానీ, దుష్యంతుని రతి యని కానీ, యెట్టి విశిష్టసంబంధమును లేక 'రతి' మాత్రముగ గోచరించుట. కడమ వగు హాసాది స్థాయిభావములందు నిదే విధముగ గ్రహింపవలెను. ఇట నీ విశేషము గ్రహింపవలెను. సత్త్వరజస్తమస్సు లుద్రేకించుట వలనఁ గ్రమముగ సుఖదుఃఖమోహము లుదయించును. అందు, నిచటి సుఖము విషయానుభవజన్యముగాదు. కనుక నొకవిశేష మిట

నున్నది. రజస్తమోదశలందు విషయములు సామాన్యరూపమునఁ గాక విశిష్టరూపమున గోచరించును. అవిశేషములే – నీది, నాది, యితరులది, మొదలైన రూపములు నుండు నది మనకు దుఃఖమోహాదులఁ గల్గించును. "అయం నిజః పరో వేతి గణనా లఘుచేతసామ్' అన్న దానిసారాంశ మదే. ఇఁక సత్త్వదశలో వానియం దుండు అవిశేషములు = దుఃఖమోహాదులు ; తొలఁగి కేవలముగ సామాన్యాకారమున ననుభవ మగును. అదియే "ఉదారచరితానాం తు వసుధైవ కుటుమ్బకమ్" అనుటలోని రహస్యము. ఉదారచరితులు సాత్త్వికులే కాఁగా, సత్త్వ ముద్రేకించి రజస్తమస్సులను గ్రిమ్మవైచి, విశేషములు దొలఁగినదశలో నానందము ప్రకాశించును. ఆయానందరూప మైన సంవిత్తు యొక యనుభవము సాక్షాత్కార రూపమున నుండును. అపు డితర మేమియు భాసింపదు. "యత్ర త్వస్యసర్మ మాత్మై వాభూత్ తత్కేన కిం పశ్యతి" యన్న దశవంటిదే యిది. ఇదే భోగము.విషయాంతరానుభూతివలనఁ గలుగు లౌకిక మగు సుఖాంతరమున కన్న నిది విలక్షణము. ఈభోజకత్వము వెనుకటి మతములోని వ్యంజన స్థానములో నిల్చును. కాఁగా, నిట శకుంతలాదులను (విభావాదులను) సాధారణముగా నొనరించు భావనావ్యాపారమే క్రొత్తది.

2. ఈమతములో రసానుభవ మెట్లు కలుగు నను ప్రశ్నమే విచారింపఁ బడినది. కాని, యసలు ప్రకృత మైన రసతత్త్వముఁ గూర్చి యేమియు విచారణ లేదు. నిరూపణమును లేదు. ఇదియే యీమతము నందుఁ గల యస్వారస్యము.



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧౩. నవ్య మతము

సంస్కృత మూలము,

నవ్యాస్తు కావ్యే నాట్యే చ కవినా నటేన ప్రకాశితేషు విభావాదిషు వ్యఞ్జనావ్యాపారేణ దుష్యన్తాదౌ శకున్తలాది రతౌ గృహీతాయామనన్తరం చ సహృదయతోల్లాసితస్య భావనావిశేషరూపస్య దోషస్య మహిమ్నా కల్పిత దుష్యన్తత్వావచ్ఛాదితే స్వాత్మన్యజ్ఞానావచ్ఛిన్నే శుక్తికాశకల ఇవ రజతఖణ్డః సముత్పద్యమానోఽనిర్వచనీయః సాక్షిభాస్య శకున్తలాది విషయికరత్యాదిరేవ రసః; ఆయం చ కార్యో దోషవిశేషస్య; నాశ్య శ్చ తన్నాశస్య స్వోత్తరభావినా లోకోత్తరాహ్లాదేన భేదాగ్రహాత్ సుఖపదవ్యపదేశ్యో భవతి; స్వపూర్వోపస్థితేన రత్యాదినా తదగ్రహాత్ తద్రతిత్వే నైకత్వాధ్యవసానాద్వా వ్యఙ్గ్యో వర్ణనీయ శ్చోచ్యతే; అవచ్ఛాదకం దుష్యన్తత్వ మప్యనిర్వచనీయ మేవ; అవచ్ఛాదకత్వం చ రత్యాది విశిష్టబోధే విశేష్య తావచ్ఛేదకత్వం, ఏతేన - "దుష్యన్తాది నిష్ఠస్య రత్యాదే రనాస్వాద్యత్వా న్న రసత్వం; స్వనిష్ఠస్య తు తస్య శకున్తలాదిభి రత త్సమ్బన్ధిభిః కథ మభివ్యక్తిః; స్వస్మిన్ దుష్యన్తా ద్యభేదబుద్ధి స్తు బాధబుద్ధిపరాహతా" ఇత్యాదిక మపాస్తం; యదపి విభావాదీనాం సాధారణ్యం ప్రాచీ నై రుక్తం తదపి కావ్యే న శకున్తలాది శబ్దైః శకున్తలాత్వాది ప్రకారకబోధజనకైః ప్రతిపాద్యమానేషు శకున్తలాదిషు దోషవిశేషకల్పనం వినా దురుపపాదం, అతోఽ

వశ్యకల్ప్యో దోషవిశేషే తే నైవ స్వాత్మని దుష్యన్తాద్యభేదబుద్ధి రపి సూపపాదా.

నన్వేవ మపి రతే ర్వస్తు నామ దుష్యన్త ఇవ సహృదయేఽపి సుఖవిశేషజనకతా ; కరుణరసాదిషు తు స్థాయినః శోకాదేః దుఃఖజనకతయా ప్రసిద్ధస్య కథ మివ సహృదయాహ్లాదహేతుత్వం ప్రత్యుత నాయక ఇవ సహృదయేఽపి దుఃఖజననస్యై వౌచిత్యాత్ ; న చ సత్యస్య శోకాదేః దుఃఖజనకత్వం క్లృప్తం నకల్పితస్యేతి నాయకానా మేవ దుఃఖం న సహృదయ స్యేతి వాచ్యం ; రజ్జుసర్పాదేః భయకమ్పాద్యనుత్పాదకతాపత్తేః; సహృదయే రతే రపి కల్పితత్వేన సుఖజనకతాఽనుపపత్తే శ్చేతి చేత్; సత్యం; శృఙ్గార ప్రధాన కావ్యేభ్య ఇవ కరుణ ప్రధాన కావ్యేభ్యో ఽపి యది కేవలాహ్లాద ఏవ సహృదయహృదయ ప్రమాణకః తదాకార్యానురోధేన కారణస్య కల్పనీయత్వా ల్లోకోత్తర కావ్యవ్యాపార స్యైవ ఆహ్లాదప్రయోజకత్వ మివ దుఃఖప్రతిబన్ధకత్వ మపి కల్పనీయం; అథయద్యాహ్లాద ఇవ దుఃఖమపి ప్రమాణసిద్ధం తదా ప్రతిబన్ధకత్వం నకల్పనీయం ; స్వస్వకారణవశా చ్చోభయ మపి భవిష్యతి : అథ తత్రకవీనాం కర్తుం, సహృదయానాం చ శ్రోతుం కథం ప్రవృత్తిః ? అనిష్టసాధనత్వే ననివృత్తే రుచితత్వాత్, ఇతి చేత్ ; ఇష్టస్యాధిక్యా దనిష్టస్య చ న్యూనత్వా చ్చన్దనద్రవ లేపనాదా వివ ప్రవృత్తే రుపపత్తేః ; కేవలాహ్లాదవాదినాం తు ప్రవృత్తి రప్రత్యూ హైవ; అశ్రుపాతాది యోఽపి తత్త దానన్దానుభవ స్వాభావ్యాత్, న తు దుఃఖాత్.

అత ఏవ భగవద్భక్తానాం భగవద్వర్ణ నాకర్ణనా దశ్రుపాతాదయ ఉపపద్యన్తే ; న హి తత్ర జాత్యపి దుఃఖానుభవోఽస్తి ; న చ కరుణరసాదౌ - స్వాత్మని శోకాది మద్దశరథాది తాదాత్మ్య రోపేయద్యాహ్లాదః తదా స్వప్నాదౌ సన్నిపాతాదౌ వా స్వాత్మని తదారోపేఽపి స స్యాత్ ;ఆనుభవికం చ తత్ర కేవలం దుఃఖం ఇతీ హాపి తదేవయుక్త మితి వాచ్యం ; అయం హి లోకోత్తరస్య కావ్యవ్యాపారస్య మహిమా;

యత్ప్రయోజ్యా అనుమేయా అపి గోపాదయః పదార్థాః అహ్లాద మలౌకికం జనయన్తి; విలక్షణో హి రమణీయః కావ్యవ్యాపారజ ఆస్వాదః ప్రమాణాన్తర జా దనుభవాత్ జన్యత్వం చ స్వాత్మస్వభావనాజన్య రత్యాది విషయకత్వం ; తేన రసాస్వాదస్య కావ్యవ్యాపారజన్యత్వేऽపి న క్షతిః ; శకున్తలా దావగమ్యా జ్ఞానోత్పాదస్తు స్వాత్మని దుష్యన్త వ్యభేద బుద్ధ్యా ప్రతిబధ్యతే ఇ త్యాహుః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

నవ్య లయితే – కావ్యమునందైనను, నాట్యమునందైనను కవి గానీ, నటుఁడు గానీ, విభావాదులను ప్రకాశింపఁ జేయఁగా, దుష్యంతుఁడు మొదలగు వారి యందు శకుంతలాదుల రతివ్యంజనచే గోచరించును పిమ్మట సహృదయత్వము వలన విశిష్టమైన భావనావ్యాపార ముప్పతిల్లఁగా నది దోషమై తనశక్తి వలన సహృదయుని యందు దుష్యంతత్వము నపచ్ఛదకముగఁ గల్పించును. అనఁగా : సహృదయుఁడు 'తాను దుష్యంతుఁడు' అనుకొనును. అందువలన నతనివ్యక్తిత్వ మాచ్ఛాదిత మగును. అపు డజ్ఞానాచ్ఛాదిత మైన యాత్మయం దనిర్వచనీయము లైన రత్యాదు లుదయించి సాక్షి వలన భాసించును. అట్లు భాసించు రత్యాదికమే రసము

ఈరత్యాదికము పైఁ జెప్పిన దోషవిశేషముఁ (భావన) పుట్టినఁ బుట్టును. అది గిట్టిన గిట్టును. తన తరువాతఁ గలుగు లోకోత్తర మైన యాహ్లాదము తోడి భేద మెఱుక పడకుండుట వలన సుఖ మనఁ దగును. తనకుఁ బూర్వ మున్న (వాస్తవ శకుంతలా దుష్యంతుల) రత్యాదికముతో = వ్యంజనచే గోచరించు శకుంతలా దుష్యంతుల లౌకికరత్యాదికముతో ; దీనికి – ఈయలౌకిక మగు రత్యాదికము నకు భేదము దెలియక కానీ, యదియే యని యొకటిగా నధ్యవసించు కొనుటవలనఁ గానీ వ్యంగ్య మనియు, వర్ణనీయ మనియుఁ జెప్పఁబడును. ఈయవచ్ఛాదక మగు దుష్యంతత్వము గూడ ననిర్వచనీయమే. (ఇది యిట్టిది యని చెప్పుటకు వీలు గానిదే.) ఇట వచ్ఛాదకత్వ మనఁగా : 'రత్యాదులతో విశిష్టుఁ' డను బోధమున విశేష్యతను నిర్ణయించునది. (ఇది ముందు దెలియును.)

ఇందువలన నీచెప్పఁబోవు నాక్షేపము దొలఁగినది. "దుష్యంతాదులందుండు రత్యాదికము వ్యక్తి కాలవ్యత్యాసములవలన సహృదయున కనుభవములోనికి రాదు. కనుక నది రస మగుట కుదురదు. పోనీ, తనకు (సహృదయునకు) సహజముగా నుండు రత్యాదికమును శకుంతలాదులువ్యక్తమొనర్పలేదు. వారు దానికి సంబంధింపరుగదా. 'తాను దుష్యంతుఁడు' అను నభేదబుద్ధి కలుగదు. 'తాను దుష్యంతుఁడు గాదు' అనుబాధ బుద్ధి యుండనే యున్నది కదా ?" అను నీరీతి దంతయుఁ ద్రోసివేయఁబడినది.

ప్రాచీనులు శకుంతలాది విభావము లంతటికిఁ గూడి సాధారణములే యనినారు. అది కూడఁగుదుర వలె ననుచో నట నేదైన దోషవిశేషముఁ గల్పించియే తీరవలెను. ఏమంటే ? కావ్యములలోని శకుంతలాది శబ్దములు శకుంతలాత్వము మొదలగు విశిష్టధర్మములతో (నాయికలను) దెలుపును. ఆవిశిష్టధర్మములతో నుండు వా రవిశిష్టులుగ సహృదయుల కెట్లగుదురు ? అవిశిష్టులుగనే కాక తప్ప దన్నపుడు వైశిష్ట్యముఁ దొలఁగించుటకై యేదైన నొకదోషవిశేషముఁ గల్పింపక తప్పదుగదా. ఆదోషమే తనయందు దుష్యంతాదులతోడి యభేద బుద్ధినిఁ గూడఁ గల్గించు నని సులువుగనే కుదురును. అయితే, యీరీతిలో రతి దుష్యంతాదులందు వలె సహృదయునియందుఁ గూడ నాహ్లాదవిశేషమును గల్పించు ననుట యొప్పును. కాని, కరుణరసము మొదలగు వానివిషయములో స్థాయిభావ మగు శోకాదికము దుఃఖాదులను గల్గించుట ప్రసిద్ధము గదా. అది సహృదయున కాహ్లాదము నెట్లు కల్పించును ? మీఁదు ఓక్కలి నాయకునియందు వలె సహృదయునియందుఁ గూడ దుఃఖమునే కలిగించుట యుచితము. 'వాస్తవ మగు శోకమే దుఃఖముఁ గలిగించును గాని కల్పిత మైనది కాదు కనుక, నాయకాదులకే కాని సహృదయులకుఁ గాదు—'అనుట తగదు. త్రాడునందుఁదోచు సర్ప భ్రాంతియు, నందుచేఁ గలుగు భయకంపాదులు మొదలగునవి కలుగకపోవలసి వచ్చును. అదికాక, రతి కూడ సహృదయునియందుఁ గల్పితమే కనుక సుఖము గూడఁ గలుగవోవలసివచ్చును.' అని యనియెదరా ? నిజమే కాని, శృంగారము ప్రధానముగ నుండు కావ్యములనుండి కేవలముగ నాహ్లాదమే యనుభవ మగు చున్నట్లుగఁ, గరుణరస ప్రధానము లగు కావ్యములనుండి కూడ కేవలముగ నొక్క యాహ్లాదము మాత్రమే యనుభవ మగుచున్నది యని సహృదయుల హృదయములు ప్రమాణించు నేని కార్యముఁ బట్టి కారణముఁ గల్పించు

కొనక తీరదు కనుక లోకోత్తర మగు కావ్యవ్యాపార మాహ్లాదముఁ గల్గించు నన్నట్లుగ దుఃఖముఁ బ్రతిబంధించు ననియుఁ కల్పించుకొనవలెను. అట్లు గాక యాహ్లాదమువలె దుఃఖముగూడఁ (గరుణ ప్రబంధములందు) ప్రామాణిక మైన యెడల (కావ్యవ్యాపారమునకు దుఃఖముఁగూర్చి) ప్రతిబంధకత్వముఁ గల్పింప రాదు. తమః ప్రకారణములవలన రెండును ఏర్పడును. అయితే — 'కరుణ కావ్యము దుఃఖజనక మగుచో నట్టి కావ్యమును రచించుటకుఁ గవు లేల ప్రయత్నింతురు? సహృదయు లేల వినవలతురు? అనిష్టము, దుఃఖము గదా యాకావ్యమునుండి యేర్పడును? దానినుండి నివృత్తుఁ గుట కదా యుచితము?' అందురా?

నిజమే. కాని, యటఁ గరుణకావ్యములం దిష్ట మగు నాహ్లాద మెక్కువగా నుండును. అనిష్ట మగు దుఃఖము తక్కువగా నుండును. కనుకఁ బ్రవర్తింతురు. (గంధము దీయుట భ్రమ యైనఁ, బూసికొనుటవలనఁ జలి కలిసి, నారినపిమ్మట నుసినుసిగా రాలిపోయినఁ గూడ) గందము బూసి కొనుటలేదా? కేవల మొక్కయాహ్లాదమే కలుగనను వా రిటుఁ బ్రవర్తించుట కద్ద మే లేదు. ఈకరుణకావ్యముల విను నపుడు గనులవెంట నీరు కారుట మొదలగునవి యాయానంద మనుభవించుటలో సహజములే కాని, యవి దుఃఖమునుండి కలిగినవి కావు. ఇందుచేతనే భగవంతుని కథలు వినునపుడు తద్భక్తులకుఁ గనుల నీరు కారుట మొదలగునవి సరిపడును. అచట నొకపుడు గూడ దుఃఖ మనుభవములో లేదు గదా?

'ఏమయ్యా! కరుణకావ్యముల యొద్ద శోకించు దశరథాదుల తోడి తాదాత్మ్యము సహృదయుఁడు దనయం దారోపించుకొను ననియు, నందుచే నతని కాహ్లాదముఁ గలుగు ననియుఁ గదా మీవాదము? అట్లగుచో, గలలు మొదలగు వానిలోఁ గానీ, సన్నిపాతాదులలోఁ గానీ యట్టియారోపము తనయందుఁ గల్గును గదా. ఆహ్లాదము గలుగ దేమి? అటఁ గేవలము దుఃఖము మాత్రమే యందఱి యనుభవములో నుండు నేమి? కనుక, నీ కరుణకావ్యములయొద్ద గూడ దుఃఖానుభవమే తగును' అందురా?

ఇటఁ గేవల మాహ్లాదమే కలుగుట లోకోత్తర మగు కావ్యవ్యాపార మహిమయే. దానివలననే లోకములో రమణీయములు గాకున్నను శోకాదు లగు పదార్థము లలౌకిక మగు నాహ్లాదముఁ గల్గించును. కడమ ప్రమాణముల నుండి కలుగు ననుభవమునకన్న నీకావ్యవ్యాపారమునఁ గల్గు నాస్వాదము విలక్షణ మై రుచించును. ఇది కావ్యవ్యాపారమునఁ గల్గుట యనఁగా: కావ్యవ్యాపారము = అభిధాదికమువలన భావనావ్యాపార మేర్పడి దానివలనఁ గలుగు రత్యాదుల

గోచర మొనర్చుట. ఇపుడు రసాస్వాదము కావ్యవ్యాపార మగు నభిధాదికము వలనఁ గలుగ కున్నను ఇబ్బంది లేదు 'శకుంతలాదులను దాను పొందఁ దగదు' అనుజ్ఞాన మేల యేర్పడ దన్నచోఁ దాను (సహృదయుఁడు) దుష్యంతుఁడ నను అభేదభావ ముండుట 'ప్రతిబంధకము' * అందుచు

శ్రీశర్వాణి :

* ఈ మతములో భావనవలన విశిష్ట మగు దుష్యంతత్వము కల్పిత మగు నపుడు శకుంతలాదులందు శకుంతలాత్వాదులు విశిష్టధర్మము లెట్లుపనీతము లగును? దోషము కదా యది? ప్రతిదానికి నేదో యొకటియే స్వభావ ముండును గనుక నిది కల్పించు నందురా? సహృదయునియందు దుష్యంతత్వము గల్పించునట్టుగ, శకుంతలాదులందు మఱి యేదైన వానియం దుండని ధర్మముఁ గల్పింపవలెను అంతియే కాని, సహృదయునియందు సహృదయత్వముఁ దీసివేయు నట్లుగ శకుంతలాదుల యందు శకుంతలా త్వాదుల దీసివేయు నవకాశము లేదు. సాధారణుఁడైన సహృదయుని యందు దుష్యంతత్వాదిక మను విశిష్టధర్మముఁ గల్పించినట్లు శకుంతలాదుల యందు నింకొక విశిష్టధర్మముఁ గల్పింప వలయుఁ గాని విశిష్టధర్మ మగు శకుంతలాత్వము దీసివైచి కాంతాత్వ మను సాధారణ ధర్మముఁ గల్పింప వీలుపడదు. కాంతాత్వ మచట సహజమే. కనుక దానిఁ గల్పింప వీలుపడదు.

* ఇఁక భట్టనాయకమతమునందు భావన, శకుంతలాత్వాదిక మగు విశిష్టధర్మమును వలె సహృదయునియం దతని ప్రత్యేక వ్యక్తిత్వముఁ దొలఁగించి సాధారణీకరణ మొనర్చును సహృదయునియందు, శకుంతలా దుల యందుగూడ దీని కొక్కటే స్వభావము. విశిష్టధర్మము దొలఁగించి సాధారణీకరణ మొనరించుట. ఈనవ్యమతమునం దట్లులేదు, అంతియేగాక, కావ్యమునందుఁ గాని, రసానుభవ విషయమునందుఁ గాని భావన దోష మనుట గడమవా రెవ్వ రంగీకరింపరు. అంగీకరింపఁ దగదుకూడ. ఏమనఁగా : రసానుభవముతో సమానయోగక్షేమ మగు బ్రహ్మానుభవము నందుఁ గూడ భావనను దోషమే యనవలసి వచ్చును అది "మన్తవ్యో నిధి ధ్యాసితవ్యః" అను శ్రుతికి విరుద్ధము. శ్రుతి దోష మొనర్పు మనదు గదా? యని యస్వారస్యము. ఇఁక భట్టనాయకమతములో 'రసానుభవ మెట్టు లని విచారణయే కాని, రసస్వరూపమును, ప్రస్తుతమును గూర్చిన విచారణయే లేదు' అని యస్వారస్యము.

ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧౪. పరమతములు

సంస్కృత మూలము

పరే తు – 'వ్యఞ్జనవ్యాపారస్య అనిర్వచనీయఖ్యాతే ర్వా నభ్యుపగ మేపి ప్రాగుక్తదోష మహిమ్నా స్వాత్మని దుష్యన్తాది తాదాత్మ్యావగాహీ శకున్తలాది విషయిక రత్యాది మదభేదబోధో మానసః కావ్యార్థ భావనా జన్మా విలక్షణవిషయతా శాలీ రసః; స్వప్నాది స్తు తాదృశ బోధో న కావ్యార్థ చిన్తన జన్మేతి న రసః, తేన తత్ర న తాదృశాహ్లాదాపత్తిః, ఏవ మపి స్వస్మిన్ నవిద్యమానస్య రత్యాదే రనుభవః కథం నామ స్యాత్; మైవం; న హ్యాయం లౌకిక సాక్షాత్కారః రత్యాదేః, యేన అవశ్యం విషయసద్భావో ఒపేక్షణీయ స్యాత్; అపి తు భ్రమః; 'ఆస్వాదస్య రసవిషయకత్వ వ్యవహార స్తు రత్యాది విషయక త్వాలమ్బనః' ఇత్యపి వదన్తి;

ఏతై శ్చ స్వాత్మని దుష్యన్తత్వ ధర్మితావచ్ఛేదక శకున్తలాది విషయక రతి విశిష్ట దుష్యన్త తాదాత్మ్యావగాహీ, స్వాత్మత్వ విశిష్టే దుష్యన్తత్వ శకున్తలావిషయక రత్యో ర్వైశిష్ట్యావగాహీ వా త్రివిధోపి బోధో రసపదార్థతయాఽభ్యుపేయః; తత్ర రతే ర్విశేషణీభూతాయాః శబ్దా దప్రతీతత్వా ద్వ్యఞ్జనాయా శ్చ తత్ప్రత్యాయకాయా అనభ్యుపగమా చ్చేష్టాది లిఙ్గక మాదౌ విశేషణజ్ఞానార్థ మనుమాన మభ్యుపేయమ్,

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

ఇతరు లైతే - వెనుకటిమతములో వలె వ్యంజనావ్యాపారము, ననిర్వచనీయఖ్యాతి నంగీకరింపకున్నను వెనుకఁ జెప్పిన 'భావన' యను దోషమహిమ వలన, నెవనికి వానికి 'నేదుష్యంతుఁ డను' అనియు, 'శకుంతలను ప్రేమించినది తానే' యనియు, నొకరకపు దలంపు మనస్సులోనే కల్గును. ఈతలఁపు కావ్యార్థమును భావించుట వలనఁ గలుగును. కనుకనే యిది చాలవిలక్షణముగ గోచర మగును. ఇట్టి యిదియే రసము. స్వప్నాదులందలి తలంపు ఇట్టిది కాదు, కావ్యార్థభావనాబలమునఁ గల్గదు. కనుక నది రసము గాదు. కనుక నిపు డట లోకో త్తర మగు నాహ్లాద మనుభవములో నుండ వలసిన పని లేదు గదా. 'ఇట్లైనను దనయందు లేని రత్యాదు లనుభవ మెట్లగు నయ్యా ?' యన్నచో నట్లు గాదు ఇది. రత్యాదులు లోకములో సాక్షాత్తుగ ననుభవ మగుట కాదు. అట్లయినపుడు రత్యాదివిషయము లవశ్యముగ నుండవలసినవే. కాని, యిది భ్రమ. అనఁగా : అవిద్యమానములు, నింద్రియములతో సంబంధించనివియు నగు శకుంతలాదుష్యంతులను గూర్చిన తలంపు. కనుక వాస్తవము లగు రత్యాదు లుండ నక్కఱలేదు అయితే యీయాస్వాదము రసమును గోచరింపఁ జేయుట యెట్లు ? రత్యాదులను = స్థాయిభావములను ; గోచరించును గనుక నట్లందు రనియుఁ దెల్పుదురు. 1.

వీరు 'నేను దుష్యంతుఁ డను గాన శకుంతలాదులఁ గూర్చిన రతి నాయం దున్నది ;' యని కానీ 'నేను శకుంతలాదులను ప్రేమించిన దుష్యంతుఁ డను;' అని కానీ, 'దుష్యంతుఁ డను నేను, శకుంతలను ప్రేమించినది నేను ,' అని కానీ, యీమూఁడురకముల తలంపు గూడ 2. రస పదమున కర్థ మని యంగీకరింప వలెను. ఈమతములో నాయికానాయకులకు విశేషణ మైన రతి, శబ్దములనుండి స్ఫురింపదు. దాని స్ఫురింపజేఁయు వ్యంజన నంగీకరింప లేదు గనుక మొట్టమొదటనే (నటాదుల) చేష్టాదులు లింగముగ ననుమానము నంగీకరింప వలెను.

శ్రీ శర్వాణి :

1. 'ఇచట వాచ్యములు గాని రత్యాదు లభిధచే నెట్లు తెలుపఁబడును. అవి తెలుపబడ వేని మానసబోధలో గోచర మెట్లగును ? స్మృత్యుపనీత మగు నాబోధ కావ్యార్థభావనాజన్య మెట్లగును ? ఆభావన

కూడ సన్నిహితమునకే గాని యసన్నిహితములకుఁ గాదు. అది స్మృతి రూపము గదా. రతి యననుభూత మగు నది స్మృతిలో నెట్లు గోచర మగును ?' అను దోష మీమతమునం దున్నది.

2. ఈమూఁడు తలంపుల తాత్పర్య మొకటే. మొదటిదానిలో రతి వైశిష్ట్యము విధింపఁ బడినది దుష్యంతత్వము ధర్మితను నిర్ణయించును. రెండవదానిలో, శకుంతలఁ బ్రేమించిన దుష్యంతునితోడి తాదాత్మ్యము తన యందు విధింపఁ బడినది. ఇట నహంత్వము ధర్మితను = విశేష్యతను, నిర్ణయించును. మూఁడవదానిలో దుష్యంతత్వమును, శకుంతలఁ గూర్చిన ప్రేమయును రెండును విధింపఁబడినవి. ధర్మితను అహంత్వమే యిట నిర్ణయించునది. ఇట్లు విధేయభేదమే కాని, మూఁడు తలంపులకుఁ దాత్పర్య మొక్కటే. కాఁగా, మొదటిదానిలోఁ దనను దుష్యంతునిగా నిర్ణయించు కొని శకుంతలారతితో విశేషించు కొనును. రెండవదానిలో శకుంతలఁ బ్రేమించిన - శకుంతలా రతిఁ గల దుష్యంతుఁడ నని తనను విశేషించు కొనును. మూఁడవ దానిలో దుష్యంతుఁడుగను, శకుంతలారతి కలవాఁడు గను దననే విశేషించు కొనును. ఈమూఁడింటను రతివిశేషణమే. అది శబ్దమునఁ దెలియదు. వ్యంజన నంగీకరింపరు గనుక నటాదుల చేష్టలు వహ్నికి ధూమమువలె లింగమై యారతినిఁ దెలుపు నని యనుమాన మంగీ కరింతురు. దుష్యంతుని యందు శకుంతలాదుల రతి యనుమానము వలన సాధింపఁ బడును. దోషవిశేషబలము తనకు = సహృదయునకు, దుష్యం తునకు నుండు భేదముఁ గ్రమ్మి వైచి పైనఁ జెప్పిన రతిఁగల దుష్యంతు నితో గూడఁ దనకును ఏకాత్మతను సాధించును. అపు డా రతిఁగలవాఁడు దానే యను నభేద భావము కల్గును. ఆతలంపే రస మని యీమతకర్త యగు శ్రీశంకుకుని నిర్ణయము.

సంస్కృత మూలము :

ముఖ్యతయా దుష్యన్తాది గత ఏవ రసో రత్యాదిః కమనీయ విభావా ద్యభినయ ప్రదర్శనకో విదే దుష్యన్తా ద్యనుకర్తరి నటే సమా రోప్య సాక్షాత్క్రియతే ; ఇత్యేకే మతేస్మి న్సాక్షాత్కారో దుష్యన్తోఽ యం శకున్తలావిషయక రతిమా నిత్యాదిః, ప్రాగ్వద్ధర్మ్యంశో లౌకికః ఆరోప్యాంశే త్వలౌకికః.

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

అసలు రత్యాదిక మగు రసము ముఖ్యముగా దుష్యంతాదులందే యుండును. విభావాదులను రుచించున ట్లభినయించు నేర్పు గల నటుఁడు దుష్యంతాదుల ననుకరించునపుడు ఆతనియందు = నటునియందు ; ఆరసము నారోపించి సామాజికులు సాక్షాత్కరింతురు' అని యొక రందురు. ఈమతములో దుష్యంతుఁడీతఁడు, శకుంతలఁ గుఱించి ప్రీతితో నున్నాఁడు. అని కలుగు నీసాక్షాత్కారము వెనుకటి వలె ధర్మిభాగమున = నటుని విషయములో, లౌకికము. అనఁగా: నటుఁడు వీఁ డని ప్రత్యక్షముగ నగుపడును గనుక * నీసాక్షాత్కార మిట లౌకికము. ఆరోప్యభాగములో మాత్రము (దుష్యంతాద్యంశములో మాత్రము) అలౌకికము. (అతఁడు ప్రత్యక్షముగ లేడు గాన నలౌకికము.)

శ్రీ శర్వాణీ :

* దుష్యంతుని ననుకరించు నటుని చేష్టల వలన నతనిని దుష్యంతుఁ డని యారోపబుద్ధితో గ్రహించి యతనిచేష్టల వలన శకుంతలారతి నతని యం దారోపించి (యనుమానించి) దోషవశమున నటునితోఁ దాను (సహృదయుఁడు) ఐకాత్మ్య మంది రత్యాదికము ననుభవించు ననియు, నాయనుభవములోనే రత్యాదికము రసరూపమునఁ బరిణత మగు ననియు భట్టలోల్లటుని మతము. ఇటఁ బ్రత్యక్ష మగు నటుని తోడి తాదాత్మ్యము వలన రసము ప్రత్యక్ష మగు నని భావము. సామాజికుని యందు రస ముదయింప దని యీమతమున నస్వారస్యముఁ గావ్యప్రకాశికలో మమ్మటుఁడు దెలిపెను.

సంస్కృత మూలము :

దుష్యన్తాదిగతో రత్యాది ర్నటే పక్షే దుష్యన్తత్వేన గృహీతే విభావాదిభిః కృత్రిమై రపి అకృత్రిమతయా గృహీతైః భిన్నే విషయేఽనుమితి సామగ్ర్యాః బలవత్త్వా దనుమీయమానో రసః ; ఇత్యపరే.

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

దుష్యంతాదులం దుండు రత్యాదికము దుష్యంతుఁ డని భావింపఁ బడు నటుని పక్షముగ (అనుమానమున కాధారముగ) స్వీకరించి, వాస్తవమునకుఁ గృత్రిమము లైనను (అసహజము లైనను) అకృత్రిమములు (సహజములు) గ. భావింపఁబడు విభావాదులతో నూహింపఁబడునది రసము. వేరు విషయమున ననుమితి సామాగ్రికి బల మెక్కువ కనుక ననుమితియే యేర్పడును; అని యితరులు.



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧౫. ఇతర మతములు

సంస్కృత మూలము

విభావాదయ స్త్రయ స్సముదితాః, ఇతి కతిపయే

తెలుఁగు తాత్పర్యము

'విభావానుభావవ్యభిచారులు మూఁడు గలసి రసము' అని కొందఱు

సంస్కృత మూలము

త్రిషు య ఏవ చమత్కారీ స ఏవ రసః, అన్యథా త్రయో ఽపి న, ఇతి బహవః.

తెలుఁగు తాత్పర్యము

'పై మూఁడింటిలో నేయది చమత్కరించునో యదియే రసము అట్లు గాదేని మూఁడును గూడ రసము గాదు' అని చాలమంది

సంస్కృత మూలము

భావ్యమానో విభావ ఏవ రసః, ఇ త్యన్యే.

తెలుఁగు తాత్పర్యము

'విభావమే భావనలో గోచర మగుచు రస మగును' అని మఱికొందఱు

సంస్కృత మూలము

అనుభావ స్తథా, ఇ తీతరే

తెలుఁగు తాత్పర్యము

'అనుభావము ఆవిధముగ రసము అగును' అని యింక కొందఱు

సంస్కృత మూలము

వ్యభిచా ర్యేవ తథా తథా పరిణమతి, ఇతి కేచిత్

తెలుఁగు తాత్పర్యము

'వ్యభిచారిభావమే క్రమక్రమముగఁ బరిణమించును' అని వేఱొక కొందఱు

౨. విభావాదిభిః కృత్రిమై రపి అకృత్రిమతయా గృహీతైః, సంయోగాత్ = అనుమానాత్, రసస్య-రత్యాదేః, నిష్పత్తిః = అనుమితిః నటాదౌ పక్షే, ఇతి శేషః' ఇతి ద్వితీయే.

౩. 'విభావాదీనాం త్రయాణాం, సంయోగాత్ = సముదాయాత్. రసనిష్పత్తిః = రసపద వ్యవహారః' ఇతి తృతీయే.

౪. 'విభావాదిషు సమ్యగ్యోగాత్ = చమత్కారాత్,' ఇ త్యష్టమే, త దేవం పర్యవసితః; త్రిషు మతేషు సూత్రవిరోధః; విభావానుభావవ్యభిచారిణా మేకస్య తు రసాన్తర సాధారణతయా నియత రసవ్యఞ్జకతా ఽనుపపత్తేః సూత్రే మిలితానా ముపాదానం; ఏవం చ ప్రామాణికే మిలితానాం వ్యఞ్జకత్వే యత్ర క్వచిత్ ఏకస్మా దేవ అసాధారణా ద్రసోద్బోధః తత్రేతర ద్వయ మాక్షేప్యం అతో నానైకాన్తికత్వం, ఇత్థం నానాజాతీయాభి శ్శేముషీభిః నానారూపతయా ఽవసితో ఽపి మనీషిభిః పరమాహ్లాదా వినా భావితయా ప్రతీయమానః ప్రపఞ్చే ఽస్మిన్ రసో రమణీయతా మావహ తీతి నిర్వివాదమ్, స చ

శృఙ్గారః కరుణ శ్శాన్తో రౌద్రో వీరో ఽద్భుత స్తథా
హాస్యో భయానక శ్చైవ బీభత్స శ్చేతి తేన వ

ఇత్యుక్తే ర్నవధా, మునివచనం చాత్ర మానమ్;

కేచి త్తు

శాన్తస్య శమసాధ్యత్వా న్నటే చ త దసమ్భవాత్
అష్టావేవ రసా నాట్యే న శాన్త స్తత్ర యుజ్యతే.

ఇ త్యాహుః ; త చ్చాపరే న క్షమన్తే.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

ఆవిషయములో 'విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాద్రస నిష్పత్తిః' అను భరతముని సూత్రము నాయామతముల కనుగుణముగా వ్యాఖ్యానింతుము.

౧. మొదటి మతములో, విభావానుభావ వ్యభిచారులతోడి సంయోగము = వ్యంజనము, వలన, రసము = చిదానందముతోఁ గూడిన స్థాయిరూప మైనది. లేదా, స్థాయితోఁ గలసి చిదానందరూప మైనది, నిష్పత్తి = స్వరూపముతోఁ బ్రకాశించుట యేర్పడును ; అని.

౨. రెండవ మతములో, విభావానుభావ వ్యభిచారులు, సం = సాధారణము లుగా, యోగము = భావకత్వ వ్యాపారముతో భావించుట, వలన, రసము = సత్త్వోద్రేకముతోఁ బ్రకాశించు స్వాత్మానందము, స్థాయి యను నుపాధితో, నిష్పత్తి = భోగ మను సాక్షాత్కారములో గోచరీక రింపఁ బడును ; అని.

౩. మూఁడవమతములో, విభావానుభావవ్యభిచారులు, సంయోగము వలన = విశిష్ట మగు భావనారూప మైన దోషమువలన, రసము = అనిర్వచనీయ మగు దుష్యంతాదుల రతిరూప మైనది, నిష్పత్తి = ఉత్పత్తి యగును ; అని.

౪. నాల్గవమతములో, విభావాదుల సంయోగము = జ్ఞానము వలన, రసము = జ్ఞానవిశేష రూప మైనది, నిష్పత్తి = ఉత్పత్తి, యగును ; అని.

౫. అయిదవ మతములో, విభావాదుల సంబంధము వలన, రసము = రత్యాది రూప మైనది, నిష్పత్తి = ఆరోపము ; అగును ; అని.

౬. ఆఱవదానిలో, విభావాదులు కృత్రిమము లైనను, అకృత్రిమములుగ గ్రహింపఁబడి, సంయోగమువలన = అనుమానము వలన, రసము = రత్యాదిరూప మైనది, నిష్పత్తి = అనుమితి, యేర్పడును, పక్ష మైన నటాదులయందు అని శేషము ; అని.

౭ ఏడవ దానిలో, విభావాదులు మూఁడును, సంయోగము = సముదాయ ముగఁ జేరుట వలన, రసనిష్పత్తి = రస మనుమాట వాడఁబడు; అని.

౮. ఎనిమిదవదానిలో, విభావాదులయందు చక్కని యోగమువలన = చమత్కారము వలన ; అని.

ఈవిధ సమన్వయములో నాఱు మొద లెనిమిది వఱ కుండిన మూఁడు మతములయందు భరతసూత్రముతో విరోధ మేర్పడినది. విభావానుభావవ్యభిచారులలో నొకొక్కటియు రసాంతములకుఁ గూడ సాధారణము గనుక నియత

ముగ నొకరసమునే వ్యక్త మొనర్చుట కుదుర దని భరతసూత్రములో మూఁడు గలిపి స్వీకరింపఁ బడినవి. కాఁగా, నీమూఁడును గలిసియే వ్యంజకము లగుట ప్రామాణికము. ఎక్కడ నయిన నొకచో నీమూఁడింటిలో నేదో యొక్కటియే యుండి, విశిష్టముగ రసము నుద్బోధించుచోఁ గడమ రెండు గూడ నచట కాక్షింప వలసిన దే. ఇందుచే మూఁడును లేని దే రస మెట్లు నిష్పన్న మైన దను వ్యతిరేకవ్యభిచారము రాదు. ఈరకముగ విద్వాంసులు, వారివారి బుద్ధులు నానారీతులుగఁ బ్రసరించి, నానారూపముగ నిర్ణయించినను, పరమ మైన యాహ్లాదము విడువకుండఁగనే గోచరించుచుండు రస, మీజగమున లోకోత్తర మగు రమణీయత్వము నొదవించు ననుటలో నేయొక్కరికిని వివాదము లేదు. ఆరసము గూడ, 'శృంగారము, కరుణము, శాంతము, రౌద్రము, వీరము. అద్భుతము, హాస్యము, భయానకము, బీభత్సము' అనుటచేఁ దొమ్మిదివిధము లుగ నుండును.

కొంతమంది మాత్రము 'శాంతరసము శమముతోనే సాధింప వలసి యున్నది కనుక, యోగులయందు మాత్రమే యుండు నాశమము నటునియం దుండదు గావున నాట్యమునం దెనిమిదియే రసములు. శాంతరస మటఁ గుదు రదు' అని యందురు, ఆవిషయము మఱికొందఱు సహింపరు.

సంస్కృత మూలము :

తథా హి - నస్తే శమాభావా దితి హేతురసం గతః; న చే రసాభివ్యక్తే రస్వీకారాత్; సామాజికానాంశ మనత్త్వేన తత్ర రసో ద్బోధే బాధకాభావాత్; న చ నటస్య శమాభావా త్తదభినయ ప్రకాశ కత్వా నుపపత్తి రితి వాచ్యం; తస్య భయక్రోధాదే రప్యభావేన తదభి నయ ప్రకాశకతాయా అ ప్యసంగత్యాపత్తేః ; యది చ నటస్య క్రోధాదే రభావేన వాస్తవ తత్కార్యాణాం వధబన్ధాదీనాం ఉత్ప త్త్యస మ్భవేఽపి కృత్రిమ తత్కార్యాణాం శిక్షాభ్యాసాదితః ఉత్పత్తౌ నాస్తి బాధక మితి నిరీక్ష్యతే. తదా ప్రకృ తేఽపి తుల్యం; అథ నాట్యే గీత వాద్యాదీనాం విరోధినాం సత్త్వాత్ సామాజికే ష్వపి విషయవైముఖ్యా త్మనః శాన్తస్య కథ ముద్రేకః ఇతి చేత్, నాట్యే శాన్తరశ మభ్యుప గచ్ఛద్భిః ఫలబలా త్తద్గీతవాద్యాదేః తస్మిన్ విరోధితా యా అకల్ప

నాత్; విషయచిన్తా సామాన్యస్య తత్రవిరోధిత్వ స్వీకారే తదీయాలమ్బనస్య సంసా రానిత్యత్వస్య, తదుద్దీపనస్య పురాణశ్రవణ సత్సఙ్గ పుణ్యవనతీర్థావలోకనాదే రపి విషయత్వేన విరోధిత్వాపత్తేః; అత ఏవ చ చరమాధ్యాయే సఙ్గీతరత్నాకరే—

అష్టా వేవ రసా నాట్యే ష్వితి కేచి దచూచుదన్
త దచారు యతః కంచి న్న రసం స్వదతే నటః॥

ఇత్యాదినా నాట్యేఽ పి శాన్తో రసో ఽ స్తీతి వ్యవస్థాపితం; యై రపి నాట్యే శాన్తో రసో నా స్తీత్యభ్యుగమ్య తే తై రపి బాధకాభావాత్ మహాభారతాది ప్రబన్ధానాం శా న్తరసప్రధానతా యాః అఖిలలోకానుభవసిద్ధత్వా చ్చ కావ్యే సోఽ వశ్యం స్వీకారః; అత ఏవ 'అష్టౌ నాట్యే రసాః స్మృతాః' ఇ త్యుపక్రమ్య 'శాన్తోపి నవమో రసః' ఇతి మమ్మటభట్టా అప్యుప సమాహార్షుః.

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

ఏమనఁగా :'నటునియందు శమము లేదు గనుక శాంత మగుట గుదురదు' మాట తగదు. నటునియందు రస మభివ్యక్త మగు నని యంగీకరింప లేదు గదా. రసాభివ్యక్తి యగు నన్నది సామాజికునకు. అట శమ మున్నది కనుక శాంతరసము నిర్బాధకముగ నుద్బోధిత మగును. 'నటునకు శమము లేనపుడు దాని నె ట్లభినయింపఁ గలఁడు ?' అనఁ దగదు. అతనికి భయక్రోధములు గాని, మఱి యే యితర మైనవి కాని స్థాయిభావము లున్నవా ? లేవు గనుక వాని నభినయించుట గూడ నసంగతము గావలసి వచ్చును. నటునకుఁ క్రోధాదులు లేవు. గనుక వాస్తవముగ వధించుట గాని, కట్టివేయుట గాని మొదలగునవి సంభవింపకుండు గాక. 'కృత్రిమము లైన క్రోధాదుల వధ బంధనాది కార్యములు, నటునినేర్పు, అలవాటు, వీని సామర్థ్యమువలన నుదయించుట కద్దేమి ? యని యందురా ? అది ప్రకృతములో శమనవిషయమునఁ గూడ 1. సమానమే. 'నాట్యములోని గీత వాద్యాదులు శమమునకు విరోధులు గనుక సామాజికులకు మాత్రము శాంతము విషయమై ముఖ్య రూప మైనది యెట్లుద్రేకించును ? అన్నచో, వినుఁడు. నాట్యములో శాంతము నంగీకరించువారు

శాంతస్ఫురణ ఫలబలముఁబట్టి, యట గీతవాద్యాదులు శాంతము నదగింపలే వనియే యంగీకరింతురు. 'ఏవిషయముఁ గూర్చియు గూడ, విచారము లేశమును శాంతములో నుండఁ దగ' దందు రేని, శాంతమున కాలంబన మైన సంసారము యొక్క యనిత్యత్వమును, దాని నుద్దీపింపఁజేయు నట్టి పురాణశ్రవణము, సత్సంగము, పుణ్యము లైన వనతీర్థసందర్శనము మొదలగునవి కూడ విషయములే కనుక, నవికూడ విరోధులు గావలసి వచ్చును. ఇందుచేతనే సంగీతరత్నాకరము చివరి యధ్యాయములో 'నాట్యములం దెనిమిదియే రసము లని కొందఱు పూర్వపక్ష మొనర్చిరి. కాని, యది బాగుండలేదు. నటుఁడే రసము ననుభవింపఁడు గదా ?' అని 2. యాతీరున నాట్యమునందు శాంతరస మున్న దని సిద్ధాంతి మొనర్చిరి. నాట్యములో శాంతరసము లే దనువారు గూడ, నాట్యమునందు వలె బాధకము లేదు గనుకను, మహాభారతాదు లగు గ్రంథములు శాంతరస ప్రధానము లగుట లోకులందఱ యనుభవములోఁ బ్రసిద్ధమే కనుకను గూడఁ గావ్యములందు దానిని స్వీకరింపక తప్పదు. ఇందుచే 'నాట్యమున రసము లెనిమిదియే యని యుపక్రమించి శాంతము తొమ్మిదవరస మున్నది' యని మమ్మటభట్టులు గూడ నుపసంహరించిరి.

శ్రీ శర్వాణీ .

*1. చేష్ట లేమియు లేకున్నను. వాని నన్నింటిని మానుటయే శాంతరసమున నభినయ మని, యది వ్యక్తపఱుప నని యందురు.

2. కనుకనే శ్రీకృష్ణమిశ్రుని 'ప్రబోధచంద్రోదయము,' రత్నఖేటదీక్షితుల 'భావనాపురుషోత్తమము,' వేదాంత దేశికుల 'సంకల్ప సూర్యోదయము' విద్వాంసు లందఱు నాటకము లని యంగీకరించిరి.



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧౨. స్థాయిభావము.

సంస్కృత మూలము

అమీషాం చ —

రతిః శోక శ్చ నిర్వేద క్రోధోత్సాహౌ శ్చ విస్మయః
హాసో భయం జుగుప్సా చ స్థాయిభావాః క్రమాదమీ. రసేభ్యః స్థాయిభావానాం ఘటాదేః ఘటాద్యవచ్ఛిన్నాకాశా దివ ప్రథమ ద్వితీయయో ర్మతయోః సత్యరజతస్య అనిర్వచనీయరజతా దివ తృతీయే, విషయస్య (రజతాదేః) జ్ఞానా దివ చతుర్థే భేదో బోధ్యః ; తత్ర ఆప్రబన్ధం స్థిరత్వా దమీషాం భావనాం స్థాయిత్వం ; న చ చిత్తవృత్తి రూపాణా మేషా మాశు వినాశిత్వే న స్థిరత్వం దుర్లభం, వాసనా రూపతయా స్థిరత్వం వ్యభిచారిష్వతి ప్రసక్తం ఇతి వాచ్యం ; వాసనా రూపాణా మమీషాం ముహుర్ముహు రభివ్యక్తే రేవ స్థిరపదార్థత్వాత్ ; వ్యభిచారిణాంతు నైవ, తదభివ్యక్తేర్విద్యుదుద్ద్యోత ప్రాయత్వాత్ ; యదాహుః —

విరుద్ధై రవిరుద్ధై ర్వా భావై ర్విచ్ఛిద్య తేన యః
ఆత్మభావం నయత్యాశు స స్థాయీ లవణాకరః
చిరం చిత్తేఽవతిష్ఠన్తే సంబధ్యన్తే ఽనుబన్ధిభిః
రసత్వం యే ప్రపద్యన్తే ప్రసిద్ధాః స్థాయినోఽత్ర తే.

చిర మితి వ్యభిచారి వారణాయ; అనుబన్ధిభిః = విభావాద్యైః.
తథా —

సజాతీయ విజాతీయై రతిరస్కృత మూర్తిమాన్
యావద్రసం వర్తమానః స్థాయిభావ ఉదాహృతః ; ఇతి.

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

ఈరసములకు - రతియు, శోకము, నిర్వేదము, క్రోధము, ఉత్సాహము, విస్మయము, హాసము, భయము, జుగుప్సయు నను నివి క్రమముగ స్థాయి భావములు. రసములకు స్థాయిభావములనుండి భేదము, ప్రథమ ప్రథమద్వితీయ మతములలోఁ గూడ * (మొదటి రెండుమతములలోఁ గూడ) ఘటాదులకు వానిలోని యాకాశాదులనుండి భేదము వంటిది. మూఁడవమతములో, వాస్తవ మగు రజతమున కనిర్వచనీయ మగు రజతము నుండి భేదము వంటిది. నాల్గవ మతములో, విషయమునకు (రజతాదికమునకు) దాని జ్ఞానమునుండి భేదము వంటిది యని తెలియ నగును. ప్రబంధము ముగియు నంతవఱకు స్థిరములు గనుక నివి స్థాయు లయినవి. 'అయితే, యివి చిత్తవృత్తి రూపములు. త్వరగా నశించిపోవును. ఇఁక స్థిరత యేది? సంస్కారరూపమున స్థిరములుగ నుండు నన్నచో, వ్యభిచారులు గూడ నటులే యుండునే?' అని యందురా? అట్లు గాదు. సంస్కారరూపము లగు నివి మాటిమాటికి నభివ్యక్తము లగు చుండు టయే యిట స్థిరపదమున కర్థము. వ్యభిచారు లీ తీరు గాదు. అవి మెఱపు మెఱసినట్లు మెఱయునవే కదా, పెద్దలిటులు చెప్పిరి. 'విరుద్ధములు గాని, యవిరుద్ధములు గాని యేభావములచేతను విచ్ఛేద మొనరింపఁ బడకుండ నుండు నదియు, (భావాంతరములను) విభావాదులను దనరూపముఁ బొందించు నదియు, స్థాయిభావము. ఇది యుప్పుసముద్రము వంటిది. చిత్తములోఁ జిరకాల ముండి తన యనుబంధులతో సంబంధించును. రసము లగును. అభిభావములు స్థాయి భావము లని ప్రసిద్ధములు. ఇఁటఁ జిరకాల మనుట వ్యభిచారులను దొలఁగించుటకు, ననుబంధులు - విభావాదులు అట్లే. సజాతీయములు గాని, విజాతీయములు గాని భావము లేమియు దీనిరూపమును గ్రమ్మివేయఁ జాలవు. ఇది రస మగు నంతవఱకును నిల్చును. కనుకనే యిది స్థాయిభావ మని యుదాహరించిరి ;' అని,

శ్రీ శర్వాణి :

* అభినవగుప్తుడు, మమ్మటుఁడు మొదటి రెండుమతములవారు. మూఁడవది నవ్యమతము. నాలవది 'ఇతరులైతే' యను మతము.

సంస్కృత మూలము :

కేచిత్తు రత్యాద్యన్యతమత్వం స్థాయిత్వ మాహుః ; తన్న రత్యాదీనాం ఏకస్మిన్ ప్రరూఢే అన్యస్యాప్రరూఢస్య వ్యభిచారి త్వోపగమాత్; ప్రరూఢత్వ ప్రరూఢత్వే బహ్వాల్ప విభావజత్వే ; తదుక్తం రత్నాకరే —

రత్యాదయః స్థాయిభావాః స్యు ర్భూయిష్ఠ విభావజాః
స్తోకై ర్విభావై రుత్పన్నా స్త ఏవ వ్యభిచారిణః. ఇతి.

ఏవంచ వీరరసే ప్రధానే క్రోధః, రౌద్రే చోత్సాహః, శృఙ్గారే హాసః, వ్యభిచారీ భవతి: నాన్తరీయకశ్చ; యదా తు ప్రధానపరిపోషార్థం సోపి బహువిభావజః క్రియతే తదా తు రసాలఙ్కార ఇత్యాది బోధ్యం.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

రత్యాదులలో నొకటి యగుట స్థాయిత్వ మని కొంద అనినారు. అట్లుగాదు. రత్యాదులలో నొక్కటి వేరొని స్థిరపడి నపుడు, స్థిరపడని మఱియొకటి వ్యభిచారి యగు నని యంగీకరించిరి కదా. అనేక విభావములవలన నేర్పడినచో, స్థిరపడును = ప్రరూఢ మగును. కొద్దివిభావములతో నేర్పడినచో, నవియే వ్యభిచారు లగును. అని. ఇట్లు కాఁగా, వీరరసము ప్రధాన మగు నపుడు క్రోధము, రౌద్రము ప్రధాన మగు నపు డుత్సాహము, శృంగారము ప్రధాన మగు నపుడు హాసము వ్యభిచారి యగును. విడువరానిదియు నగును. ప్రధానరసముఁ బోషించుటకై దానిఁ గూడ ననేక విభావముల నుండి వ్యక్త మొనర్చుచో నట రసాలంకారము. ఇత్యాదికముగఁ దెలియ నగును.

స్థాయి భావ లక్షణములు

సంస్కృత మూలము : ౧.

తత్ర స్త్రీపుంసయో రన్యోన్యావలమ్బనః ప్రేమాఖ్య శ్చిత్తవృత్తి విశేషో రతిః స్థాయిభావః ; గురుదేవతా పుత్త్రాద్యాలమ్బన స్తు వ్యభిచారీ.

తెనుఁగు తాత్పర్యము

అచట నాఁడుదానికిని, మగవానికి నొకరి కొకరు ఆధారముగ నేర్పడిన 'ప్రేమ' యను చిత్తవృత్తివిశేషము రతి. స్థాయిభావము, గురువులు, దేవతలు, బిడ్డలు మొదలగు వా రాధార మగుచో వ్యభిచారి యగును.

సంస్కృత మూలము : ౨.

పుత్రాది వియోగ మరణాది జన్మా వైక్లవ్యాఖ్య శ్చిత్తవృత్తి విశేషః శోకః స్త్రీపుంసయోస్తు వియోగే జీవితత్వ జ్ఞానదశాయాం వైక్లవ్యపోషితాయాః రతే రేవ ప్రాధాన్యాత్ శృఙ్గారో విప్రలమ్భాఖ్యో రసః ; వైక్లవ్యం తు సంచారిమాత్రం : మృతత్వ జ్ఞానదశాయాం తు రతిపోషితస్య వైక్లవ్య స్యేతి కరుణ ఏవ ; యదా తు సత్యపి మృతత్వ జ్ఞానే దేవతాప్రసాదాదినా పునరుజ్జీవనజ్ఞానం కథంచి త్స్యాత్ తదాలమ్బస్య స్యాత్యాన్తికనిరాశ ; కేచిత్తు రసాన్తర మేవ అత్ర కరుణ విప్రలమ్భాఖ్య మిచ్ఛన్తి.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

బిడ్డలు మొదలగువారి యెడబాటు, చావు మొదలగు వాటివలనఁ గలిగిన 'వెగడుపాటు' అను చిత్తవృత్తివిశేషము శోకము. ఆఁడుదానికి, మగవానికి నెడబాటు గలిగినపుడు బ్రదికి యుండె నని తెలిసినచో వెగడుపాటుతో బెంపఁబడిన రతియే ప్రధానము గనుక విప్రలంభశృంగారము రసము ఆవెగడుపాటు వ్యభిచారి మాత్రమే. చనిపోయె నని తెలిసినచో రతిచేఁ బెంప బడిన వెగడుపాటు ప్రధానము గనుకఁ గరుణరసమే. ఒకచోటఁ జనిపోయె నని తెలిసినను, దేవతా ద్యనుగ్రహము మొదలగు వానిచేఁ దిరిగి బ్రదుకు నని యెటులో తెలిసినచో నపు డాధారము పూర్తిగాఁ దొలఁగి పోలేదు, కనుకఁ జిరకాల మెడబాటు నందువలె విప్రలంభమే కాని కరుణము గాదు. మహాశ్వేత మాటలందుఁ జంద్రాపీడునిఁ గూర్చి విప్రలంభమే కదా గోచరించును. కరుణము గాదే. కొంతమంది మాత్ర మిచటఁ గరుణవిప్రలంభ మని మఱియొకరస మని తలంతురు.

సంస్కృత మూలము : ౩.

నిత్యానిత్య వస్తువిచార జన్మా విషయవిరాగాఖ్యః నిర్వేదః. గృహకలహాదిజ స్తు వ్యభిచారీ.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

'ఈవస్తువు నిత్యము, ఇది యనిత్యము' అను విచారణముచే జనించిన విషయములయెడ వైరాగ్య మను చిత్తవృత్తి విశేషము నిర్వేదము. ఇంటిలోని పోరు వంటి వానివలనఁ గలుగునది వ్యభిచారి.

సంస్కృత మూలము : ౪.

గురుబన్ధువధాది పరమాపరాధ జన్మా ప్రజ్వలనాఖ్యః క్రోధః అయం చ పరవినాశాది హేతుః ; క్షుద్రాపరాధ జన్మా తు పరుషవచనా సంభాషణాది హేతుః ; అయ మేవామర్షాఖ్యో వ్యభిచా రీతి వివేకః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

గురువధ, బంధువధ వంటి గొప్పయపరాధమువలనఁ గల్గు, మనసు మండుట యనునది క్రోధము. దీని వలనఁ బరులవినాశము మొదలగునది యేర్ప డును. తక్కువరకమైన యపరాధమువలన నేర్పడునది కఠినముగ మాటాడిం చును. లేదా ? యసలు మాటలాడకుండ మాన్పించును. ఇట్టివానినే కల్గించును. ఇది యమర్ష మను పేరుతో వ్యభిచారి యగు నని వివేచింపవలెను.

సంస్కృత మూలము : ౫.

పరపరాక్రమ దానాది స్మృతిజన్మా - ఔన్నత్యాఖ్య ఉత్సాహః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

ఇతరుల పరాక్రమము, దానము మొదలయిన వానిఁ దలంచుటచేఁ గలిగి, యౌనత్య మని పేరొందినది యుత్సాహము.

సంస్కృత మూలము : ౬.

అలౌకికవస్తుదర్శనాది జన్మా వికాసాఖ్యో విస్మయః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

లోకవిలక్షణము లగు వానిఁ జూచుటచేఁ గలుగు నాశ్చర్య మనునది విస్మయము.

సంస్కృత మూలము : ౭.

వాగంగాది వికార దర్శన జన్మా వికాసాఖ్యో హాసః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

మాటలు, శరీరము మొదలగు వాని వికారములఁ జూచుటచేఁ గలుగు వికాస మనునది హాసము.

సంస్కృత మూలము . ౭

వ్యాఘ్రదర్శనాదిజన్మా పరమానర్థవిషయకో వైక్లవ్యాఖ్యః సభయమ్. పరమానర్థవిషయక త్వాభావే తు స ఏవ త్రాసో వ్యభిచారీ; అపరే తు ఔత్పాతిక ప్రభవ స్త్రాసః స్వాపరాధ ద్వారోత్థం భయ మితి భయ త్రాసయో ర్భేద మాహుః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

పెద్దపులినిఁ జూచుట మొదలగు వానిఁ గల్గి గొప్ప యనర్థముఁ గూర్చిన వెగడుపాటు అనునది భయము గొప్ప యనర్థము గుఱించినది కానిచో, నిదియే త్రాస మను వ్యభిచారి యగును. మఱికొందఱు ఔత్పాతికములనుండి కలుగునది త్రాసము. తనతప్పులవలనఁ గలిగినది భయము. అని భయమునకుఁ ద్రాసమునకు భేదముఁ జెప్పిరి.

సంస్కృత మూలము : ౯

కదర్యవస్తువిలోకజన్మా విచికిత్సాఖ్య శ్చిత్తవృత్తి విశేషో జుగుప్సా.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

రోఁతఁ గల్గించువానిఁ జూచుటవలనఁ గల్గు విచికిత్స యను చిత్తవృత్తి విశేషము జుగుప్స ఈతీరున నీస్థాయిభావములు లోకములో, నాయానాయకులందుండు నపు డాలంబనములుగఁ గాని, యుద్దీపనములుగఁ గాని కారణము లై ప్రసిద్ధము లగు నవి ఈకావ్యనాట్యములలో వ్యంగ్యము లగునపుడు విభావము లనఁబడును. విశేషముగా భావింపఁ బడును గనుక విభావము లని వ్యుత్పత్తి.



ఆంధ్ర రసగంగాధరము

౧౭. రసధ్వని

సంస్కృత మూలము,

౧. ఏవ మేషాం స్థాయిభావానాం లోకే తత్తన్నాయకగతానాం యాన్యాలమ్బనతయా ఉద్దీపనతయా వా కారణత్వేన ప్రసిద్ధాని తాన్యేషు కావ్యనాట్యయో ర్వ్యజ్యమానేషు విభావశబ్దే న వ్యపదిశ్యన్తే. విభావయ న్తీతి వ్యుత్పత్తేః

౨ యాని చ కార్యతయా తా న్యనుభావ శబ్దేన; అను పశ్చాద్భావః, ఉత్పత్తిః యేషాం, అనుభావయ న్తీతి వా వ్యుత్పత్తేః.

౩. యాని సహచరన్తి తాని వ్యభిచారి శబ్దేన.

తత్ర, శృఙ్గారస్య స్త్రీపుంసా వాలమ్బనే ; చన్ద్రికా వసన్త వివిధోపవన రహస్స్థానాదయ ఉద్దీపనవిభావాః ; తన్ముఖావలోకన తద్గుణ శ్రవణ కీర్తనాదయో ఽన్యే సాత్త్వికభావా శ్చానుభావాః ; స్మృతిచిన్తాదయో వ్యభిచారిణః

కరుణస్య - బన్ధునాశాదయ ఆలమ్బనాని, తత్సమ్బన్ధి గృహ తురగాభరణ దర్శనాదయ స్తత్కథా శ్రవణాదయ శ్చోద్దీపకాః; గాత్ర క్షేపాశ్రుపాతాద యోనుభావాః; గ్లాని క్షయ మోహ విషాద చిన్తౌత్సుక్య దీనతా జడతాదయో వ్యభిచారిణః.

శాన్తస్య — అనిత్యత్వేన జ్ఞాతం జగ దాలమ్బనం; వేదాన్త శ్రవణ తపోవన తాపస దర్శనాది ఉద్దీపనం, విషయారుచి శత్రుమిత్రా

ద్యౌదాసీన్య చేష్టాహాని నాసాగ్రదృష్ట్యాదయో ఽనుభావాః హర్షోన్మాద స్మృతి మత్యాదయో వ్యభిచారిణః.

రౌద్రస్య — ఆగస్కృత్పురుషాది రాలమ్బనం; తత్కృతోపరాధాది రుద్దీపికః; వధ బన్ధాది ఫలకః నేత్రారుణ్య దన్తపీడన పురుష భాషణ శస్త్రగ్రహణాది రనుభావః; అమర్ష వేగౌగ్ర్య చాపలాదయః సంచారిణః.

ఏవం యస్యా శ్చిత్తవృత్తేః యో విషయః సత స్యా ఆలమ్బనం; నిమిత్తాని చోద్దీపకా నీతి బోధ్యమ్.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

కార్యములుగాఁ బ్రసిద్ధము లగు నవి యనుభావము లను మాటలతోఁ దెలుపఁబడును 'అను - తరువాత, భావః - పుట్టుక కలవి.' 'అనుభవింపఁ జేయునవి' యని గాని వ్యుత్పత్తి. తోడునీడగా సంచరించునవి 'వ్యభిచారులు' అని పేర్కొనఁబడును.

ఆరసములలో శృంగారమునకు స్త్రీపురుష లిరువురు నాలంబనములు. వెన్నెల, వసంతము, నానావిధము లగు నుద్యానములు, చల్లనిగాలి, యేకాంతము, ఈఁరక మైనవి యుద్దీపన విభావములు. ఆలంబనముయొక్క మొగముఁ జూచుట, దాని గుణములను వినుట, కొనియాడుట మొదలగు నవియు, నివికాక సాత్త్వికము లగు భావములు ననుభావములు. స్మృతి, చింత మొదలగు నవి వ్యభిచారములు.

కరుణమునకు — బంధునాశాదు లాలంబనములు. వారికి సంబంధించిన యిల్లు, గుఱ్ఱము, నగలు వీనినిఁ జూచుట మొదలగు నవియు, వారి కథలు వినుటవంటివియు నుద్దీపకములు. ఈశరీరము వీడుట, కన్నీరు గార్చుట, మొదలగునవి యనుభావములు. గ్లాని, క్షయము, మోహము, విషాదము, చింత, యౌత్సుక్యము, దైన్యము, జడత మొదలయినవి వ్యభిచారులు.

శాంతరసమునకు — అనిత్య మని తెలిసిన జగము ఆలంబనము. వేదాంతము వినుట, తపోవనములఁ, దాపసులఁ జూచుట, మొదలగు నవి యుద్దీపన

ములు. విషయములయందు రుచి తప్పుట, శత్రుమిత్రులయం దుదాసీనముగ నుండుట. యేపనియుఁ జేయకుండుట, ముక్కుచివర చూపు నిల్పుట, యిత్యాదు లనుభావములు. హర్షము, ఉన్మాదము, స్మృతి, మతి మొదలైనవి వ్యభిచారులు.

రౌద్రమునకు — అపరాధ మొనర్చినవా రాలంబనము. వా రొనర్చిన యపరాధాదిక ముద్దీపనము. వధ, బంధము మొదలగునవి ఫలించునట్టి కనుల యెఱుపు, పండ్లు కొఱుకుట, కఠినముగ మాట్లాడుట, యాయుధము పట్టుట మొదలైనవి యనుభావములు. అమర్షము, వేగము, ఔగ్ర్యము, చాపల్యము, మొదలైనవి సంచారులు. ఈతీరుననే చిత్తవృత్తి కేది గోచరమైన నది దాని కాలంబనము నిమిత్తము లుద్దీపకములు; అని తెలియవలెను.

శృంగార భేదములు

సంస్కృత మూలము :

తత్ర శృఙ్గారో ద్వివిధః; సంయోగో విప్రలమ్భ శ్చ; రతేః సంయోగ కాలావచ్ఛిన్నత్వే ప్రథమః; వియోగ కాలావచ్ఛిన్నత్వే ద్వితీయః; సంయోగ శ్చ న దమ్పత్యో స్సామానాధికరణ్యం, ఏకతల్పశయ నేపి ఈర్ష్యాది సద్భావే విప్రలమ్భ స్యైవ వర్ణనాత్; ఏవం వియోగోపి న వైయధికరణ్యం, దోష స్యోక్తత్వాత్; తస్మా ద్వావిమే సంయోగ వియోగాఖ్యౌ అన్తఃకరణవృత్తి విశేషౌ; య త్సంయుక్తో వియుక్త శ్చా స్మీతి ధీః; తత్రాద్యో యథా—'శయితా సవిధే ప్యనీశ్వరా' ఇ త్యత్ర నిరూపితః; యత్తు చిత్రమీమాంసాయాం— 'వాగర్థా వివ సంపృక్తౌ' ఇత్యత్ర రసధ్వనిః; నిరతిశయ ప్రేమశాలితా వ్యఞ్జనాత్. ఇతి. తద్ధ్వని మార్గానా కలన నిబన్ధనం; పార్వతీ పరమేశ్వర విషయక కవిరతౌ ప్రధానే నిరతిశయ ప్రేమ్ణో గుణీభావాత్; న హి గుణీభూతస్య రత్యాదేః రసధ్వని వ్యపదేశ హేతుత్వం యుక్తం; భిన్నో హి రసాద్య లఙ్కారా దలఙ్కార్యతయా స్థితః ఇతి సిద్ధాన్తాత్.

ద్వితీయో యథా—

వాచో మాంగలికీః ప్రయాణ సమయే జల్ప త్యనల్పం జనే
కేలీమన్దిర మారుతాయన ముఖే విన్య_స్త వక్త్రామ్బుజా
నిశ్వాస గ్లపి తాధరో పరిపత ద్బాష్పార్ద్ర వక్షోరుహా
బాలా లోలవిలోచనా శివశివ : ప్రాణేశ మాలోకతే.

అ త్రా ప్యాలమ్బనస్య నాయకస్య, నిశ్వాసాశ్రుపాతాదే రనుభావస్య, విషాదచి న్తాఽఽవేగాదే శ్చ వ్యభిచారిణః, సంయోగా ద్రతి రభివ్యజ్యమానా, వియోగ కాలావచ్ఛిన్నత్వా ద్విప్రలమ్భ రస వ్యపదేశ హేతుః.

యథా వా—

ఆవిర్భూతా యదవధి మధుస్యన్దినీ నన్దసూనోః
కా_న్తిః కాచి న్నిఖిల నయనాకార్షణే కార్మణజ్ఞా
శ్వాసో దీర్ఘ_స్తదవధి ముఖే పాణ్డిమా గణ్డయుగ్మే
శూన్యావృ_త్తిః కులమృగదృశాం చేతసి ప్రాదు రాసీత్.

యథా వా—

సయనాఇఛ లావమర్శం యాస కదాచి త్పురాసీ హీ
ఆవిజ్జి తాపి జోషం తస్గా సాగన్తుకేస దయితేన.

ఇహాపి సహజ చాంచల్య నివృ_త్తిః జడతా చానుభావ వ్యభిచారిణౌ; విరహ, ఈర్ష్యా,శాపానాం విశేషానుపలమ్భా న్మాస్మాభిః ప్రపఞ్చితః

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

ఆరసములలో శృంగారము రెండు రకములు. సంయోగము. విప్రలంభము. రతి, సంయోగకాలములో నిదిగాఁ గుఱుతింపఁ బడినచో మొదటిది. వియోగకాలములో నిదిగా గుఱుతింపఁ బడినచో రెండవది. సంయోగ మనఁగా: దంపతు లొక్కచో నుండుట కాదు. 1. ఒక్క ప్రక్కమీఁదఁ బరుండి యున్నను, ఈసు మొదలగు నవి యున్నచో, వియోగము = ఎడబాటునే వర్ణిం

తుదు. ఇట్లే వియోగ మనఁగా : వేఱువేఱు చోటుల నుండుట కాదు. దోషముఁ దెలిపితిమి కదా. కనుక నీసంయోగ వియోగములు రెండు నంతఃకరణ ప్రవృత్తి విశేషములు. 'నేను గలసి యుంటిని' 'యెడబాసి యుంటిని' యను తలంపు. అందు మొదటిది 'శయితా సవిధే' యని యుదాహరింపఁ బడెను. అయితే, చిత్రమీమాంసలో, 'వాగర్థా వివ సంపృక్తౌ' అనుచోట రసధ్వని నిరతిశయ ప్రేమతోఁ బార్వతీపరమేశ్వరు లున్నట్లు వ్యక్తమగును గనుక నని యున్నది. ఆధ్వని యొక్క మార్గము నాకళింపు జేసికొనక పోవుట మూలమున నేర్పడినది. ఏమన : ఇచటఁ బార్వతీపరమేశ్వరులఁ గూర్చిన కవిప్రీతి పరమ ప్రధానము. అందులో నీనిరతిశయ ప్రేమము గుణీభూత మైనది. గుణీభూత మగు రత్యాదికము రసధ్వని యనుట కుపయోగింపఁ దగదు గదా ? రసాద్యలంకారమున కన్న వేఱై యలంకార్యముగ నిల్చినది రస మని కదా సిద్ధాంతము. రెండవది యెట్లనఁగా : ప్రయాణసమయమున జనమంతయు శుభవాక్యములఁ బలుకుచుండఁగాఁ, గ్రీడామందిర మందలి కిటికీలో మొగ ముంచి, నిట్టూర్పులతో వాఁడిన పెదవిమీఁదఁ బడుచున్న కన్నీటితో స్తనములు దడియుచుండఁగాఁ దత్తరపడు చూపులతో, శివశివ ! ఆబాల ప్రాణేశునిఁ జూచుచున్నది. ఇటఁ గూడ నాలంబ మగు నాయకుఁడు, నిట్టూర్పు. కన్నీరు గాఱుట మొదలగు ననుభావము, విషాదము, చింత, యావేగము, మొదలగు వ్యభిచారిభావములు వీని కూడికచే వ్యక్త మగుచున్న రతి యెడబాటు సమయములోనిదిగ గుర్తింపఁ బడుట వలన విప్రలంభ శృంగారరస మని పేర్కొనుటకుఁ గారణ మగును.

ఇంకను, తేనె లూరుచు, నందఱ కనుల నాకర్షించు నుపాయ మెఱిఁగిన నందసూనుని (కృష్ణుని) కాంతికనుల యెదుట నావిర్భవించి నప్పటినుండియుఁ, గులీన లైన హరిణనేత్రలకు మొగమున, నిడుదయూర్పు, చెక్కిలియందు దెల్లఁదనము, మనస్సున శూన్యవృత్తియు నుదయించెను. పోనీ, యిదైన నిది వరలో నేయొకప్పుడు గూడఁ గ్రీగన్నులతోఁ జూచుట నైనను సహింపని యీమె, పయనమై పోవు దయితుఁడు గౌఁగిలించుకొనినఁ గూడ నులుకక, పలుకక యుండెను. ఇచటఁ గూడ సహజ మగు చాంచల్యము దొలఁగుట యనుభావము. జడత వ్యభిచారి భావము. ప్రాచీనులు ౨. ప్రవాసము, అభిలాష, విరహము, ఈర్ష్య, శాపము, అను ఐదుఉపాధులతో నీవిప్రలంభ మును విభజించిరి. కాని, వానిలో భేద మేమియు మాకుఁ గనరానందున విస్తరింప లేదు.

శ్రీ శర్వాణి :

1. 'ఏకతల్ప శయ నేపి' ఇట సంస్కృత మూలము. 'ఏక ఖట్వాయాం నిద్రాయా మ పీ త్యర్థః' (ఒకమంచము పై నిద్రించునపు డైనను) అని నాగేశుని వ్యాఖ్య. ఇది తప్పు. నిద్రించుచో నట సంయోగ మేది ? వియోగ మేది ? దేనికి నవకాశము లేదు గదా ? ఇట ముఖ్యముగ నిరూపింప వలసినవి సంయోగవియోగములు. వానికిఁ బ్రక్కన పరుండి యుండుటలోనే యవకాశము గాని, నిద్రించుటలో లేదు గదా ?

2. ప్రవాస మనఁగా ; దూరదేశమున కేఁగుట. అదివఱలోఁ గను పింపకున్నను, గుణములు వినుట మొదలగు వాని వలనఁ గోరిక కల్గి, ప్రియుఁడు ప్రాప్తించ నప్పటి విప్రలంభ మభిలాష హేతుకము. అత్త మామలు మొదలగు గురుజనములనుండి కలయిక కడ్డ మేర్పడి నపుడు విరహము. 'ఈర్ష్య = అసూయ, అది పదముచే మానహేతుక మగు విప్ర లంభము గూడ గ్రహింపవలెను.' అని నాగేశుని వ్యాఖ్య. ఇది తప్పు. గురుజనాదికమే కాక, సఖీజనాదికము, వ్యాపారాంతరము, పగలు మొదలగు కాలము, జనసమ్మర్దము, ఘాతుకజంతువులు, సంకేతభంగము మొదలగు నవి కూడఁ బ్రియసంగమమునకుఁ బ్రతిబంధకములే. వానిని గ్రహింపక పోవుట లోపము. ఈర్ష్య యన, అసూయ యని యర్థము గాదు. 'అక్షాన్తి రీర్ష్యా, అసూయా తు దోషారోపో గుణే ష్వపి' యని యమరుఁడు. అది కాక, ముందు 'యస్యోద్దామ' యను శ్లోకవ్యాఖ్యలో 'ఈర్ష్యా = అక్షమా, గుణేషు దోషారోపో సూ యేతి భేదః' అనియు, దరువాత వ్యాఖ్యలోఁ గూడ 'ఈర్ష్యాజనికా చాసూ యేతి వ్యఙ్గ్యత్వ మేవా స్యాః' అనియుఁ దానే స్వయముగ వ్రాసి యున్నాఁడు. పోనీ, మానముఁగూడ నాది పదముతో గ్రహించుచో నుపాధు లా అగును. కనుక నితని వ్యాఖ్య యంతయుఁ దప్పే యగును. ఈర్ష్యయే, యసూయ. మానము మొదలైన యన్నింటి కుపలక్షణ మని మూలకర్త తాత్పరము.

సంస్కృత మూలము :

కరుణో యథా —

అపహాయ సకలబాన్ధవచిన్తా ముద్వాస్య గురుకుల ప్రణయం
హా ! తనయ ! వినయశాలిన్ ! కథ మివ పరలోకపథికో ఒభూః.

అత్ర ప్రమీత తనయ ఆలమ్బనం, తత్కాలావచ్ఛిన్న బాన్ధవ దర్శనా ద్యుద్దీపనమ్; రోదన మనుభావః; దైన్యాదయ స్సంచారిణః.

శాన్తో యథా –

మలయానిల కాల కూటయోః రమణీకున్తల భోగిభోగయోః
శ్వపచాత్మభువో ర్నిరన్తరా మమజాతా పరమాత్మని స్థితిః.

అత్ర ప్రపఞ్చ స్సర్వో ప్యాలమ్బనం ; సర్వత్ర సామ్య మనుభావః ; మత్యాదయ స్సంచారిణః ; యద్యపి ప్రథమార్ధే ఉత్తమాధమయో రుపక్రమా ద్వితీయార్ధే ఒధమోత్తమ వచనం క్రమభఙ్గ మావహతి ; తథాపి వక్తు ర్బ్రహ్మాత్మకత యోత్తమాధమ జ్ఞానవైకల్యం సమ్పన్న మితి ద్యోతనాయ క్రమభఙ్గో గుణ ఏవ.

ఇదం పున రోదాహార్యమ్ –

సురస్రోతస్విన్యాః పులిన మధితిష్ఠ న్నయనయోః
విధా యాన్తర్ముద్రా మథ సపది విద్రావ్య విషయాన్
విధూతా న్తర్ధ్వాన్తో మధురమధురాయాంచితి కదా
నిమగ్నః స్యాం కస్యాం చన నవనభ స్యామ్బుద రుచి.

అత్రాపి య ద్యపి విషయగణాలమ్బనః ; సురస్రోతస్వినీ తటా ద్యుద్దీపితః, నయన నిమీలనాదిభి రనుభావితః ; స్థాయీ నిర్వేదః ప్రతీయతే ; తథాపి భగవ ద్వాసుదే వాలమ్బనాయాం కవి రతౌ గుణీభూత ఇతి న శాన్తరస ధ్వనివ్యపదేశ హేతుః; ఇదంచ పద్యం మన్నిర్మితాయాం భగవద్భక్తి ప్రధానాయాం కరుణాలహర్యా ముపనిబద్ధ మితి తత్ప్రధాన భావప్రాధాన్య మేవార్హతి ; శాన్తరసా ననుగుణ శ్చాయ మోజస్వీ గుమ్ఫః ఇతి చానుదాహార్య మేవై తత్ ; పూర్వపద్యేతు పరమాత్మని స్థితిః ; ఇ త్యనేన తత్త్వాద్రూప్యావగమా ద్రతీ రప్రతిపత్తిః.

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

కరుణ మెట్లనఁగా :

'తన సర్వబంధుజనముఁ గూర్చి యున్నట్టి (వా రేమయ్యేదరో యను) దిగులు వీడి, తలిదండ్రుల చనవుఁ ద్రోసివైచి, యయ్యో!బిడా! ఎంతయో వినయ

వంతుఁడ వైన నీవు. పరలోకమార్గ మిప్పుడు పట్టితి వేమయ్యా ?' ఇచటఁ జనిపోయిన బిడ్డఁ డాలంబనము. ఆసమయమున నున్న చుట్టపక్కము లగు పడుట మొదలైనది యుద్దీపనము. ఏడుపు అనుభావము. దైన్యము మొదలైనవి సంచారులు.

శాంత మెట్లనఁగా :

'మలయానిల మైనఁ, గాలకూట మైన, రమణీ కేశపాశ మైన, పాము శరీర మైనఁ, గుక్కఁ డినువాఁ డైన, బ్రహ్మదేవుఁ డైన భేదము లేని యట్లు, నాకుఁ బరమాత్మ యందు నిలువర మేర్పడినది.'

ఇటఁ బ్రపంచ మంతయు నాలంబనము. అంతటను సమత యను భావము. మతి మొదలగు నవి సంచారులు. ఇట నీశ్లోకము మొదటి సగములో, మొదట గొప్పదియుఁ, దరువాతఁ దక్కువదియుఁ జెప్పుచు, రెండవ సగములో, మొదటఁ దక్కువదియుఁ, బిమ్మట గొప్పదియుఁ జెప్పఁబడినది కనుకఁ గ్రమ భంగము గల్గును. కాని, యీశ్లోకమును జెప్పువాఁడు బ్రహ్మాత్మకుఁడు గాన, గొప్పతక్కువల వివేచించు బుద్ధి తొలఁగుట సమకూడిన దని ద్యోతన మొనర్చుటకై యిటఁ గ్రమభంగము గుణమే.

ఇది మాత్ర ముదాహరింపఁ దగదు.

'గంగానది యిసుక తిన్నెపైఁ గూరుచుండి, కనులు లోపలఁ జూచు నట్లు ముద్ర వైచికొని, యావెంటనే విషయములఁ బాఱఁ ద్రోలి, లోనిచీఁకటినిఁ దూలగొట్టి, క్రొక్కారు మొగులు సొగసుతో మధురమధుర మగు నొక చిజ్జ్యోతియం దెపుడు మునుఁగుదునో !'

ఇచటఁ గూడ విషయముల లెక్కసేయక పోవుట యాలంబముగ, గంగానదీతటాదు లుద్దీపనములుగఁ, గనులు మూయుట మొదలగు నవి యనుభావములుగ నిర్వేద మను స్థాయి స్ఫురించును. అట్లయినను, భగవానుఁ డగు వాసుదేవుని నాలంబనముగఁ గైకొన్న కవి రతిలో నిది గుణీభూత మగును. కనుక శాంతరసధ్వని యని వ్యపదేశింపఁ దగదు. ఈపద్యము భగవానునిఁ గూర్చిన భక్తిప్రధానముగ నా రచించిన కరుణాలహరిలోఁ గూర్పఁబడినది. కనుక దానిలోఁ బ్రధాన మగు భావమే యటఁ బ్రధాన మగుట తగును. అది కాక, నీశ్లోకములోని కూర్పు ఓజోగుణముతో నున్నది కనుకఁ గూడ శాంతరసమున

రనుగుణము గాదు. కాఁగా, నిది యుదాహరింపఁ దగనిదే. వెనుకటి పద్య మునం దన్ననో, 'పరమాత్మని యందు నిలువరము' అనుటచే నతని తోడి తాద్రూప్య మవగత మగును. కనుక రతి స్ఫురింపదు

సంస్కృత మూలము :

రౌద్రో యథా —

> నవోచ్ఛలిత యౌవన స్ఫుర దఖర్వగర్వ జ్వరే
> మదీయ గురుకార్ముకం గలితసాధ్వసం వృశ్చతి
> అయం పతతు నిర్దయం దలిత దృప్త భూభృద్గల
> స్థలద్రుధిరఘస్మరో మమ పరశ్వధో భైరవః.

అత్ర తదానీం రామత్వే నాజ్ఞాతః గురుకార్ముక భఞ్జక ఆల మ్బనం ; అత ఏవ విశే ష్యానుపాదానం ; గురుద్రుహో నామగ్రహణా నౌచిత్యాత్, క్రోధావిష్కారాద్వా ; ధ్వని విశే షానుమితః ; నిశ్శఙ్క ధనుర్భఙ్గ ఉద్దీపకః ; పరుషోక్తి రనుభావః ; గర్వోగ్రత్వాదయ స్సంచా రిణః ; ఏషా చ ధనుర్భఙ్గ ధ్వనిభగ్న సమాధే ర్భార్గవ స్యోక్తిః ; వృత్తి ర ప్యత్ర మహోద్ధతా రౌద్రస్య పరమౌజస్వితాం పరిపుష్ణాతి ; అన్యత్ర గురుస్మరణే సత్యహంభావ విగమస్యావశ్యకతయా ప్రకృతే చాజహాత్స్వార్థలక్షణామూల ధ్వననేన మదీయే త్యనేన గర్వోత్కర్ష స్యైవ ప్రకాశనా త్స్ఫుటం గమ్యమానేన వివేకశూన్యత్వేన క్రోధస్య ఆధిక్యం గమ్యతే. ఇదం తు నోదాహార్యం —

> ధనుర్విదలనధ్వని శ్రవణ తత్క్షణావిర్భవ
> న్మహోగురువధస్మృతిః శ్వసనవేగధూతాధరః
> విలోచన వినిస్సర ద్బహులవిస్ఫులిఙ్గ వ్రజః
> రఘుప్రవర మాక్షిపన్ జయతి జామదగ్న్యో మునిః.

అత్రాప్యపరాధాస్పదేన రఘునన్దనే నాలమ్బితః ; ధనుర్విదలన ధ్వనిశ్రవణే నోద్దీపితః ; నిశ్శ్వాసనేత్రజ్వలనాదిభి రనుభావితః ; మహో

గురువధ స్మృతిగర్వోగ్రత్వాదిభి శ్చ సంచారితః; క్రోధో య ద్యపి వ్యజ్యతే, తథా ప్యసౌ తత్రప్రభావవర్ణన బీజభూతాయాం కవి రతౌ గుణీభూత ఇతి. న రౌద్రరస ధ్వని వ్యపదేశ హేతుః; కావ్యప్రకాశ గతా రౌద్రరసోదాహరణేతు –

కృత మనుమతం దృష్టం వా యైరిదం గురుపాతకం
మనుజపశుభి ర్నిర్మర్యాదై ర్భవ ద్భిరుదాయుధైః
నరకరిపుణా సార్ధం తేషాం సభీమకిరీటినాం
అయ మహ మసృఙ్మాంసైః కరోమి దిశాం బలిం.

ఇతి పద్యే రౌద్రరసవ్యఞ్జనక్షమా నా స్తి వృత్తిః; అత సత్కవే రశక్తి రేవ, వీర శ్చతుర్ధా; దాన దయా యుద్ధ ధర్మై స్తదుపాధే రుత్సాహస్య చాతుర్విధ్యాత్ –

తత్రాద్యో యథా –

కియదిద మధికం మే యద్ద్విజాయార్థయిత్రే
కవచ మరమణీయం కుణ్డలే చార్పయామి
అకరుణ మవకృత్య ద్రాక్కృపాణేన నిర్య
ద్బహుల రుధిరధారం మౌలి మావేదయామి

ఏషా ద్విజవేషా యేన్ద్రాయ కవచకుణ్డలదానోద్యతస్య కర్ణస్య తద్దాన విస్మితాన్ సభ్యాన్ ప్రత్యుక్తిః; అత్ర యాచమాన ఆలమ్బనం; త దుదీరితా స్తుతి రుద్దీపికా; కవచాది వితరణం తత్ర లఘుత్వ బుద్ధ్యాదికం చానుభావః; 'మే' ఇ త్యార్థాన్తరసంక్రమిత వాచ్యధ్వ న్యుత్థాపితో గర్వః; స్వకీయ లోకో త్తర పితృజన్య త్వాది స్మృతి శ్చ సంచారిణౌ; వృత్తిర ప్యత త త్త దర్థానురూపోద్గమ విరామశాలితయా సహృద యైక చమత్కారిణీ; తథా హి - ఉత్సాహపోషకం కవచకుణ్డలార్పణయో ర్లఘుత్వ నిరూపణం విధాతుం పూర్వార్ధే తదనుకూల శిథిల బన్ధాత్మికా; ఉత్తరార్ధే తు మౌలితః ప్రాగ్వ్యక్త్యగత గర్వోత్సాహ పరి

పోషణా యోద్ధతా ; తతః పరం బ్రాహ్మణే సవినయత్వం ప్రకాశయితుం తన్మూలీభూతం గర్వరాహిత్యం ధ్వనయితుం పున శ్చిధి లైవ; అత ఏ వావేదయా మీత్యుక్తం న తు దదామి వితరా మీతి వా

తెనుఁగు తాత్పర్యము

రౌద్ర మెట్లనఁగా :

'కార్తవీర్యవసపు పొంగుతోఁ బెల్లుగా గర్వజ్వరము పొంగఁగా, బెదురు వీడి నాగురువు వింటిని విరిచిన వానిమీఁదఁ, బొగ రెక్కిన రాజుల కంఠముల నరికి వానినుండి కారుచున్న నెత్తురు ద్రావి భయంకర మైన నాగండ్ర గొడ్డలి నిర్దయముగా వ్రాలు గాక.'

ఇచట రాముఁ డని యప్పటికి పే రెఱుఁగ రాక, తనగురువు వింటిని విరిచినవాఁ డాలంబనము. ఇందు చేతనే విశేష్యము నుపయోగింప లేదు. గురుద్రోహినిఁ బేర్కొనుట యనుచితము గదా. క్రోధమున బైటికి వెడలఁ గ్రక్కుటచే నైనను, పేరెత్త లేదు. జంకు లేక విల్లు విరచుట ధ్వనివిశేషముచే నూహింపఁబడి యుద్దీపకము. పరుష మగు యనుభావము. గర్వము, ఉగ్రత మొదలగునవి సంచారులు. విల్లు విరుగుట వలనఁ గల్గిన ధ్వని తనసమాధిఁ జెఱుపగాఁ బరశురాము డన్నమాట యిది. ఇచట వృత్తి కూడ మిక్కిలి యుద్ధత మై, యోజోవంతముగా రౌద్రరసము నెక్కువఁగ బోషింపు చున్నది. క్రోధము లేనపుడు గురుస్మరణయం దహంకారము దొలఁగుట యావశ్యకము. కనుకఁ బ్రకృతిములో 'మదీయ' యను పదము అజహత్స్వార్థ* లక్షణ వలనఁ బరశురాముని గర్వోత్కర్షమునే స్ఫుటముగ ధ్వనింపఁజేయును. ఇందువలన నతని వివేకశూన్యత స్పష్టముగ స్ఫురించి కోప మెక్కువగా నున్నదని తోచును.

ఇది మాత్ర ముదాహరింప రాదు.

'విల్లు విరిచిన చప్పుడు విన్నప్పుడే తన గొప్పవాఁడైన గురువుఁ జంపిన సంగతి జ్ఞప్తిరాఁగా, నిట్టూర్పుగాలి తొందరతోఁ బెదవి యదరగాఁ, గనులనుండి మిడుగురులు గుట్టలుగుట్టలుగ మిక్కిలి రాలుచుండఁగా, శ్రీరామచంద్రుని ధిక్కరించుచు జామదగ్న్య మని యైన పరశురాముఁడు సర్వోత్కర్షగ నున్నాఁడు.'

ఇచటఁ గూడ నపరాధ మొనర్చిన శ్రీరామచంద్రుఁ డాలంబనము. విల్లు

వించిన ధ్వని యుద్దీపనము. నిట్టూర్పు విడుచుట, కనుల నిప్పురవ్వలు మొద లగు నవి రాలుట, యనుభావములు. మహాగురువధస్మృతికి వచ్చుట, గర్వము, ఉగ్రత. మెదలైనవి సంచారులుగఁ గ్రోధము వ్యక్తమగును. కాని, యది పరశు రాముని ప్రభావము వర్ధించుటకు బీజమైన కవిమదిలోని ప్రీతియందు గుణీ భూతము గనుక రౌద్రరసధ్వని యన రాదు.

శ్రీ శర్వాణి.

ఇఱుపదియొక్కమారుగ నీ భూమిని క్షత్రియరహితముగ నొన రించిన పరశురాముఁ డీలక్షణవలన బోధింపఁబడును. ఇందు 'ఒనరిం చిన' పర్యంతము లక్ష్యము. తరువాతిది స్వార్థము. ఇదియే సరియైన లక్ష్యము. శ్లోకమునందలి 'దలితదృప్తభూభృద్గల' యను దాని కను గుణమును దాని యర్థమే. 'మదీయ' పదమున నీలక్షణా తాత్పర్యమును గ్రహింపఁ జేయును. అంతే కాని, తండ్రి యాజ్ఞచేఁ దల్లిఁ జంపుట యిట లక్ష్యము గాదు. అది ప్రకృతానుగుణమును గాదు. దాని కిచటఁ దాత్పర్యగ్రాహకమును లేదు. ఇచట, నాగన్న తెలివితక్కువ మాత్రమే యున్నది. 'నిర్దయం' అనునది తాత్పర్యగ్రాహక మని భ్రమ. అది 'పతతు' లో విశేషణము. అది భూభృత్తగు శ్రీరాముని విషయములోని క్రౌర్యమును మాత్రమే పోషించును. కావ్యప్రకాశములోని రౌద్రరసోదా హరణమైన 'కృత మనుమతం దృష్టం వా యైరిదం గురుపాతకమ్' అనుదానిలో వృత్తి రౌద్రరసమును వ్యంజన నొనరింపఁ గలదిగ లేదు. కనుక నది కవి శక్తి చాలమియే.

వీరము నాలుగు విధములు. దానము, దయ, యుద్ధము, ధర్మము. ఈచతురుపాధులనుండి యుత్సాహము చతుర్విధము లగును అందు దాన వీరోదాహరణము.

బ్రాహ్మణుని వేషముతోఁ గవచకుండలముల యాచించిన యింద్రున కవి యిచ్చుట కుద్యుక్తుఁడై, దాని మిచ్చుచున్న తన్నుఁ గాంచి యాశ్చర్య పడుచున్న సభ్యులఁ గూర్చి కర్ణుఁ డి ట్లనుచున్నాఁడు.

'ఇది నా కొక గొప్పవిషయము గాదు. యాచింప వచ్చిన ద్విజు నకు సాధారణ మైన కవచకుండలముల నిచ్చెదను. ఆతఁడే యర్థించినచోఁ

గృపాణమున ఖండించి రక్తధారలు స్రవింపుచున్న శిరమునే నివేదించెదను ' అని.

ఇట యాచించు నాతఁ డాలంబనము. అతఁడు చేసిన స్తోత్రము లుద్దీపనము. కవచకుండలముల నిచ్చుటయు, నాయిచ్చుట మొదలగున దంతయు ననుభావము. *'మే' = నావిషయమఁ లో, నని యర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వనినుండి వ్యక్త మైన గర్వము. తాను లోకు లందఱ కన్న గొప్పవాఁ డైన తండ్రికిఁ గొడుకు నను దలంపును వ్యభిచారులు. ఇచట వృత్తి కూడ. నాయాచోటులం దర్థమునకుఁ దగునట్లు ప్రారంభ మగుటయు, శిథిల మగుటయుఁ గల్గియున్నది అటఁ జమత్కారము సహృదయులు మాత్రమే గ్రహింపఁ గలరు. ఎట్లన: కవచకుండలము లొక లెక్కలోనివి కావని వానియందు జులకదనముతో నుత్సాహముఁ బోషించుటకై, దాని కనుకూల మగు కూర్పు మొదటిసగములో మృదుల రచనయు, శిధిలబంధముఁ గూర్పఁ బడినవి. రెండవసగములో, 'మౌలిం' = తల; అను పర్యంతము వక్తయందలి గర్వోత్సాహములఁ బోషించుటకై యుద్ధతముగ నున్నది. దాని పిమ్మట, బ్రాహ్మణునిఁ గూర్చి వినయముఁ జూపుటకై, దానికి మూలమైన గర్వాభావము (వినయము) వ్యక్తపఱచుటకు మరల శిథిలబంధము స్వీకరింపఁ బడినది. ఆవినయముఁ దెలుపుటకే 'ఆవేదయామి = సమర్పింతును' అన్నాఁడు గాని, 'దదామి' = ఇత్తును. 'వితరామి' = దాన మొనరింతును. అని యనలేదు.

శ్రీ శర్వాణి :

రాజ్యకోశము మొదలగు దానినంతయు నిచ్చుట నిట నర్థాంతరము. ఇట 'మే' యను దానికి వాచ్య మగు కర్ణుఁడు, పై వివరించిన యర్థాంతర సంక్రమిత సర్వస్వము నిచ్చువాఁడుగ ధ్వనించును. 'మే = ' నా; యనుట సంజ్ఞామాత్రముగ నిరర్థకము గనుక, సంజ్ఞి = కర్ణుఁడు, రాజ్య కోశాది సకలదాతృత్వరూప మగు నర్థాంతరమున సంక్రమితుఁడుగా ధ్వనించును. అంతే కాని, యుద్ధములందు దెబ్బలతో జర్జరిత మై శరీరముఁ గలిగి యుండె నని నాగేశుఁడు సెప్పినది కానీ, రవి కుంతీసుతుఁ డని కానీ లక్ష్యము గాదు. అవి యిట లేశముఁ బ్రసక్తింపవు. 'తన తల నైన నిచ్చెద' ననుటలో, 'నిది నాకొక యెక్కువా'? యనుటను బట్టి

ధ్యేయముఁ గూర్చిన చింత యతనికి లేదని తోచును. మఱియొకటి కాదు.
కనుక నవి లక్ష్యములు గావు. అపుడు ప్రయోజనముఁ గలుగదు.

సంస్కృత మూలము ;

ఇదం తు నోదాహార్యమ్—

యస్యోద్దామ దివా నిశార్ధి విలస ద్దానప్రవాహప్రథా
మాక ర్ణ్యావనిమణ్డలాగత వియద్వన్దీన్ద్ర బృన్దాననాత్
ఈర్ష్యా నిర్భరపుల్ల రోమనికర వ్యావల్గ దూధఃస్రవ
త్పీయూషప్రకరైః సురేన్ద్ర సురభిః ప్రావృట్పయోదాయతే.

అత్రేన్ద్రసభామధ్యగత సకలనిరీక్ష కాలమ్బనః ; అవనిమణ్డలా
గత వియద్వన్దీన్ద్ర వదననిర్గతరాజదానవర్ణ నోద్దీపితః; ఊధం ప్రస్నుత
పీయూషప్రకరై రనుభావితః; అసూయాదిభి స్సంచారిభిః పరిపోషి
తోఽపి కామగవీగత ఉత్సాహో రాజస్తుతి గుణీభూత ఇతి నరసవ్యప
దేశహేతుః; అత ఏవేద మపి నోదాహార్యం—

సాబ్ధిద్వీపకులాచలాం వసుమతీ మాక్రమ్య సప్తాన్తరాం
సర్వాం ద్యా మపి సస్మితేన హరిణా మన్దం సమాలోకితః
ప్రాదుర్భావ పరప్రమోద విదల ద్రోమాఞ్చిత స్తత్క్షణం
వ్యానమ్రీకృత కన్ధరోఽ సురవరో మౌలిం పురోన్యస్తవాన్.

ఇహ చ భగవద్వామనాలమ్బనః ; తత్కర్తృక మన్దనిరీక్ష
ణోద్దీపితః ; రోమాంచాదిభిః అనుభావితః ; హర్షాదిభిః పోషితః
ఉత్సాహో వ్యజ్యమా నోఽపి గుణః ; ప్రాగన్యగత స్యైవ ప్రకృతే
రాజగత స్యాపి తస్య రాజస్తు త్యుత్కర్షకత్వాత్ ; ఏతేన—

ఉత్పత్తి ర్జమదగ్నితః సభగవాన్ దేవః పినాకీ గురుః
శౌర్యం యత్తు నత ద్గిరాం పథి నసువ్యక్తం హి తత్కర్మభిః
త్యాగః సప్తసముద్రముద్రితమహీ నిర్వ్యాజదానావధిః
క్షత్రబ్రహ్మ తపోనిధేః భగవతః కిం వా న లోకోత్తరమ్.

ఇతి శ్రీవత్సలాఞ్ఛనోక్త ముదాహరణం పరాస్తమ్; తస్య గుణీభూతవ్యఙ్గ్యత్వేన రసధ్వని ప్రపఙ్గే ఽనుదాహరణీయత్వాత్; నను 'కియదిద మధికం...అకరుణ మపకృత్య' ఇత్యత్రాపి ప్రతీయమానస్య దానవీరస్య కర్ణస్తుత్యఙ్గత్వాత్ కథం ధ్వనిత్వ మితి చేత్; సత్యం; అత్ర కవేః, కర్ణవచనానువాదమాత్ర తాత్పర్యకత్వేన కర్ణస్తుతౌ తాత్పర్య విరహాత్; కర్ణస్య చ మహాశయత్వేన ఆత్మస్తుతౌ తాత్పర్యానుపపత్తేః స్తుతిః; అవాక్యార్థ ఏవ; పరస్తు, వీరరసప్రత్యయానన్తరం తాదృశోత్సాహేన లిఙ్గేన స్వాధికరణే సానుమీయతే; రాజవర్ణనపద్యే తు రాజస్తుతౌ తాత్పర్యా ద్వాక్యార్థ తైవ తస్యాః; ద్వితీయో యథా—

స కపోత ! భవ స్త మణ్వపి, స్పృశతు శ్యేనసముద్భవం భయం
ఇద మద్య మయాతృణీకృతం, భవదాయుః కుశలం కలేబరమ్.

అథవా - ఏవం విన్యాసః—

స కపోత కపోతకం తవ స్పృశతు శ్యేన ! మనాగపి స్పృహా !
ఇద మద్య మయా సమర్పితం భవతే చారుతరం కలేబరమ్.

ఏషా శిబేః కపోతం శ్యేనం ప్రతిచోక్తిః; అత్ర కపోత ఆలమ్బనం: తద్గతం వ్యాకులీభవన ముద్దీపనం ; తస్య కృతే స్వకలేబరార్పణ మనుభావః; న చాత్ర శరీరదాన ప్రత్యయా ద్దానవీర ధ్వనిత్వా పత్తి రితి వాచ్యం ; శ్యేనకపోతయోః భక్ష్యభక్షక భావాపన్నత్వేన శిబిశరీరస్యార్థినో ఽభావా త్త దప్రతిపత్తేః; శ్యేనశరీర త్రాణోపాధికతయా వినిమయపదవాచ్యత్వాత్ ;

తృతీయో యథా—

రణే దీనాన్ దేవాన్ దశవదన ! విద్రావ్యవహతి
ప్రభావప్రాగల్భ్యం త్వయి తు మమకోఽయం పరికరః
లలాటోద్యజ్జ్వాలా కవలిత జగజ్జాల విభవో
భవో మే కోదణ్డచ్యుత విశిఖవేగం కలయతు

ఏషా దశవదనం ప్రతిభగవతో రామ స్యోక్తిం; ఇహ భవ ఆల
మ్బనం; రణదర్శన ముద్దీపనం; దశవదనావజ్ఞాన మనుభావః; గర్వః
సంచారీ; వృత్తి రత్ర దేవానాం ప్రస్తావే తద్గత కాతర్యప్రకాశన ద్వారా
వీరరసానాలమ్బనత్వా విగతోత్సాహో నాలమ్బనత్వేన తదాలమ్బనస్య
రసస్యా ప్రత్యయా స్నప్రకర్షవతీ; భగవతో భవస్య తు పరమోత్త
మాలమ్బన విభావత్వా త్తత్ప్రస్తావే తదాలమ్బన స్యోజస్వీ నో వీర
రసస్య నిష్పత్తేః ప్రకృష్టోద్ధతా.

తెలుఁగు తాత్పర్యము :

'ఆరాజు రాత్రింబవళ్ళు కూడ యాచకుల కత్యంతముగ నెడతెరపి లేకుండ దాన మొనరించుచున్నాఁ డను కీర్తిని, స్వర్గలోకమునకు వచ్చిన స్తుతి పాఠకులలో మొనగాళ్ళ నోటినుండి విని యీర్ష్యతోఁ గామధేనువు నిండి, రోమాంచ మధిక మై, ఒక్కొలి చేపుచున్న పొదుగునుండి యమృతము కారగా వర్షాకాలము నందలి మబ్బువలె నగుచున్నది.

ఇచట నింద్రసభలోనుండి చూచువా రందఱు నాలంబనము. భూమండలమునుండి వచ్చిన వియద్వందింద్రుల నోటినుండి వెలువడిన రాజదానస్తుతి వర్ణన యుద్దీపనము. పొదుగునుండి ఒక్కొలి స్రవించిన పాలధార లనుభావము. అసూయాదులు సంచారులు. ఇవి పోషించిన కామధేనువు నందలి యుత్సాహము రాజస్తుతిలో గుణీభూత మైనది. కనుక రస మనుటకు హేతువు గాదు. ఇందుచేత నిదియుఁ గూడ నుదాహరింపఁ దగదు.

'సముద్రములు, ద్వీపములు, కులాచలములు వీనితోడి భూమి నంతయు నేడుప్రాకారముల నున్న ద్యులోకము నంతయుఁ గూడ నాక్రమించి శ్రీమన్నారాయణుఁడు చిఱునగవుతో మెల్లగాఁ జూడ, నసురేంద్రుఁ డగు బలిచక్రవర్తి గొప్ప సంతోష ముదయించి గగుర్పాటొదవ మెడ వంచి శిరమును ముందుంచి నాఁడు'.

ఇచటఁ గూడ భగవానుఁ డగు వామనమూర్తి యాలంబనము. ఆతని మెల్లని చూపు లుద్దీపనము. రోమాంచాదు లనుభావములు. హర్షాదులు సంచారులు. ఇవి పోషింపఁగా నుత్సాహము వ్యక్తమగు చున్నను గుణీభూతమే.

* వెనుకటి పద్యములో మఱియొకరియం దున్నట్లుగాఁ, ప్రకృతములో రాజునం దుండియు నది బలిస్తుతి నుత్కర్షించును గదా. ఇందువలన, 'త్యాగ స్సప్త సముద్రముద్రిత మహీనిర్వ్యాజ దానావధిః' అని శ్రీవత్సలాంఛనుఁడు గావ్యప్రకాశమునకు సారబోధిని యను వ్యాఖ్యలో నుటంకించిన యుదాహరణము గూడఁ ద్రోసివేయఁబడినది అది గుణీభూతవ్యంగ్యము అట వ్యక్తమగు నుత్సాహము పరశురాముని పొగడ్తనుండి వ్యక్త మైన కవి రతి నుత్కర్షించును గదా. కనుక రసధ్వని ప్రసంగములో నది యుదాహరింపఁ దగదు.

అయితే, అకిరుణ మవకృత్య'—బ్రాహ్మణుఁడు యాచింపు చుండఁగ; నను చోటఁ గూడ దానవీరము దోఁచుచున్నను గర్ణుని పొగడ్తలో నంగమే. కనుక ధ్వని యెట్లగును?' అన్నచో, నిజము. ఇటఁ గర్ణుఁ డన్నమాటల ననువదించుటలోనే కవికి తాత్పర్యము. • కర్ణుని పొగడ్తలోఁ దాత్పర్యము లేదు. ఇఁకఁ గర్ణుఁడా? మహానుభావుఁడు. కనుకఁ దన్ను తాను పొగడుకొనుట అతని తాత్పర్య మనరాదు గదా కాఁగా, నిట స్తుతివాక్యార్థము కానేకాదు. ఇఁక నేమి యన? వీరరసము స్ఫురించిన తరువాత నా యుత్సాహమున కంగముగ నాయుత్సాహమున కధికరణ మగు కర్ణునియందు స్తుతి యూహింపఁబడును. వెనుకటిది రాజవర్ణనపద్యము గనుక నందుఁ గవి కభిమత మైన రాజస్తుతి వాక్యార్థమే.

శ్రీశర్వాణి :

* యస్యోత్సాహ యను పద్యములో నుత్సాహము = ఉత్కర్షకము. కామధేనువునం దున్నది. ఉత్కర్షింపఁ బడునది రాజస్తుతి వ్యధికరణము వేరుచోటున నున్నది. ప్రకృతములో రెండు నొకచోటనే బలియం దున్నవి. కనుక సమానాధికరణములు. ఈభేద మున్నను, రెండుచోట్ల యుత్సాహములు మఱియొక దాని నుత్కర్షించి దాని కంగ మగుట సమానమే యని భావము.

• స్తుతివాక్యార్థము గా దనఁగా, నిట నీశ్లోకరూప మగు వాక్యము స్తుతినిఁ దెలుప దని. కవికిఁ గర్ణస్తుతియందుఁ దాత్పర్యము లేదు. కర్ణుఁడా ఉదారుఁడు. అతని కాత్మస్తుతియందుఁ దలంపు జనింపదు. ఇట్లు తాత్పర్యము లేని స్తుతిలో వీరము_ ఉత్సాహ మె ట్లంగ మగును? సరి కాని, 'కియదిద మధికం మే' యను పద్యములోఁ గర్ణుఁ డుదారాశయుఁ డని స్తుతి

కిన్నవాడను గదా? ఇట నిది హాచ్యార్థ మేల కాదు? అందురా? అచటి యుత్సాహము లింగ మై = హేతు వై, తన యదికరణ మైన శ్రోత హృదయమున 'గద్దదుడు స్తుతింపఁ దగును. అంతటి యుత్సాహ మున్నది కనుక'; నని తోఁచును 'యస్యోద్దామ' 'సాబ్ధిద్వీప' యను వానిలో రాజస్తుతి పద్యమే ప్రధానము. అందులో నుత్సాహాదిక మంతయు నప్రధానము. కనుక 'సంగము' అని తెలియ నగును.

రెండవది దయావీరము; ఎట్లనఁగా:

"ఓ పావురమా! డేగనుండి కొంచెము గూడ భయము నిన్నంట కుండు గాక! ఇదిగో, ఇపుడు నీయాయువును భద్రపఱచుటకై నా కళేబర మును స్వీకరించితిని.'

పోసి. యీరీతిగ శ్లోకమును విన్యసింతము.

'ఓ శ్యేనమా! నీకుఁ గపోతకిశోరమందు లేశ మైనఁ గోరిక తగుల కుండుగాక! ఇదిగో, ఇప్పు డంతకన్న నెక్కువ రుచిగల నా దేహమును నేను సమర్పించితిని.'

మొదటిది పావురముఁ గూర్చియు, రెండవది డేగఁ గూర్చియు, శిబిచక్రవర్తి యను మాట. ఇచటఁ బావుర మాలంబనము. అది కలవర పడుచుండుట యుద్దీపనము. దాని నిమిత్తము తన శరీరము నర్పించుట యనుభావము. అయితే యిచట శరీరమును దాన మొనర్చుట తెలియు చున్నది. అందుచే దానవీరము ధ్వనింపవలసి వచ్చునే యని శంకింపరాదు. డేగయుఁ, బావురమును భక్షకము, భక్ష్యము సహజముగనే యగును. కనుక, నట శిబి రీతిము నర్థించుటయే లేదు. ఇఁక దానము స్ఫురించుట కవకాశ మేది? డేగకు శరీర మర్పించుట. పావురముయొక్క దేహముఁ గాచు నిమిత్తమే, కనుక నిది వినిమయము. ఇచ్చి పుచ్చుకొనుట వంటిది యని తెలియ నగును.

మూఁడవది యుద్ధవీరము. ఎట్లనఁగా——

యుద్ధములోఁ జేతకాని దేవతలఁ బరుగెత్తించి మంచిశక్తి గల వాఁడ నని ప్రగల్భము లాడుకొను నీకొఱకై యింత ప్రయత్న మేల? నుదుటినుండి పైకెగయుచున్న మంటల చాలులో, లోకము లన్నింటి

వైభవముఁ గలిగించిన భవుఁడు = శివుఁడు, నేను వింటి నుండి విడుచు నంబులపడిని గుఱుతించుఁ గాక'

ఇది రావణునిఁ గూర్చి భగవానుఁ డగు శ్రీరామచంద్రుఁ డను మాట. ఇటఁ భవుఁ డీవీరరసమున కాలంబనము. రావణుఁడు గాడు. శ్రీరామమూర్తి కతనియం దవజ్ఞాదృష్టి కిదా యున్నది? యుద్ధదర్శన ముద్దీపనము. రావణుని యవజ్ఞ యనుభావము. గర్వము సంచారిభావము. ఈశ్లోకములో దేవతలఁ బ్రస్తావించు నపుడు వారి కున్న భయమును బయల్పఱచుటకై, వారు (దేవతలు వీరరసమున కాలంబనము గా రని తెలియుటకై) వృత్తి యౌద్ధత్యము లేకయే యున్నది. రావణుని ప్రస్తావ ములో దేవతల గర్వ మడఁచిన వీరుఁ డని చెప్పుటకై రచన కొంత యుద్ధత మైనను, ఆతనియం దవమానబుద్ధితో నుండు శ్రీరామచంద్రుని యుత్సాహమున కెట్టి యాలంబనము గాలేదు. కనుక వీరరసము స్ఫురించు టకు రావణుఁ డాధారము గాడు. కావుననే యిట వృత్తి యుత్కృష్టతో లేదు. భగవానుఁడు భవుఁడే యగుచో నత్యంతోత్కృష్ట మగు విభావము. అందుచే నతని బ్రస్తావించినపుఁ డలఁ దాలంబనముగా నుండు వీరరస మోజోవం తముగనే నిష్పన్న మగును. కనుక నట వృత్తి చాల యుద్ధత మైనది.

సంస్కృత మూలము :

చతుర్థో యథా—

సపది విలయ మేతు రాజ్యలక్ష్మీ రుపరిపతం త్వథవా కృపాణ ధారాః అపహరతు తరాం శిరః కృతాన్తో మమతు మతిర్న మనాగపైతి ధర్మాత్। ఏషాధర్మేణాపి రిపుః జేతవ్యః ఇతి వదన్తం ప్రతి యుధిష్ఠి రోక్తిః। అత్ర ధర్మవిషయ ఆలమ్బనం। 'నజాతు కామా న్నభయాన్న లోభా ద్ధర్మం త్యజేజ్జీవిత స్యాపి హేతోః' ఇత్యాది వాక్యాలోచన ముద్దీ పనం। శిరశ్ఛేదా ద్యంగీకారోఽనుభావః। ధృతిః సంచారిణీ। ఇత్థం వీరరసస్య చాతుర్విధ్యం ప్రపంచితం ప్రాచా మనురోధాత్।

వస్తుతస్తు, బహవో వీరరసస్య శృంగారస్యేవ ప్రకారా నిరూప యితుం శక్యన్తే।

తెనుఁగు వ్యాఖ్యానము :

నాల్గవది – ధర్మవీరము – ఎట్లనగా –

"రాచసిరి యంతయు వెంటనే లయ మొందుగాక। వాలు కత్తుల వాడి మొనలు పైన బడుగాక ! యముఁడు తల తీయుగాక ! నాబుద్ధి ధర్మమునుండి లేశమును తొలఁగి పోకుండు గాక !"

ధర్మము తప్పి యైనను శత్రువును జయించవలె నను వానితో ధర్మరాజు అనుమాట యిది. ఇట ధర్మపువిషయ మాలంబనము. ('ఏదైన కోరిక వలన గాని, భయపడి గాని, లోభము వలన గాని, చిట్టచివరకు ప్రాణము కొరకైన సరే ధర్మమును వీడరాదు) – అను నిటువంటి మాటల నాలోచించుట ఉద్దీపనము. "తల తీసినా సరే" అను ఈరకపువాటి నంగీకరించుట అనుభావము. ధైర్యము సంచారిభావము. ఈతీరుగా ప్రాచీనులను బట్టి వీరరసము నాల్గు తెరగులును నిస్తరింపఁబడినవి. కాని, వాస్తవముగా నాలోచించినచో శృంగారమున వలెనే వీరమున గూడ చాల ప్రకారములు నిరూపింప వీలగును.

శ్రీ శర్వాణి :

"రాచసిరి" ఇది మొదలు "శేషుఁడు భూమినంతను" వరకు కవికిఁగల భారత పరిచయము వ్యక్తపరుపఁ బడినది. మధ్య నొకటిరెండు విషయాంతరములు. తిరిగి "చరాచర" అనునది శ్రీభాగవతపురాణ పరిచయమును దెల్పును. ఇట్లే ఇతని పాండిత్యమును గమనింపవలెను,

సంస్కృత మూలము :

తథాహి – ప్రాచీన ఏవ 'సపది విలయమేతు' ఇత్యాది పద్యే "మమతు మతిర్న మనాగపైతు సత్యాత్ 'ఇతి చరమపాద వ్యత్యాసేన పద్యాస్తరతాం ప్రాపితే సత్యవీరస్యాపి సంభవాత్। న చ సత్యస్యాపి ధర్మాంతర్గత తయా ధర్మవీరరస ఏవ తద్వీరస్యాప్యన్తర్భావ ఇతి వాచ్యం; దానదయయోరపి తదన్తర్గతతయా తద్వీరయో రపి ధర్మవీరాత్పృథగ్గణనా నౌచిత్యాత్।

ఏవం పాణ్డిత్యవీరోఽపి ప్రతీయతే – యథా –

"అపి వక్తి గిరాం పతిః స్వయం యది తాసామధిదేవతాపి వా
అయమస్మి పురో హయాననస్మరణోల్లంఘిత వాఙ్మయామ్బుధిః॥"

అత్ర బృహస్పత్యా ద్యాలమ్బనః సభాదిదర్శనోద్దీపితః నిఖిల విద్వత్తిరస్కారానుభావితః గర్వేణ సంచారిణా పోషితః ఉత్సాహో వక్తుః ప్రతీయతే। ననుచాత్ర యుద్ధవీరత్వమ్। యుద్ధస్యాస్య వాదసాధారణస్య వాచ్యత్వాత్। ఇతి చేత్, క్షమావీరే కిం బ్రూయాః? యథా -

"అపి బహల దహన జాలం మూర్ధ్ని రిపుర్మే నిరన్తరం ధమతు
పాతయతు వాసిధారామహమణుమాత్రం న కించిదాభాషే॥"

క్షమావత ఉక్తిరియమ్। బలవీరే వాకిం సమాదధ్యాః? యథా -

'పరిహరతు ధరాం ఫణిప్రవీరః సుఖమయతాం కమఠోఽపి తాం విహాయ
అహమిహ పురుహూత! పక్షకోణే నిఖిలమిదం జగదక్లమం వహామి॥"

పురుహూతం ప్రత్యేషా గరుత్మత ఉక్తిః। నను 'అపి వక్తి-' 'పరిహరతు ధరామ్-' ఇతి పద్యద్వయే గర్వ ఏవ నోత్సాహః। మధ్యస్థ పద్యే తు ధృతిరేవ ధ్వన్యతే ఇతి భావధ్వనయ ఏవైతే న రసధ్వనయః ఇది చేత్, తర్హి యుద్ధవీరాదిష్వపి గర్వాదిధ్వనితామేవ కిం న బ్రూయాః। రసధ్వని సామాన్య మేవ వా కిం న తద్వ్యభిచార ధ్వననేన గతార్థయేః? స్థాయిప్రతీతిర్దురపహ్నవా చేత్తుల్యం ప్రకృతేఽపి। అనన్తరోక్త పద్యే తు నోత్సాహః ప్రతీయతే। దయావీరాదిషు ప్రతీయత ఇతి తు రాజ్ఞామా (రాజా) జ్ఞామాత్రమ్।

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

ఈ వెనుక నున్న పద్యములోనే "మమతు మతిర్నమనాగపైతు సత్యాత్" (నాబుద్ధి సత్యము నుండి తొలగ కుండుగాక) అని చివరిపాదమును మార్చినచో నది మరొక పద్యమై 'సత్యవీరము' కూడ సంభవించును. "అదేమయ్యా?

సత్యము కూడ ధర్మముకాదా? కనుక నది ధర్మముతోనే యంతర్భవించును." అనరాదు. అట్లా ఆలోచించినచో, దానమును, దయయును మాత్రము ధర్మములు కూడ ధర్మములో జేరునవే కనుక ఆవీరములను కూడ ధర్మవీరము కన్న వేరుగా గణించుట యుచితము కాకపోవును. ఇట్లే పాండిత్య వీరము కూడ స్ఫురించును, ఎట్లనగా - ("మాటలరాజగు బృహస్పతి స్వయముగా మాటాడ గల్గునా? ఆమాటల యధిదేవత సరస్వతియైనా కానీ, మాటాడగల్గునా?) ముందున్న నే నెవరో ఎరుగుదువా? హయగ్రీవుని స్మరణముచేత వాఙ్మయ మనే సముద్రమును దాటిన నేను సుమా!")

ఇక్కడ బృహస్పతి యాలంబనముగా, సభాసదులను జూచుటవల్ల నుద్దీపిత మై విద్వాంసుల నందరిని తిరస్కరించుట యను ననుభావముతో గర్వము సంచారియై తనను బోషింపగా వక్తయొక్క యుత్సాహము స్ఫురించును. "అగునయ్యా? యిచట యుద్ధవీరము సుమీ! వాదము కూడా యుద్ధమే యను నట్లు చెప్పదగును కదా!" అనెదరా? క్షమావీరములో నేమందురు. ఎట్లనగా - ("శత్రుడు నాతల మీద నిప్పులకుప్ప బోసి విడువకుండ ఊదర పెట్టినా సరే. కత్తివాదర నుంచినా సరే, నేను కొంచెమైనా ఏమీ అనను.) మంచి యోర్పుగల వాని మాట యిది. బలవీరమును గురించి ఏమి సమాధానింతము? ఎట్లనగా - 'శేషుడు భూమిని విడిచివేయునుగాక, ఆదికూర్మము కూడ దానిని (భూమిని) వీడి సుఖపడు గాక. ఓ యింద్రా! నేను, నా రెక్కయంచున నిక్కడ బ్రహ్మాండము నంతను అనాయాసముగా మోయుదును.

ఇంద్రునితో గరుత్మంతుడను మాట యిది -

"ఏమయ్యా?" మాటల రాజగు ('అపివక్తి') "శేషుడు భూమిని వీడి" (పరిహరతు ధరాం) "అను రెండు చోట్లను గర్వమే కాని ఉత్సాహము కాదు. నడుమ నున్నదానిలో - 'శత్రుడు నాతలమీద' ('అపి బహల దహన జాలం') అనేచోట ధృతియే ధ్వనించును. కాగా ఇవి మూడును భావధ్వనులే కాని రసధ్వనులు కావు "అంటారా? అయితే యుద్ధవీరాదులందు, గర్వాది ధ్వను లనియే అననేల? ఇంతెందుకు? అసలు రసధ్వని యంతను * గూడ వ్యభిచారి ధ్వనిగానే ఏల సరిపెట్టవు? స్థాయిభావము ప్రతీయ మగుచుండగా నది (రసము) లేదని బొంకుట తగదందురా? ప్రకృతములో గూడ నంతే. "అదికాదు" ఈవెనుక నున్న దానిలో - 'శేషుడు భూమి విడచి - "అను దానిలో మాత్ర

ముత్సాహము స్ఫురింపదు. దయావీరాదులలో మాత్రము స్ఫురించును" అనుట రాజాజ్ఞ మాత్రమే.

శ్రీ శర్వాణి :

"రసధ్వని యంతయు' అనఁగా రసము ధ్వనించుచోట వ్యభిచారు లవశ్యము స్ఫురించియే తీరును గనుక, అది యుభయులకును అపరిహార్యము కూడ కనుక, వ్యభిచారి భావధ్వని యనుటతోనే సరిపడుచుండగా 'రస ధ్వని' యని క్రొత్తకలన మేల? యని యాక్షేపణ. అయితే వ్యభిచారులు ధ్వనించు ననుట కైనను ఒక స్థాయి యగు భావము లేనిదే వ్యభిచారిభావ మేర్పడదు. స్ఫురింపదు. రతి యను స్థాయిభావము లేనిదే శృంగార లజ్జ యను వ్యభిచారిభావ మేర్పడదు. దానిని త్రోచివైచి, హర్షము మొదలగు భావము లుదయించుటకు గూడ వెనుకటి రతి యట స్థాయిగా నున్ననే కుదురును కనుక పరస్పరోపమర్దముతో - ఒకదానిని మరొకటి త్రోసి వేయుచునే యుదయింపగల యీవ్యభిచారులు స్థాయిని స్ఫురింపఁజేయక తప్పదు. ఇవన్నియు స్థాయినుండి యేర్పడునవే కదా! వహ్నినుండి యేర్పడిన ధూమము వహ్నిని వెంటనే అవగమింపక జేయక మానదు కదా! కనుక స్థాయి ధ్వనిని ఈచోట్ల నంతటను అంగీకరింపక తప్ప దనెదరా? ఈసంగతి నీవు చెప్పిన చోట్లను నేను చెప్పిన చోట్లను సమానమే నని. అనగా నేను - పండితరాజు నిరూపించిన స్థలములందు - 'అపివక్త్రి' ఇత్యాదులందుఁ గూడ స్థాయి - ఉత్సాహము వ్యభిచారి - గర్వము వలన స్ఫురింపక తప్పదు కనుక రసధ్వని. ఇక్కడ నీవిషయ మవశ్యము గ్రహింపవలెను. "గ్రామతరుణం" అనుచోట గ్రామతరుణదర్శనమున గ్రామతరుణికి మొగము విస్ఫురితము కావలసి యుండఁగా నట్లు కాక ముఖము మలినమగు టేమి? యని ''అకారణా త్కార్యజన్మ చతుర్థీస్యా ద్విభావనా" యను విభావనాలంకారము - వాచ్యము ప్రప్రథమమునఁ జమ త్కార మొదవించును ఇచట విషాదమున కనుభావము ముఖమాలిన్య మున్నను, అది విషాదమునందు సహృదయుల భావమును వెంటనే విశ్రాం తము లొనర్పలేదు. ఏమనగా - వాచ్యము ఎట్ట యెదుట తన చమత్కార ముతో మనల నావంక కీడ్చును. అందువలన అశోకమంజరిని, త్రుంపదగని దానిని త్రుంచెనే యనియు గూడ మొగము నల్లవడ వచ్చును గనుక వాచ్య

గతి చమత్కారమునందే మనము మొట్టమొదట విశ్రాంతుల మగుదుము. పిమ్మట ఆతరుణీ తరుణప్రాంతమును పర్యాలోచన మొనర్పఁగా దూర మున నీ మాలిన్యము సంకేతభంగ జనిత మగు విషాదమువలన గల్గిన దని తెలియవచ్చును. కాగా. అసలు వ్యభిచారిభావమే చాల తరువాత = దూర ముగా గాని స్ఫురింపదు. ఇంతా స్ఫురించినా వాచ్యముతో కలిసియే అది చమత్కరించినా, వాచ్యపు చమత్కారము కన్న తక్కువగానే యుండును. కనుక వ్యభిచారిభావము సద్యస్స్ఫురితమై వెంటనే స్థాయిభావము నాస్వా దింపఁ జాలదు. కనుక యిది రసధ్వనిస్థల మగుట కెట్టి యవకాశమును లేదు. వాచ్యమున కన్న న్యూన చమత్కారమే కనుకను, ముఖమాలిన్యా పాదక మగు విషాదము సంకేతభంగ జనిత మగు విషయము బహుదూర వర్తి కనుకను, స్థాయికి ప్రథమస్ఫూర్తి లేకపోగా వాచ్యమే తన చమ త్కారమున మన మనసులకు విశ్రాంతి నిచ్చును. కనుక నిది గుణీభూత వ్యంగ్యమే. ఇక "ప్రహరవిరతౌ" అను స్థలమున విప్రలంభరతి ప్రముఖ వేద్యమే కనుకను, విషాదశోకాదు లన్నియు దానినే యిట నుపస్కరించు చున్నవి కనుకను, నది రసధ్వనియే. కాగా, నిష్కర్ష మిది: స్థాయి ప్రముఖ స్ఫురిత మగుచో రసధ్వని యగుట తప్పదు. అట్లు కాదేని గుణీభూత వ్యంగ్యము.

సంస్కృత మూలము :

అద్భుతో యథా—

'చరాచర జగజ్జాలసదనం వదనం తవ
గల ద్గగన గామ్భీర్యం వీక్ష్యాస్మి హృతచేతనా॥'

కదాచి ద్భగవతో వాసుదేవస్య వదన మాలోకితవత్యా యశో దాయా ఇయముక్తిః। అత్ర వదన మాలమ్బనం। అంతర్గత చరాచర జగజ్జాల దర్శన ముద్దీపనం। హృతచేతనత్వం, తేన గమ్యం రోమాఞ్చ నేత్రస్ఫారణాది చానుభావః। త్రాసాదయో వ్యభిచారిణః। నైవాత్ర విద్యమానాపి పుత్రగతా ప్రీతిః ప్రతీయతే। వ్యంజకాభావాత్। ప్రతీతా యాం వా తస్యాం విస్మయస్య గుణత్వం నయుజ్యతే। ఏవం కశ్చి

స్మహాపురుషోయ మితి భక్తి రపి తస్యాః పుత్రో మమాయం బాల ఇతి నిశ్చయేన ప్రతిబన్ధా దుత్పత్తుమేవ నేష్టే। అత స్తస్యా మపి విస్మయస్య గుణీభావో నశంక్యః।

యచ్చ సహృదయశిరోమణిభిః ప్రాచీనై రుదాహృతం—

"చిత్రం మహానేష నవావతారః ! క్వ కాన్తి రేషాభినవైవ భంగిః !
లోకోత్తరం ధైర్య మహో ప్రభావః! కాప్యాకృతి! ర్నూతన
ఏష సర్గః !" ఇతి.

తత్రేదం వక్తవ్యం - ప్రతీయతాం నామాత్ర విస్మయః, పరం త్వసౌ కథంకారం (అద్భుతరస) ధ్వనివ్యపదేశహేతుః ? ప్రతిపాద్య మహాపురుషవిశేష విషయాయాః ప్రధానీభూతాయాః స్తోతృగతభక్తేః ప్రకర్షైకత్వేనాస్య గుణీభూతత్వాత్, యథా - మహాభారతే గీతాసు విశ్వరూపం దృష్టవతః పార్థస్య" పశ్యామి దేవాం స్తవ దేవ దేహే సర్వాం స్తథా భూత విశేష సంఘాన్" ఇత్యాదౌ వాక్య సన్దర్భే। ఇత్థం చాస్య రసాలంకారత్వ ముచితం। భక్తి ర్నైవాత్ర ప్రతీయత ఇతి చే ద్దర ముకుళితలోచనం విదాం కుర్వన్తు సహృదయాః।

తెనుఁగు తాత్పర్యము :

అద్భుత మెట్లనఁగా – ("స్థావరజంగమ ప్రపంచ మంతయు నీనోటిలో నెలవుకొని యున్నది. నీనోటిముందు ఆకాశపు గాంభీర్య మేటిపాటి ? ఇట్టి నీనోటిని జూడఁగా నాతెలివి తప్పుచున్నది.)

ఒకప్పుడు భగవానుఁడగు వాసుదేవుని నోరు జూచి యశోద యిట్లన్నది. ఇట వదన మాలంబనము. దానిలో చరాచరజగజ్జాల మగుపడుట యుద్దీపనము. తెలివితప్పి పోవుటయు, దానివలనఁ దోచు రోమాంచమును (గగుర్పాటు) కనులు విప్పారుట మొదలగునవి యనుభావములు. భయము మొదలగునవి వ్యభిచారులు. ఇచ్చట 'బిడ్డ' డను ప్రీతి యశోద కున్నను అది తోచుట లేదు. దానిని వ్యక్తి మొనర్చున దేదియు నిట లేదుకదా ! పోనీ, అది స్ఫురించినను అందులో నీవిస్మయము గుణ మగుట కుదురదు (ఈప్రకరణ మంతయు బర్యాలోచించి నపుడు

యశోదకు శ్రీకృష్ణునందు గల ప్రీతి తోచక మానదని స్ఫురించినా శ్లోకార్థము మాత్రము విస్మయ వ్యంజకమే కాని ప్రీతివ్యంజక మెట్లును కాదు. కనుక నిట నటయెడల దోచు ముఖ్యవాక్యార్థ మద్భుతమే యని భావము. ఇట్లే ఎవరో యొక మహాపురుషుఁ డీతఁ డను భక్తియుఁ గూడ, నాబిడ్డ డీతఁ డను నిశ్చయ మామె కున్నది కనుక ఉదయింపనే చాలదు. కాగా ఆభక్తిలో గూడ ఈవిస్మయము గుణీభూత మనుకొనరాదు.

సహృదయశిరోమణు లగు ప్రాచీను లుదాహరించిన దిది.

("చిత్రము నీయవతారము గొప్పది. ఈకాన్తి యెక్కడ ? అసలీతీరే సరిక్రొత్తది. ధైర్యమా లోకోత్తరము. ప్రభావమా ఆశ్చర్యము. ఆకారమా ? విలక్షణము. అసలీ సృష్టియే నూతనము.") ఇట నీమాట చెప్పవలసి యున్నది. ఇచట విస్మయము స్ఫురించును గాక. కాని యిది అద్భుతరసధ్వని యనుటకు ఎట్లు వీలగును ? ఏమంటే ఇచట ఒక గొప్ప పురుషవిశేషుని గూర్చిన భక్తిని ప్రధానముగా స్తోత ప్రతిపాదించుచున్నాఁడు. దానికే విస్మయము గొప్పఁదనమును సమకూర్చుచున్నది. కనుక ఆభక్తిలో ఈవిస్మయము గుణీభూత మగును. ఎట్లనగా మహాభారతములో గీతలందు, విశ్వరూపమును జూచి అర్జునుఁడు ("పశ్యామి దేవాంస్తవ దేహే సర్వాంస్తథాభూత విశేషసంఘాన్") దేవతలును, భూతవిశేషములును అన్నియు నోదేవా ! నీశరీరమున గన్పడుచున్నవి. "ఇత్యాదికములగు మాటల సందర్భమున గూడ ఇట్లే శ్రీకృష్ణభగవానుని గూర్చిన భక్తిలో విస్మయము గుణీభావము నొందునుకదా ! కాగా పై ఉదాహరణమున "చిత్రము" అనునది రసాలంకార మగుట యుచితము. అసలిచట భక్తి స్ఫురించుటయే లేదందురా ? కొంచెము కనులు మూసికొని సహృదయులు బోధపరచుకొందురుగాక ! (నిజమున కిచట పండితుని మతము ననుసరించి రెండవ కావ్య లక్షణమువద్ద చెప్పినట్లుగా గుణీభూత మగు విస్మయమును బట్టియు నీశ్లోకము అద్భుతరస ధ్వనియే. వాచ్యాపేక్షయా ప్రధానీభూతం వ్యంగ్యాన్తర మాదాయ గుణీభూతం వ్యంగ్య మాదాయాతివ్యాప్తివారణాయావధారణం. తేన తస్య ధ్వనిత్వమేవ" = వాచ్యార్థముకన్న ప్రధానముగాను, మరొక వ్యంగ్యముకన్న నప్రధానముగాను నుండి చమత్కారము నొదవించు వ్యంగ్యమును బట్టి అతివ్యాప్తి రాకుండ వారించుటకై అవధారణ (ఏవ) ముపయోగింపఁ బడినది. "అనికదా అట నన్నది. కాగా, ఇట విస్మయమే సర్వతః

ప్రధానముగా నుండు కావ్యము కాదని తాత్పర్యము. పూర్వపక్షుల మతమున ధ్వనికావ్య మనఁగా రసమే. రసభావాదికము సర్వతః ప్రధానముగా నుండు కావ్యమే యని యర్థము రసమునట్టిది కాదని వారిపరిభాషను బట్టి నిషేధించె నని గ్రహింపనగును)

సంస్కృత మూలము.

హాస్యో యథా—

"శ్రీతాతపాదై ర్విహితే ప్రబన్ధే నిరూపితా నూతన యుక్తి రేషా
అఙ్గం గవాం పూర్వ మహో పవిత్రం నవా కథం రాసభధర్మపత్న్యాః."

తార్కికపుత్రో౽త్రాలమ్బనం। తదీయా నిశ్శంకోక్తి రుద్దీపికా। రదనప్రకాశా ది రుద్వేగాదయశ్చ అనుభావ వ్యభిచారిణః। అత్రాహుః-

ఆత్మస్థః పరసంస్థశ్చే త్యస్య భేదద్వయం మతమ్
ఆత్మస్థో ద్రష్టు రుత్పన్నో విభావే క్షణమాత్రతః ॥
హస న్త మపరం దృష్ట్వా విభావ శ్చోపజాయతే
యో౽సౌ హాస్యరస స్తజ్జ్ఞైః పరస్థః పరికీర్తితః ॥

ఉత్తమానాం మధ్యమానాం నీచానా మ ప్యసౌ భవేత్
త్ర్యవస్థః కథిత స్తస్య షడ్భేదాః స న్తి చాపరే॥
స్మితం చ హసితం ప్రోక్తం ఉత్తమే పురుషే బుధైః
భవే ద్విహసితం చోపహసితం మధ్యమే నరే॥
నీచే ఉపహసితం చా తిహసితం పరికీర్తితమ్
ఈషత్ఫుల్లకపోలాభ్యాం కటాక్షై ర ప్యనుల్బణైః॥
అదృశ్య దశనో హాసో మధురః స్మిత ముచ్యతే
వక్త్ర నేత్ర కపోలై శ్చే దుత్ఫుల్లై రుపలక్షితః ॥
కించి ల్లక్షిత ద న్తశ్చ తదా హసిత మిష్యతే
సశబ్దం మధురం కాయగతం వదనరాగవత్॥

ఆకుఞ్చితాక్షి మన్ద్రం చ విదు ర్విహసితం బుధాః
నికుఞ్చితాంస శీర్షశ్చ జిహ్మ దృష్టి విలోకనః ॥
ఉత్ఫుల్లనాసికో హాసో నామ్నోపహాసితం మతమ్
అస్థానజః సాశ్రుదృష్టి రాకమ్ప స్కన్ధ మూర్ధజః॥
శార్ఙ్గదేవేన గదితో హాసోఽపహసితాహ్వయః
స్థూలకర్ణ కటుధ్వానో బాష్పపూర ప్లుతేక్షణః
కరోపగూఢ పార్శ్వశ్చ హాసోతి హసితం మతమ్॥ ఇతి.

తెనుఁగు తాత్పర్యము:

హాస్య మెట్లనఁగా—

ఈ హాస్యము తనయం దుండున దనియు (ఆత్మస్థము), ఇతరులయం దుండునదనియు (పరసంస్థము) రెండురకములు ఏదైనా విభావములఁ జూచి నంతమాత్రమున నపుడు తనకు (దృష్టము) గల్గునది ఆత్మస్థము. ఒకఁడు నవ్వుచుండఁగా నతనిని జూచినపుడు మరొకనికి విభావము కల్గును. అది పరస్థము. ఈ హాస్య ముత్తములకు మధ్యములకు అధములకుఁ గూడ కల్గును. ఇట్లు మూడువిధముల నుండును. దీనికి మరొక యారుభేదము లున్నవి. (అనఁగా ఆత్మస్థము, పరస్థము నని, దీనికి = ఈ ముగ్గురియం దుండు హాస్యమునకును, ఆరు భేదములును దప్పనివే కదా: ఇవిగాక వేరురకములు ఆరున్నవని తాత్పర్యము), అవేమనఁగా; ఉత్తమునందు స్మితము, హసితము; మధ్యమునందు విహసితము, ఉపహసితము, అధమునందు అపహసితము, అతిహసితము; అని ఆరు రకములు. చెక్కిళ్లు కొంచెము విప్పారగా క్రీగంటిచూపు లెక్కువ గాకుండగా, పన్నులు కనబడకుండగా, మధురముగా నవ్వునప్పటి నవ్వు స్మితము. మొగము, కనులు, చెక్కిళ్ళు బాగా విప్పారి వికసింపగా కొద్దిగా పన్నులు కనపడు నవ్వు హసితము. ధ్వనితో మధురముగా, కాలగతముగా (సమయోచితముగా) కాయగతముగా (నాగన్నపాఠము) మొగమునం దెట్టదనము తోచగా కనులు కొంచెము ముడిచి మంద్రముగా నుండు నవ్వు - విహసితము అంసములు = భుజశిరస్సులు, తలయు రిక్కించి, చూపులు వంకరబోగా, ముక్కుపుటములు విప్పారగా నవ్వెడి నవ్వు ఉపహసితము. కనులు నీరు కారగా, భుజస్కంధములు, తల

వెంద్రుకలు కదలుచుండఁగా గల్గునది అపహసితము. ఇది తగనియెడ గల్గునదియు, కనుల నీరు గార్చునదియును (గనుక) అపహసిత మని శార్ఙ్గదేవుఁడనెను. చెవులు గింగురు మనునంతటి కటువైన చప్పుడుతో కనులనీరు వరద లోడఁగా రెండుచేతులతో రెండు పక్కలను బట్టుకొని నవ్వెడి నవ్వు అతిహసితము.

భయానక మెట్లనఁగా —

"శ్యేన మంబరతలా దుపాగతం, శుష్యదాననబిలో విలోకయన్
కంపమాన తనురాకులేక్షణః, స్పన్దితుం న హి శశాక లావకః."

ఇచట డేగ ఆలంబనము. వేగముగా వచ్చిపడుట ఉద్దీపనము. నో రెండి పోవుట మొదలగునవి అనుభావములు. దైన్యాదులు సంచారులు. (ఆకసమునుండి వచ్చిపడుచున్న డేగను జూచుచునే నో రెండగా నొడలు వణకుచుండగా కనులు బిత్తరవోగా లావకము కదలను గూడా జాలలేదు)

ఇక బీభత్స మెట్లనఁగా—

"నఖై ర్విదారితా న్త్రాణాం శవానాం పూయశోణితం
ఆననే ష్వనులిమ్పన్తి హృష్టా వేతాల యోషితః"

గోళ్లతోఁ బ్రేవులు చీల్చిన శవముల కంపు నెత్తురును సంతసముతో ఆడుబేతాళములు మొగములఁ బూసుకొనుచున్నవి.

ఇచట శవములు ఆలంబనములు. ప్రేగులు చీల్చుట ఉద్దీపనము, దాని వలనఁ దోచక తప్పని గగుర్పాటు, కనులు మూయుట మొదలగునవి అనుభావములు. ఆవేగాదులు సంచారులు.

అయితే రతి, క్రోధము, ఉత్సాహము, భయము, శోకము, విస్మయము, నిర్వేదము వీనికి వెనుకఁ జూపిన యుదాహరణములందు ఆలంబనము, ఆశ్రయము రెండును జక్కఁగా స్ఫురించును. కాని, 'హాసము' నందును, 'జుగుప్స' యందును అట్లు రెండును లేవు. ఒక ఆలంబనమే తోచును. ఆపద్యములను వినువాఁడు (అలౌకికమగు) రసాస్వాదమునకే స్థానము కాని లౌకికములగు నీ హాస జుగుప్సలకు ఆశ్రయముగా నగుట కుదురదుగదా! అందురా? నిజమే. అచట వానిని గమనించుచున్న యొక పురుషుఁడు తప్పక తోచదగును. అట్లు

తోచుచుండునా? తన ప్రియురాలిని పర్ణించు పద్యమునుండివలె శ్రోతకు రస ముద్బుద్ధ మగుటలో బాధక మేమియు లేదు కదా!

ఇట్లు రసము సంగ్రహ నిరూపణ మైనది. ఇవి ప్రధానములగుచో ధ్వని యనుటకుఁ గారణ మగును. అప్రధానము లగుచో రసాలంకారము లగును. కొందఱు "ఇవి ప్రధానము లగు నపుడే రసము లన దగును. కాని యెడల అలంకారములే. రసాలంకార మనుట అలంకారధ్వని యనుట వంటిదే. బ్రాహ్మణ శ్రమణకుఁ డను న్యాయమువలె గ్రహింపవలెను ఈతీరుగ రసములు అసంలక్ష్యక్రమ * వ్యంగ్యము లగునపుడే. కానపుడు వస్తుమాత్రమే యని అందురు.

"ఇవి_ ఈరసములు అలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యములు" అనుట యేలననగా రసములు ఘటించి వ్యక్తమగునపుడు విభావానుభావ వ్యభిచారులు క్రమముగా విమర్శింపఁబడినను, ఆక్రమ ముండితీరినను 'నూరు తామరాకుల నొకసారి సూదితో గ్రుచ్చినప్పుడువలె' సహృదయునకు ఆక్రమము గుర్తింపరా కుండును. అందువలన నివి 'అసంలక్ష్య = బాగా గుర్తింపరాని' క్రమము కలవి. అంతే కాని క్రమము లేకుండ వ్యంగ్యము లగు ననుట కాదు. వ్యంజనయు దాని హేతువులును కార్యకారణభావమును (ఆక్రమమును) వీడకయే యుండక తప్పవుకదా! రసము ఇటఁ గ్రమము లేదన్నచో నాకార్యకారణభావము = పౌర్వాపర్యము అసంగతము కావలసి వచ్చును.

శ్రీ శర్వాణీ :

* మొదట బ్రాహ్మణుఁడై యుండి తరువాత సన్న్యాసమును బుచ్చుకొన్నప్పుడు అతనిని బ్రాహ్మణశ్రమణకుఁ డందురు. కాని, శ్రమణకత్వమునందు కులముల పరిగణన ముండదు. కనుక ఆనాడు శ్రమణుఁడు బ్రాహ్మణుఁ డని కాదు. అతఁడు కేవలము శ్రమణుఁడే. వెనుకటి గుర్తును బట్టి బ్రాహ్మణుఁడై శ్రమణకుఁడు = బౌద్ధసన్న్యాసి యయ్యెననుట. అట్లే ప్రకృతములో వ్యంగ్యము ప్రధానమే కాని, మరొకదాని కంగము కాదు. కాని, అది వాచ్యమగునప్పటి స్థితి 'అలంకారము' కనుక ప్రకృతములో అలంకార ధ్వని యనుట.

అయితే రసము వింతే యనుట యెట్లు? భాగవతాదిపురాణముల విను నప్పుడు భక్తులు రోమాంచము, అశ్రుపాతము (కనులనుండి ఆనందభాష్పములు రాలుట) మొదలగు ననుభావములతో హర్షాదులు పోషింపగా "భక్తిరసము" ననుభవించుచున్నారు. అది తోసివేయ రానిదే కదా! ఇట భగవానుని గూర్చి అనురాగరూప మైన భక్తియే స్థాయి భావము.

శాంతరసములో దీని నిముడ్పఁ దగదు. ఇది అనురాగము, అది వైరాగ్యము. ఇవి రెండును (తత్తదభావరూపము లగుట) పరస్పర విరుద్ధములు. ఇక నొకదానిలో నొకటి ఎట్లు ఇముడును?

మామాట వినుడు. దేవతలు మొదలగు వారిని గూర్చిన రతియేకదా భక్తి? అది భావములలోనిదే కనుక రసమగుట కుదురదు. "రతిర్దేవా దివిషయా వ్యభిచారీ తథాంజితః భావః ప్రోక్తస్తదాభాసా హ్యనౌచిత్య ప్రవర్తితాః." దేవతాదులను గూర్చి వ్యక్త మయిన రతి వ్యభిచారిభావము. దాని యాభాసములు అనౌచిత్యమున ప్రవర్తించును. అని ప్రాచీనుల సిద్ధాంతము.

'అయితే స్త్రీని గూర్చిన రతియే వ్యభిచారి కానిండు, అది రతియగుటలో తేడా యేమియు లేదు కదా! భగవద్భక్తియే స్థాయిభావము. కాంతాన్యాది రతులు భావములు మాత్రమే. ఇట్లు కాదనుటకు వినిగమక మేమి?' (ఇక పక్షమును నిర్ణయించు ప్రమాణము వినిగమకము) అనెదరా? భరతాదులగుమునులు రస మనీ, భావమనీ, విభజించి యేర్పరిచిరి. వారిమాటలే మనకు ప్రమాణములు. మన మీవిషయమున స్వాతంత్ర్యము వహించుట తగదు కాదనెదరా? బిడ్డలను గూర్చిన రతికూడా స్థాయిభావ మేల కారాదు? జుగుప్సాశోకాదులు కాకుండ కేవల వ్యభిచారులే శుద్ధభావములే ఏలకావు? ఇట్లు ఈశాస్త్ర మంతయు గందరగోళమై పోవలసి వచ్చును. 'రసములు తొమ్మిది' అను లెక్కయు భరతముని మాటలవలనే ముడివేయఁబడినది. ఇపు డాముడి కూడ వీడిపోవును. కనుక శాస్త్రము నతిక్రమింపకుండుటయే మంచిది.

ఈరసములలోఁ గొన్ని యొకదానితో నొకటి కలసియుండును. (అవిరోధము). మరికొన్ని అట్లు కలసి యుండవు. (విరోధము). అందు వీరశృంగారములు, శృంగారహాస్యములు, వీరాద్భుతములు, వీరరౌద్రములు, శృంగారాద్భుతములును ఒకదానితో మరియొకటి కలసియుండఁగలవు. (అవిరోధ

మనుట.) శృంగార బీభత్సములు, శృంగారకరుణములు, వీరభయానకములు, శాంతరౌద్రములు, శాంతిశృంగారములును ఇట్టివవు (విరోధ మన్నమాట.) కవియగువాడు తన గ్రంథములో ప్రధానముగా వర్ణింప మొదలిడిన రసమును పోషింపదలచినపుడు ఆరసమునకు విరుద్ధములగు రసాంగములను గూర్పఁ దగదు. అట్లు కూర్చినచో ఆయంగములవలన విరుద్ధరస మభివ్యక్తమై ప్రకృత మగు రసమును బాధించును. సుందోపసుంద న్యాయముతో ఒకదాని నొకటి బాధించి రెండు రసములును పాడై పోవును. ఒకప్పుడు విరుద్ధరసములను గూర్పఁదలఁచుచో వాని విరోధమును తొలగించి కూర్పవలెను. అదెట్లనగా—విరోధము రెండురకములు. స్థితివిరోధము, జ్ఞానవిరోధము అని. మొదటిది – తనకు విరుద్ధ మైన రస ముండుచోట నుంతకుండుట. రెండవది—విరుద్ధరసప్రజ్ఞానమును ప్రతిబంధించు జ్ఞానముతో నుండుట. మొదటిది మరొకచోట నావిరుద్ధరసమును గూర్చినచో నివర్తించును. ఎట్లనగా – నాయకునందు వీరరసమును వర్ణింపవలసి వచ్చినపుడు ప్రతినాయకునందు భయానకమును గూర్పనగును ఈప్రకరణములో 'రసము' అను మాటకు దాని యుపాధియగు స్థాయిభావ మర్థము. ఏమనగా – రసము సామాజికునందే యుండును కనుక నాయకునం దుండదు అదీకాక రస మనగా మరొకటి గోచరింపని యానందముతో నిండియుండునదే కనుక విరోధ మేర్పడదు కూడాను ఉదా॥ "కుండలీకృత కోదండ దోర్దండస్య పురస్తవ। మృగారాతే రివ మృగాః పరే నైవా వతిస్థిరే". భుజదండములతో విల్లును గుడుసు గావించిన నీయెదుట సింహము నెదుట లేళ్ళవలె శత్రువులు నిల్వలేరు

ఇక రెండవ విరోధ మెట్లు నివర్తించు ననగా—ఈరెండు విరుద్ధరసముల తోను విరోధింపని యొకరసమును సంధి యొనరించువానినివలె వీని నడుమ నిల్చినచో జ్ఞానకృత మగు విరోధము తొలగును. ఎట్లనగా – నేను రచించిన ఆఖ్యాయికలో కణ్వుని యాశ్రమమునందు శ్వేతకేతుమహర్షిని శాంతరసము ప్రధానముగా వర్ణించునపుడు "కి మిద మనాకలిత పూర్వరూపం ? కోయ మని ర్వాచ్యో వచన రచనాయాః మధురిమా ?" ఇదివరలో నెన్నడును చూడని యీరూప మేమి? చెప్పఁదరము కాని యీమాటల కూర్పులోని మాధుర్య మేమి?" అని యద్భుతరసమును మధ్య నిల్పి తరువాత వరవర్ణినిని గూర్చి అనురాగము వర్ణింపఁబడినది.

ఇంకను నెట్లనగా – "సురాంగనాభి రాశ్లిష్టాః వ్యోమ్ని వీరా విమానగాః। విలోకన్తే నిజాన్ దేహాన్ ఫేరునారీభి రావృతాన్". అప్సరసల కౌగిళ్ళతో స్వర్గమున విమానము లందున్న వీరులు తమదేహముల నిట నక్కలు కౌగిలించుకొనుటను జూచుచున్నారు. ఇక్కడ నక్కలు, మృతశరీరములు – ఇవి రెండును క్రమముగా శృంగారమునకును, బీభత్సమునకు ఆలంబనములు. ఈ రెండు రసములును విరుద్ధము లగుట వీనికి నడుమను స్వర్గలాభముచే ఆక్షేపింపఁబడిన వీరరసము కూర్పఁబడి ఆరెంటి విరోధమును తొలగించినది

నడుమ నుంచుటనగా 'ఆరెండురసముల చర్వణమొనరించు సమయముల నడుమ ఈరసము చర్వణ కల్గునట్లు కూర్చుట. ఈపద్యములో మొదటిపాదము లోనే శృంగారరసపు చర్వణ, తర్వాత వీరరసపుఁజర్వణ, ఆవెనుక రెండవ సగములో బీభత్సరసపు జర్వణ కనుక నడుమనివేశము స్పష్టముగానే యున్నది.

"భూరేణు దిగ్ధా న్నవ పారిజాత మాలారజో వాసితగన్ధమల్యాః" (నేల మీద దుమ్ములో దొర్లుచున్నవారిని మెత్తని పారిజాతపు పూలదండలలోని పొడితో బరిమళించు వాసనతోడి పూదండలుగలవారు) అను కావ్యప్రకాశమున నుదాహరింపఁబడిన పద్యములగుంపులో మాత్రము మొదట బీభత్ససామగ్రి కనుపడును. అందువలన బీభత్స రసచర్వణ మొదట నేర్పడును. పిమ్మట వెనుకటి సామగ్రి మూలమున నిశ్శంకముగా ప్రాణత్యాగ మొనర్చి రను నీతీరు వీరరస సామగ్రి స్ఫురించును. ఈసామగ్రి వీరరసమును స్ఫురింపజేయును. అపుడు దాని చర్వణ మొనర్పబడును. ఆతరువాత శృంగారరసచర్వణ సమకూడును. ఇట్లు విరోధము లేక రెండు రసములకును నుదాసీన మైన రసాంతరపుఁ జర్వణ నడుమ నేర్పడుటవలన ప్రతిబంధక మగు పూర్వరసపు జ్ఞానము నివర్తించును. కాగా ఇపుడు ప్రతిబధ్యమగు తరువాతి రసాంతరపుఁ జర్వణ యేర్పడుటకు ఎటువంటి యాటంకమును లేదను నర్థము ఫలించినది.

ఈవిరుద్ధరసము లొకదాని కొకటి అంగముగా నుండినను, మరొకరసమున నీవిరుద్ధరసములు రెండును అంగములుగా నైననుగూడ విరోధము కల్గదు. విరోధమే యుండుచో ఒక యంగిరసమున అంగ మగుట కుదురదుకదా! ఎట్లనగా–

"ప్రత్యుద్గతా సవినయం సహసా సఖీభిః స్మేరైః స్మరస్య సచివైః సరసావలోకైః

మామద్య మంజువచనై స్స్వవచనైశ్చ బాలే హా తే శతోఽపి నకథం వద
సత్కరోషి"*

"చెలికత్తెలు కూడా రాగా వినయముతో వెంటనే నన్నెదుర్కొని చిరునగవుతో ప్రీతిని సూచించు సరసము లగు చూపులతోను మంచితీరుమాటలతోను ఇప్పుడో బాలా! నన్ను నీవేమాత్రమును ఆదరింప వేమి?"

ఉద్యానమందు మరణించి పడియున్న నాయికను గూర్చి నాయకుఁ డన్న మాట యిది. ఇందులో ఆ నాయిక యాలంబనము; కన్నీరు కార్చుట మొదలగునవి అనుభావములు. ఆవేగము, విషాదము, మొదలగునవి సంచారులు. ఇవి యన్నియు గూడి నాయికనుగూర్చి నాయకున కున్న ప్రేమను వ్యక్తపఱచును. అట్లు వ్యక్తమైన ప్రేమ ఆమెనుగూర్చిన శోకములోనే అంగ మగును. ఏమనగా ఇట ప్రేమను వ్యక్తపరచు విభావాది సామగ్రియే శోకమును వ్యక్తపరచును. అయితే అది (శోకము) ప్రకృతము గనుక (ఈప్రకరణములోనిది కనుక) ప్రధానము. దీని నప్రకృతము (అప్రధానము) అగు ప్రేమ = రతి ఉత్కర్షించును. అనగా వెనుకటి రోజులనాటి తన యనుభవములోని ప్రేమ ప్రసంగములు ఈనాడు జ్ఞప్తికి వచ్చి నాయకునకు శోకము నుద్దీపింపఁజేయును

"అట్లుకాదు. నాయికనుగూర్చి నాయకున కున్న ప్రేమ ఇట వ్యక్తము కాదు. నాయకునం దున్న శోకము మాత్రమే పేము నిరూపించిన సామగ్రివల్ల ప్రకృతము గనుక వ్యక్త మగును—" అని ఆగ్రహింతురా? అట్లైనయెడల నాయకుఁ డాలంబనముగా నాయిక కున్న ప్రేమయే. 'ఎదుర్కొలు' మొదలగు అనుభావములతో హర్షాదులు పోషింపఁగా వ్యక్తమగుచు నాయకుని శోకములో నంగము కానిండు. తనయందు నాయిక కున్న ప్రీతిని దలచుకొనినను నాయకునకు దుఃఖము హెచ్చగు నని అందరు నంగీకరించినదే కదా! 'అయితే ప్రకృత

శ్రీ శర్వాణి :

* ఈశ్లోకము ధ్వన్యాలోకములోని 'అయం సరశనోత్కర్షీ' వంటి ఉదాహరణము. ఇచట నిరూపింప వలసిన విశేషముల నిరూపించుటకై అటువంటిదే యగు నీశ్లోక ముదాహరింపబడినవి. విశేష నిరూపణమందు మూలములో జేయబడును.

ములో నాయిక చనిపోయినది కదా! ఆమె రతి ప్రకృతములో లేదు. అట్టిది శోకమున కంగ మెట్లగును ?' అనుమానపడపద్దు. అంగ మగుటకు సన్నిధిలో నుండుటయే ఆవశ్యము కాదు. తలపులోనికి వచ్చినను అంగము కావచ్చునుగదా!

ఒక యంగియం దంగములు రెట్లనగా – ఉదాహరణము –

''ఉత్తిష్ఠాః కబరీభరం వివలితాః పార్శ్వద్వయం న్యక్కృతాః
పాదాంభోజయుగం రుషా పరిహృతా దూరేణ చేలాంచలమ్
గృహ్ణంతి త్వరయా భవత్ప్రతిభటక్ష్మాపాల వామభ్రువాం
యాత్రీనాం గహనేషు కంటకచితాః కేకేన భూమీరుహాః''

నీ శత్రువుల యంగనలు చొరరాని యడవులలో తొందర తొందరగాఁ బోవునపుడు వారి నేమున్ల చెట్లు పట్టుకొనలేదు ? (కొమ్మలను) పైకి త్రోసివేసి నపుడు కేశపాశములను ప్రక్కలకు దిరిగినపుడు రెండుపార్శ్వములను, కాలితో నెట్టినపుడు మెత్తని యడుగులను, కోపముకొద్దీ దూరముగా విసరినపుడు కోకల చెంగులను పట్టుకొన్నవి.

ఈ శ్లోకములో సమాసోక్తి అలంకారము. దానికి ప్రకృత వ్యవహార మొక యంగము. అప్రకృత వ్యవహారము మరొక యంగము. ప్రకృత వ్యవహారము అడవులలోని చెట్లు శత్రువుల భార్యల తలవెండ్రుకలు మొదలగు వానిని పట్టుకొనుట. దానితోడి సామ్యమువలన అప్రకృత వ్యవహారము – కాముకులు ప్రియల యధరపాన మొనర్చు వేళలలో కేశపాశాదుల గ్రహించుట స్ఫురించును. చెట్లొనర్చిన పనులు, కాముకు లొనర్చు క్రీడలు ఈ రెండును సమాసోక్తికి అవయవములు. ఇందు మొదటిది ప్రకృత వ్యవహారము (చెట్లొనర్చిన పని) దానివల్ల శత్రురాజుల భార్యలందు కరుణము – జాలి వ్యంగ్యము. రెండవది (అప్రకృత వ్యవహారము) కాముకు లొనర్చిన క్రీడావ్యాపారము. దీనివల్ల శృంగారము వ్యక్తమగును. ఈ వ్యక్తములగు కరుణశృంగారములు రెండును ఇట్లు రాజును పొగడిన శృంగారములో నంగము లగును. *

శ్రీశర్వాణి :

* ఇది ధ్వన్యాలోకములో 'క్షిప్తో హస్తావలగ్నః' అనుదానివంటిది. విరుద్ధములగు రెండు భావములు మరొకదాని కంగము లగుట యిట నిరూపింపఁ బడినది.

ఇంతేకాదు, కవి ప్రకృతరసమును పోషింపఁ దలచినపుడు దీనిచే బాధింపఁబడఁదగిన రీతిలో విరుద్ధరసము నైనను తప్పక కూర్పఁదగినదే. అపుడు శత్రువుల జయించుటవలని నేర్పడు శోభ విలక్షణమై సమకూడును. రసము బాధింపఁబడఁదగిన తీరు ఏమనఁగా – తన అంగములు – విభావాదు లున్నను విరోధి రసము నంగములు ప్రబలములై రసము సరిగా నేర్పడనీయకుండుట. వ్యభిచారి బాధింపఁబడఁదగిన రీతి యేమనగా – దాని తాలూకు రసము నిష్పత్తి నొందకుండ జేయుటయే. అంతేకాని వ్యభిచారిని వ్యక్తము కానీయకుండుట కాదు అది వ్యక్తమగుటవలని బాధ యేమియు లేదుకదా! 'విరోధిరసపు టంగము అభివ్యక్తమై ప్రకృత వ్యభిచారి వ్యక్తము కాకుండ అడగించును"– అనదగును. దీనిని వ్యక్తపరచు శబ్దార్థము తెలియవచ్చు వేళలో దీని విరోధి అంగములను వ్యక్తిపరచు శబ్దార్థజ్ఞానము సన్నిహితము కాబోదుకదా! ఇట్లుకాక ఒకటి ప్రతిబంధక మనియు మరొకటి ప్రతిబధ్య మనియు నీతీరు గల్పింత మన్నచో అందుకు ప్రమాణము లేదు. లేకున్నను గల్పింత మన్నచో, భావశబలతయు ఉచ్ఛిన్న మగును. (అదియు విరుద్ధములగు ననేకభావముల సమావేశమే కదా!) ఇక ప్రకృతములో రసము నిష్పన్నము కాకుండ ప్రతిబంధింపఁబడుట అనుభవసిద్ధము. కనుక విరోధి రసపు టంగములు బలవంతము లై రస మభివ్యక్తము కాకుండ ప్రతిబంధించు ననుటయే న్యాయము.

మఱియు విరుద్ధము లగు రసములు రెంటికిని సాధారణముగా విశేషణము ఉండి ఆ రసములు వ్యక్తము లైనను విరోధము రాదు. ఎట్లనఁగా–

"నితాన్తం యౌవనోన్మత్తాః గాఢ రక్తాస్స దాహవే
వసున్ధరాం సమాలిఙ్గ్య శేరతే వీర. తేఽరయః"

(పడుచుదనపు పొంగున నుద్రిక్తులై ఎపుడును యుద్ధమున గాఢముగా రక్తులైన నీశత్రువులు వీరుఁడా! భూమినిఁ గౌగలించుకొని పరుండి యున్నారు). ఇచట 'గాఢముగా రక్తులై' అనుచోట 'రక్త' పదము అనురాగమును, నెత్తురును గూడ తెల్పును. అందువలన శృంగారము, కరుణము గూడ స్ఫురించును. ఇట నివి పరస్పరము విరోధించుకొనవు. 'గాఢరక్తులై' అను విశేషణము రెంటిని సమానముగానే స్ఫురింపఁ జేయును కదా!

అయితే యీతీరుగా విరోధము లేకుండ సమకూర్చినను రసమును 'రసము' అనుమాట కానీ, శృంగారాది పదములు గానీ చెప్పఁదగదు. ఏమి?

రూపింపక పోవుట ఘటస్థించును. రస మాస్వాద్యము కావలె నన్నచో వ్యంజన యొక్కటియే దానిని సమకూర్పఁగలదు. కాని, తదితర మేదియు నుపయోగింపదు. ఈవిషయము నిదివఱకే చెప్పితిమి.

అయితే విభావాదులు రసమును వ్యక్తి మొనర్చినచోట 'రసము' అను పదము గానీ, శృంగారాదిపదములు గానీ దానికి చెప్పినచో దోష మేమి ? వ్యంగ్య మగుదానిని వాచ్యముగా నొనర్చినచో వమనము * అనుదోషమును ముందు తెల్పుదుము.

రసమును రుచించునట్లుగా 'రస' పదము తెల్పఁజాలదు. అనగా రుచించుట కుపయోగించుతీరులో 'రసపదము' రసమును దెల్పఁజాలదు. కనుక అచట రస మను మాటతో దెల్పుట కోతిచేష్ట వంటిది. ఇది సామాన్యదోషమా ? అధిక దోషమే కూడాను.

ఇట్లే స్థాయిభావము కాని, వ్యభిచారిభావములు కానీ స్వశబ్దములతోఁ జెప్పి నచో దోషమే. ఈతీరుననే విభావములు, అనుభావములు కూడా సరిగా తెలియ రానపుడు గానీ, ఆలస్యముగా తెలియవచ్చినపుడు గానీ రసాస్వాదము కలు గదు. కనుక అవి దోషములు. ప్రకృతరసమునకు విరోధిరసము సంగములు ప్రకృతరసాంగములతో సమానబలముగా గానీ అంతకన్న ప్రబలముగా గానీ కూర్చుట దోషము. అట్లు కూర్చుట ప్రకృతరసపోషణకు విరుద్ధము కదా !

ప్రబంధములో ప్రకృతరసము మఱొకప్రసంగము వలన విచ్ఛిన్నమై నపుడు తిరిగి దానిని ప్రకాశ మొనర్చినచో సామాజికులు ఆరసమును సమ గ్రముగా నాస్వాదింపఁ జాలరు కనుక 'విచ్ఛిన్నదీపనము' (ఎడబసినదానిని తిరిగి వెలయఁజేయుట) దోషము. ఎట్లనగా, సంధ్యావార్చుట, దేవతార్చనము, మొదలగు ధర్మముల వర్ణించు ప్రసంగములో ఏదో యొక కాముకురాలితో ఏదో యొక కాముకుని యనురాగమును వర్ణించుట. మరియు, శత్రువులు బాగా

శ్రీ శర్వాణి :

* ఈదోష మెంతమాత్రమును సంభవింపదు. ఈవిషయవిస్తరము మాఆనన్దధ్వన్యాలోక వివరణములో నిరూపించితిమి. సోపపత్తికముగా నందు తెలియనగును.

సమీపించి యున్నపుడు కుద్యుక్తులై మర్మభేదములను మాటలతోఁ బ్రకటముగా నెత్తిపొడుచు చుండగా నాయకుఁడు సంధ్యావందనాదు లొనర్చుచుండె నని వర్ణించుట. ఈ రెండును అనుచితములు.

అలాగే అప్రధానుడైన ప్రతినాయకుని నానావిధములగు చరిత్రమును, అనేకవిధములైన సంపదలను గూడ నాయకుని చరిత్రము కన్నను, నాయకుని సంపదకన్నను అధికముగా వర్ణింపఁ దగదు. అట్లు వర్ణించుచో నాయకుని యుత్కర్షము అసలు వర్ణింపఁదలఁచినది సిద్ధింపదు. అపుడు రసము నకు పుష్టియు నుండదు. ఆయితే, ప్రతినాయకుని గొప్పదనము అతని జయించిన నాయకుని గొప్పదనమున కుపయోగించును కదా! వర్ణింపఁ దగదందు రేమి? ప్రతినాయకుని గొప్పదనము నెంతమట్టుకు వర్ణించినచో నతని జయించు నాయకుని గొప్పదనమునకు భంగము కలుగదో, అంగ మగునో (అనఁగా నాయకుని గొప్పదనమును పోషింపఁగలుగునో) అంతవరకే వర్ణించు టిష్టమే. నాయకుని గొప్పదనమును భంగించు నట్టి వర్ణనమే కాదన్నది. ''అట్లు కాదు. శత్రువునకు నాయకుని కన్న గొప్పదనమును వర్ణించినను, అంత గొప్పవానిని సంహరించినా డనుటవల్లనే ప్రకృతినాయకుని గొప్పదనము నింకను హెచ్చించును. కనుక నిది తప్పు కాదు'' అనరాదు.

ఏమంటే — అదే సరియగుచో ఒక మహారాజును విషముపూసిన బాణము వేసి చంపిన బోయవానికి గూడ గొప్పదనము రావలెను. అట్లున్నదా లోకములో? లేదు. కనుక నాయకునకు గూడ నిటనే గొప్పదనమును రాబోదు. అట్లే రసమున కాలంబనమును విషయమును నడుమ నడుమ ననుసంధింప కున్నచో దోషము. ఏల? వాని ననుసంధించుటను బట్టి కదా రసానుభవము ధారగా ప్రవహించును! అనుసంధాన మొనర్చినచో నాయనుభవపు ధార యాగి పోవును. ఇట్లే ప్రకృతరసములో నుపయోగింపని వస్తువును వర్ణించినను రసానుభవమునకు విరామము కల్గును గనుక దోషమే.

ఇక ననౌచిత్యమా? రసమును భంగ మొనర్చును కనుక దానిని పరిహరించియే తీరవలెను. రసము భగ్న మగునను టేమి? పానకము మొదలగు రసములలో ఇసుక మొదలగునవి పడినప్పుడువలె మనస్సులఁ జించు బాధ కల్గుట. అదెట్లనగా— ఈ ప్రపంచములో జాతి, దేశము, కాలము, వర్ణము, ఆశ్రమము, వయసు,

అవస్థ, ప్రకృతి, వ్యవహారము, మొదలగునవి ప్రసిద్ధములే కదా ! అందులో లోకమును, శాస్త్రమును దేనికి దేని కేయేద్రవ్యగుణక్రియాదు లుచితము లని తెల్పునో అందుకు వ్యతిరేకమే అనౌచిత్యము – జాత్యాదుల అనౌచిత్య మెట్లన : ఆవులు మొదలగు సాధుజంతువులు సాధుస్వభావముతో నుండు నని, స్వర్గములో ముసలితనము రోగము మొదలగునవి యుండవని, భూలోకమున నమృతసేవనము లేదని, ఇటువంటివి సుప్రసిద్ధములే కదా : వీనికి వ్యతిరేకముగా గవాదులగు సాధుజంతువులు తేజోబలకార్యములను పరాక్రమాదులను క్రూరమృగోచితముల నొనర్చెననీ, సింహాదులు సాధుస్వభావముతో నుండెననీ, స్వర్గమున జరావ్యాధ్యాదు లున్నవనీ భూలోకమున నమృతము సేవించిరనీ, శిశిరమున జలక్రీడాదు లొనర్చిరనీ, ఎండాకాలమున నిప్పు గాచుకొనిరనీ, బ్రాహ్మణుఁడు వేటాడెననీ, రాచవాడు దానము పట్టెననీ, శూద్రుడు వేదాధ్యయన మొనర్చె ననీ, బ్రహ్మచారియు, సన్యాసియుఁ దాంబూలము వేసికొనిరనీ, పెండ్లిచేసికొనిరనీ, పసివాడు ముసలివాడు స్త్రీలతోఁ గలసిరనీ, పడుచువాడు విరక్తుడయ్యెననీ, దరిద్రులు సంపన్నులుగా నడచిరనీ, సంపన్నులు దరిద్రులుగా నడచిరనీ వర్ణించుట అనౌచిత్యము.

ఇఁక ప్రకృతులు :– దివ్యము, అదివ్యము, దివ్యాదివ్యము అని ప్రకృతులు మూడువిధములు. ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధత, ధీరలలిత, ధీరశాంతులు క్రమముగా ఉత్సాహము క్రోధము, కామినీరతి, నిర్వేదమును ప్రధానముగా నవలంబింతురు. ఉత్తములు, మధ్యములు, అధములుగాను నుందురు. ఈప్రకృతులందంతటను గూడ భయము గాక తక్కిన స్థాయిభావములు సమములుగానే యుండును. అయినను సంభోగరూప మైన రతి స్థాయిభావమును మనుష్యులందు వర్ణించినంత విచ్చలవిడిగా, ఉత్తమదేవతలం దనుభావములు (= రతికార్యములు) అన్నియు స్పష్టి యగునట్లు వర్ణించు టుచితము కాదు. అట్లే దివ్యుల కోపము లోకములను భస్మ మొనర్పఁ జాలియుండును. రాత్రింబగళ్లను మార్పఁ జాలును – ఇట్లనేక విచిత్రములను జేయఁ గల్గిన వారికోపమును అదివ్యులందు వర్ణించు టుచితము కాదు. ఏమంటే : (శృంగారము మనుజులందువలె దివ్యులందు వర్ణించినపుడు కలుగవలసిన శృంగారోల్లాసము కలుగదు. ఏమి వారు దివ్యులు. మనకు ఆరాధనీయులు అని తెలియును కదా ! అట వారి శృంగారము నానావిభాగములతోఁ దెలియవచ్చినపుడు మన మనసులందు ఏవగింపే కల్గును.

తలిదండ్రుల శృంగారమువలె నదియు రోత కల్గించునే కాని రసము నొదవింపదు). అట్లే అదివ్యుల క్రోధము వలన లోకములు భస్మమైనవనీ, రాత్రింబగళ్లు వ్యత్యస్తములైనవనీ వర్ణించుచో వీరు దివ్యులు కారు కనుక ఈపను లెన్నియు నబద్ధములే యని తోచును. ఇట్లే రెండు తలంపులును (దివ్యులందు 'ఆరాధనీయులు' అను తలంపును, అదివ్యుల క్రోధకృత్యము 'అనృతము' అను తలంపును క్రమముగా శృంగార రౌద్రములను తలపులోనికి రానీయవు. పేడి విలాసములందు శృంగారమును, ఉత్తరుని ప్రగల్భములందు రౌద్రమును మన మనసులందు తోచవుకదా!

"(భట్టనాయకుని మతమును బట్టి సహృదయత వల్ల నేర్పడు భావన యను దోషము దివ్యులకును అదివ్యులకును గూడ) సర్వసామాన్యముగా (దివ్యత్వాదివ్యత్వములు తోచకుండ) జేయును గనుక రసస్ఫూర్తికి ప్రతిబంధము లేదు –" అనుట తగదు. సహృదయులకు రసానుభవము ప్రమాణసిద్ధమైన యెడల నే పాత్రాదికము సర్వసామాన్యము (సాధారణీకరణము) గాఁ జేయబడెనని కల్పింపబడును. అట్లు కాదేని తన తల్లియందు తండ్రిరతిని వర్ణించిన యెడల గూడ సహృదయునకు శృంగార రసానుభవము కలుగవలసి వచ్చును.

అయితే, జయదేవాదులు గీతగోవిందాది గ్రంథములందు సహృదయులందరు నంగీకరించిన యీశిష్టాచారమును మదోన్మత్తమగు మాతంగకులము వలె నాశ మొనర్చిరి. వారి నుదాహరణముగాఁ గొని ఇప్పటివా డెవడును అట్లు వర్ణింపఁదగదు.

సరి, అదే తీరున విద్యలో, వయసులో, వర్ణములో, ఆశ్రమములో, తపసులో గొప్పవారు తమకన్న తక్కువవారి విషయము నగౌరవ వాక్యములతో వ్యవహరింపరాదు. తక్కువవా రెక్కువవారితో నట్లే యొనర్పవలెను. అగౌరవపు మాటలలో గూడ 'తత్ర భవాన్, భగవన్' ఇత్యాదులతో మునులు, గురువులు, దేవతలు మొదలగువారిని మాత్రమే సంభోధింపవలెను. రాజు మొదలగు వారిని కాదు. ఆపిల్చుటయు ఉత్తమజాతీయు లగు ద్విజులే కాని అధము లగు శూద్రాదు లట్లు పిలువదగదు. "పరమేశ్వర !" ఇత్యాది సంబోధనలు చక్రవర్తులను గూర్చియే కాని మునులు మొదలగు వారినిగూర్చి కూడదు. పెద్ద లిట్లు తెల్పుదురు : "అనౌచిత్యాదృతే నాన్య ద్రసభంగస్య కారణం ప్రసిద్ధౌచిత్య బన్ధస్తు. రసస్యోపనిషత్పరా". (రసము భగ్న మగుటకు అనౌచిత్యముకన్న వేరే కార

ణము లేదు. (ప్రసిద్ధ మగు నౌచిత్యమును గూర్చుటయే రసస్ఫూర్తికి పరమోపని షత్తు.) అనౌచిత్యమును కూడ రసమునకుఁ బుష్టికల్గునంత వఱకును గాదనము. రసమును బ్రతికూలించు నప్పుడే దానిని నిషేధింప నగును. ఇందువల్లనే

"బ్రహ్మ న్నధ్యయనస్య నైష సమయ స్తూష్ణీం బహిస్స్థీయతామ్
స్వల్పం జల్ప బృహస్పతే! జడమతే నైషా సభా వజ్రిణః
వీణాం సంహర నారద! స్తుతి కథాలాపై రలం తుమ్బురో
సీతారల్లకి * భల్ల భగ్నహృదయః స్వస్థో న లంకేశ్వరః॥"

బ్రహ్మ! వేదాధ్యయనమున కిది యదను కాదు. ఊరక బయట బృహస్పతీ! ఎక్కువగా వాగకుము. ఇది ఇంద్రసభ కాదు. వీణ నాపవోయి నారదా! పొగడిక కతల మాటలు చాలునయ్యా తుంబురుడా! సీత పాపిడి బల్లెమువలె గుండెకుఁ దాకినది లంకేశ్వరు(డు)ని మనసు నెమ్మదిగా లేదు(డు).

ఏదో నాటకములోని యీద్వారపాలకుని మాటలు బ్రహ్మాదుల నధిక్షేపించు నవిగా నున్నవి. అయినను అవి యిటఁ బ్రధాన మగు రావణుని విప్రలంభశృంగారమున కంగముగా వీరరసము నాకర్షించుటకై రావణుని పారమైశ్వర్యమును బోషింప వలె నని కూర్పఁబడినవి. కనుక అనగా రసపరిపోషకములు గనుక, దోషము లేదు. ఇట్లే 'అరేరే సద్యస్సముత్పాటిత హరిత కుశగ్రన్థిమయాక్ష మాలా పరివృతి నిర్భరస్ఫురిత బాలవిధవావంచకాః రరణాః బ్రాహ్మణాః' 'అప్పుడే కోయఁబడిన పచ్చని దర్భల ముడుల మయమైన రుద్రాక్షమాలలఁ ద్రిప్పుటతో లేఁబ్రాయపు విధవల మనసుల నమ్మించి యాకర్షించుచున్న బాపలారా! అను విదూషకుని మాటలలో బ్రాహ్మణుల గూర్చి 'రే' శబ్దాదుల ప్రయోగము నట్టిదే. హాస్యము నకు తగున దదే గదా! ఇది దిగ్దర్శనము. ఈతోవనే బుద్ధిమంతు లింకను నూహించుకొనవలెను.

ఈ చెప్పిన రసములందు మాధుర్యము, ఓజస్సు, ప్రసాదము' అను మూడుగుణములఁ జెల్పుదురు. అందులో సంభోగశృంగార మందలి మాధుర్య

శ్రీ శర్వాణి :

* 'శిరస్సీమన్త సరణిః స్త్రీణా మారల్లకం మతం' అని హలాయుధుడు. 'కనురెప్పలబారు' అని మఱొకచోట వ్యాఖ్య.

మునకన్న కరుణమునందలి మాధుర్య మెక్కువ. అరెంటియందుకన్న విప్రలంభ మున నధికము. ఈ మూడింటియందు కన్న గూడ శాంతమున నధికము. ముందు ముందు పోను పోను హెచ్చుగా మనసు ద్రవించును గనుక అని కొందరు. సంభోగశృంగారమునకన్న కరుణ శాంతము లందును వానికన్నగూడ విప్రలంభమునను మాధుర్య మధికము' అని మరికొంద రందురు. 'సంభోగశృంగారమున కన్న కరుణ విప్రలంభశాంతములం దధికమే మాధుర్యము. అంతేకాని, ఈ మూడింటిలోని మాధుర్యమున హెచ్చు తగ్గులు లేవు — 'అని కొందరు' ఈ మతములలో మొదట చెప్పినమతములు 'కరుణే విప్రలమ్భే తచ్ఛాన్తే చాతిశయాన్వితం' అను ప్రాచీనసూత్రము ననుకూలపరచు కొన్నది. ఈ సూత్రము దరువాతి సూత్రములోని 'క్రమేణ' (క్రమముగా) అనుదానిని వెనుకకు లాక్కొని వచ్చి ఇందులోని కన్వయించుచో మొదటిమతము సరిపడును. అట్లు వెనుకకు లాక్కొని రాకపోవుచో చివరిమతము సరిపడును. ఇక నడుమ మతములో కరుణశాంతములందుకన్న విప్రలంభము నం దధికముగా మాధుర్య మధికముగా నుండుట సహృదయుల కనుభవ మగుచో నది ప్రమాణ మగును.

వీరము, బీభత్సము, రౌద్రము — వీనిలో నోజస్సు ముందుముందు నధికము. చిత్తవృత్తి వెనుకటిదానిలో కన్న ముందుదానిలో నెక్కు డుద్దీప్త మగును. అద్భుతము, హాస్యము, భయానకములో నీమాధుర్యౌజస్సులు రెండు గుణములకును సంబంధ ముండునని కొందరి తలంపు. ప్రసాద గుణ మొకచే యుండు నని ఇతరు లందరు. ఈ ప్రసాదగుణము సర్వరసములకును సర్వరచనలకును గూడ సాధారణమే. ఈ మూడు గుణములును గ్రమముగా ద్రుతి, దీప్తి వికాస (విస్తర) ములను గల్గించును. అనగా నాయాగుణములతో నుండు రసములందు మాత్రమే యుండు ధర్మము లని నిర్ణయము. కాగా 'ఈ రచన మధురముగా నున్నది.' ఈకూర్పు చాల ఓజోవంతముగా నున్నది' అను నీతీరు వాడుకలు 'ఇతనియాకారము చాలశూరముగా నున్నది 'అనువాడుక వలె నుపచార మాత్ర మేర్పడు నని మమ్మట భట్టాదు లందురు.

అయితే ఈమాధుర్యము, ఓజస్సు, ప్రసాదము అనునవి రసములకు మాత్రమే ధర్మములు. అనగా రసములందు మాత్రమే యుండు నవి_'అని అంటిరే అందుకు ప్రమాణ మేమి ? ప్రత్యక్ష మనరాదు. ఎమనగా_రసములనుండి ద్రుతి, దీప్తి, వికాసము కల్గుటయే అనుభవము కాని వీనికన్న వేరుగా రసము లందు

గుణము ఉన్నట్లు అనుభవము అగుటలేదు. అట్లు కార్యము కన్న వేరుగా కారణము నందు గుణమున్న ట్లనుభవ మ్మైనపుడే కదా గుణము నంగీకరింతురు. ఎట్లనగా నిప్పు కాల్చునప్పుడు కార్యమగు కాల్చుట కన్న వేరుగా వేడిమి యను గుణ మనుభవ మగుచున్నది. కనుక నిప్పునందు దాహమున కన్న వేరుగా నుష్ణస్పర్శ యనుగుణ మున్నదని యంగీకరింతురు. ఇట నట్టి యనుభవము లేదే? "ఆయాగుణములతో గూడియే రసములు ద్రుత్యాది కార్యముల నొదవించును కనుక రసము లీద్రుత్యాదుల గల్గించుటలో నీ గుణములు ప్రయోజకము లని యూహింతుము" అనుట తగదు. ఈ గుణముల సంబంధము లేకుండ విడిగానే ఆరసములు ద్రుత్యాదుల గల్గించుట సరిపడుచుండగా నీదుమ నీగుణముల గల్పించుట ఊరక బరువు చేటేకదా? "శృంగార కరుణ శాంతముల మూటిని కలిపి మాధుర్యము కలవి కనుక ద్రుతి హేతువు లనుట లఘువుగా నుండును. అట్లు కాక శృంగారము ద్రుతికారణము. కరుణము ద్రుతికారణము, శాంతము ద్రుతి కారణము అని విడివిడిగా కారణము లనుటయే బరువు చేటు కదా! అని అందురా? మూడింటిని గలపి చెప్పిన కారణత్వము గడ్డుగా నుండి కుదురదు. ఎమంటే, మధురతరము మధురతమము అనుగుణములు వేరు వేరుగా ద్రుతతరము అనెడు కార్యముల లోని హెచ్చుతగ్గులకు ప్రయోజకము లని పరు లంగీకరించిరి కనుక శృంగారకరుణ శాంతములు మూటిని కలిపి మాధుర్యము కలవి కనుక కారణము లనుట గడ్డుగా నుండును. కాగా విడివిడిగానే—అనగా మాధుర్యాదులు లేకుండానే కారణత్వము (ను కల్పించుట) చులకన. అదీకాక ఆత్మ నిర్గుణము కదా! అట్టి ఆత్మరూప మగు రసమునకు మాత్రము మాధుర్యాది గుణము లుండు టెట్లు పొసగును? అట్లే రసముల కుపాధు లగు రత్యాది స్థాయిభావములకు అవి గుణము లనుటయుఁ దగదు దీనికి ప్రమాణమును లేదు. అదీ కాక పరులు గుణము లందు గుణాంతరము లుండు నను టొప్పరు కదా! (రత్యాదులు గుణములు. వాని యందు మాధుర్యాది గుణాంతరము లుండుట పరులమతమునకే విరుద్ధము.)

అయితే 'శృంగారము మధురముగా నున్నది'— అను వ్యవహార మెట్లు పొసగును? అందురా? ద్రుత్యాదు లగు చిత్తవృత్తులకు ప్రయోజక మగుట కానీ ఈ ప్రయోజకత్వ మను సంబంధముతో ద్రుత్యాదులు కానీ మాధుర్యాదిక మగును. పై జెప్పిన వాడుక "వాజిగన్ధ వేడిది" అను వాడుకవలె సరిపడును. పై జెప్పిన ప్రయోజకత్వము శబ్దార్థరసరచనములం దుండున దే. అది అదృష్టము కన్న వేరే

నని గ్రహింపవలెను. కనుక అవ్యవహార మతి ప్రసక్తము కాబోదు. కాగా శబ్దార్థము లందు గూడ ఇటువంటి మాధుర్యాదు లుండవచ్చును కనుక మమ్మటాదుల మతమందు కల్పించవలసిన యుపచార మక్కర లేదని మాబో ట్లందురు.

జరత్తరులు "శ్లేషః ప్రసాద స్సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా అర్థవ్యక్తి రుదారత్వ మోజః కాన్తి సమాధయః అని పది శబ్దగుణములను, అన్నియే అర్థ గుణములను సంప్రదాయముగాఁ జెప్పుదురు. ఈ శబ్దగుణములకును అర్థగుణ ములకును పేరులు సమానమే కాని లక్షణములు వేరే. అందు_

శ్లేషము :___ ఒకే జాతిలోని వర్ణములను మిక్కిలి దగ్గరగాఁ గూర్చుట లోని విశేషము శ్లేషము. దీనికే గాఢత్వ మని మరొక పేరు. దీనివలన మాటలు వేరైనను ఒకటిగానే తోచును. ఏమంటే 'శైథిల్య పునస్పర్శ లేనిది శ్లేషము' (శ్లిష్ట మస్పృష్ట శైథిల్యమ్) అని అందురు కదా!

ఉదా :_"అనవరత విద్వద్ద్రుమ ద్రోహి దారిద్ర్య మాద్యద్ద్విపో
ద్దామ దర్పాఘ విద్రావణ ప్రౌఢ పంచాననః॥" *

ప్రసాదము :_గాఢత్వమును, శైథిల్యమును, క్రమము తప్పించి బంధమున కల్పుట ప్రసాదము.

ఉదా ._కిం బ్రూమ స్తవ వీరతాం వయ మమీ యస్మిన్ ధరాఖండల
క్రీడా కుండలితభ్రు శోణనయనే దోర్మండలం పశ్యతి
మాణిక్యావలి కాన్తిద న్తురలతైః భూషా సహస్రోత్కరైః
వింధ్యారణ్యగుహా గృహా వనిరుహా స్తత్కాల ముల్లాసితాః॥'' •

శ్రీశర్వాణీ :

* 'ఎల్లప్పుడును విద్వాంసులను చెట్లకు ద్రోహ మొనర్చు దారిద్ర్య మును మదించిన ఏనుగుయొక్క యుత్కట మగు మదము రాశిని కరఁగిం చుటలో ప్రౌఢయగు సింగము' అని యర్థము.

'నీ విక్రమమును మేమే మందుము. నీ వలవోకగా, కనుబొమల గుండ్ర ముగా నొసర్చి కను లెఱ్ఱజేసి భుజమండలమును జూడగా మాణిక్యముల చాలుయొక్క కాంతులు వ్యాపించి అనేకవేల నగలరాసులతో, వింధ్యా రణ్యమునందలి గుహాగృహముల యొద్ది చెట్లు అపుడే యుల్లసించినవి.

ఇచట 'యస్మిన్' వరకును బంధము వదులుగాను, తరువాత 'భ్రమ' వరకును గట్టిగాను, తిరిగి 'శయన' వరకును వదులుగాను నున్నది.

సమత :—మొదలిడి నప్పటి నుండియు ముగించువరకును నొకేరీతి సమత.

ఉదా :—మందు వ్రాయఁబోవు మాధుర్య గుణపు టుదాహరణే దీనికిని ఉదాహరణము. అట ఉపనాగరిక వృత్తితోనే మొదటినుండియుఁ జివర వరకును నడచినది.

మాధుర్యము :— సంయోగపరము లైన హ్రస్వములు గాక వేరువర్ణములు కూడిన పదములు విడివిడిగా నుండుట మాధుర్యము.

ఉదా :—"నితరాం పరుషా సరోజమాలా న మృణాళాని విచారపేశలాని
యది కోమలతా తవాంగకానా మథకానామ కథాపి పల్లవానామ్" *

సుకుమారత :— పరుషములు గాని వర్ణములతోడి కూర్పు సుకుమారత.

ఉదా :—"స్వేదాంబు సాన్ద్రకణశాలి కపోలపాలి
దోలాయిత శ్రవణకుండల వన్దనీయా
ఆనన్ద మంకు రయతి స్మరణేన కాపి
రమ్యా దశా మనసి మే మదిరే క్షణాయాః"

ఇటఁ బూర్వార్ధమున సుకుమారత యొక్కటియే. ఉత్తరార్ధమున మాధుర్యము కూడ నున్నది.

అర్థవ్యక్తి :— అర్థములును వాని యన్వయమును వెంటనే స్ఫురించుట అర్థవ్యక్తి.

ఉదా :—'నితరాం' అను శ్లోకమే

శ్రీ శర్వాణి :

* కమలదండ మిక్కిలి పరుషము తామరతూండ్లు ఆలోచించుటకే మృదువులు కావు. నీ అవయవముల మెత్తదనము ముందర చివురుల ప్రసంగ మేల ?

చెమట నీటి చుక్కలు దట్టముగా చెక్కిళ్ళ నుండగా చెవుల కుండలములు వ్రేలగా ప్రశంసించఁదగిన వనితయొక్క యొకానొక స్థితి అనఁగా పురుషాయిత దశ ఆనందము నంకురింపఁ జేయును.

వికటత్వము :_ కఠినములగు పదములు కూర్పుగా నుండుట వికటత్వము.

ఉదా :_ప్రమోదభరితుండిల ప్రమథదత్త తాలావలీ వినోదిని వినాయకే డమరు
డిండిమధ్వానిని లలాటతట విస్ఫుటస్ఫుర కృపీటయోనిచ్ఛటాహఠోద్ధత
జటోద్భటోగతిపటోనటో నృత్యతి". .

(పదానాం నృత్యత్ప్రాయత్వం వికటతా) పదము లాడుచున్న ట్లుండుట వికటత యని వామనుని కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తిని బట్టి కావ్యప్రకాశ టీకాకారు లన్నారు. "స్వచరణ వినివిష్టై ర్నూపురై ర్నర్తకీనాం ఝణితి రణిత మాసీ త్తత్ర" ఇత్యాదిగా నుదాహరించిరి గూడను. ఇట్టి వికటత్వరూప మైన యుదారతను ఓజస్సులో నంతర్భవింపఁ జేయుచున్నాడు కావ్యప్రకాశకారుడు. అది యీ వ్యాఖ్యాతల కెట్లనుకూలు డగునో వారికే తెలియును. * ఇక్కడ (స్వచరణ) ఓజస్సు విపులముగా స్ఫురించుట లేదు కదా! 'వినివిష్టై ర్నూపురై ర్నర్త' అనుచోట ఓజ స్సేలేశ మో యున్నను చమత్కరింపలేదు. పదము లట నాడుచున్న ట్లున్నదని సహృదయులకు అనుభవమున్నూ లేదు. ఇతరాంశమునందు మాధుర్యమే యున్నది. (కాని యుదారత లేదు)

ఓజస్సు :—సంయోగపదము లగు హ్రస్వవర్ణము లధికముగా నుండుట యను చిక్కదనము ఓజస్సు.

శ్రీశర్వాణి :

గతిపటు డగు నటుడు తాండవ మొనరించు శివుడు. అతడు దిగంబరుడు గదా! ఆనందాతిశయము నిండిన ప్రమథులు తాళముల వరుసలు వేయగా వినోదించు వినాయకుడు డమరు డిండిమముల మ్రోయించుచుండ, నుదురు నుండి బయల్వెడలు క్రొత్తనిప్పులరాశి గల్గి ఆకస్మికముగా జటలు పైకెగురఁ గట్టుగుడ్డ జారిపోవ నటుడు (శివుడు) నృత్య మొనరించును.

* ఇచటి భావ మిది — నృత్యత్ప్రాయత్వము శృంగారరసపు గుణమగు మాధుర్యమున నంతర్భవించు టుచితము. వీరరౌద్రాది గుణమగు నోజస్సున దగదు. అట్లంతర్భవింపఁ జేయు మమ్మటుని దృష్టిలో ఈ వామనుని లక్షణ మనభిమత మగును. వ్యాఖ్యాతలు మమ్మటుని హృదయము నెరుగక వామనుని 'ఉదారత' ను స్వీకరించిరి.

ఉదా :— 'సాహంకార సురాసురావళి కరాకృష్ట భ్రమన్మందర
క్షుభ్య త్క్షీరధి వీచిపీచి వలయశ్రీ గర్వ సర్వంకషాః
తృష్ణాతామ్యద మన్దతాపస కులై స్సానన్ద మాలోకితాః
భూమీభూషణ! భూషయన్తి భువనాభోగం భవత్కీర్తయః.'

"అయం పతతు నిర్దయం" అను పద్యమైనా ఇందు కుదాహరణము.

కాంతి :— పామరు లైన వైదికులు ప్రయోగించుట కనువగు మాటలను వదలి ప్రయోగించు మాటలతో లోకోత్తర మగు శోభ యుజ్జ్వలముగా నుండుట కాంతి

ఉదా :—'నితరాం పరుషా' యను వెనుకటి పద్యము.

సమాధి :— బంధము చిక్కగాను వదలుగాను క్రమముతో నుండుట సమాధి. ఈ చిక్కదనమును, వదలుదనమునే ప్రాచీనులు ఆరోహావరోహము లనిరి. ఇవి క్రమముగా నుండుటయే దీనికిని ప్రసాదమునకును భేదము. ప్రసాదములో నివి వెనుక ముందులుగా నుండును.

'స్వర్గ నిర్గత నిరర్గళగంగాతుంగ భంగుర తరంగ సఘానాం
కేవలామృతముచాం వచనానాం యస్య లాస్యసరోజమ్"

ఇట మొదటి సగములో ఆరోహము మూడవపాదములో నవరోహము. 'గంగా' ఇత్యాదిమున మాధుర్యమును వ్యక్తపరచినను దీర్ఘ సమాసములో బంధింపబడినవి గనుక మాధుర్యము పైకి రాదు. తరువాతి సగములో నదియు (మాధుర్యము) నున్నది. ఇవి పది శబ్ద గుణములు

శ్రీ శర్వాణి :

దేవరాక్షసుల గుంపు అహంకారముతో త్రిప్పగా దిరుగుచున్న మంధరముతో కల్లోలపడు పాలసముద్రపు టందమైన తరగల చుట్టల సొబగు నంతను త్రోసివేయునట్టి నీకీర్తిలో భూమీభూషణమా! తృష్ణతో నెక్కువగా దపించు గొప్ప తాపసుల గుంపానందముతో, జూడగా నీ భువనముల వైశాల్యము నలంకరించు చున్నవి. 'స్వర్గనిర్గత' అని. స్వర్గము నుండి వెల్వడు ఎత్తుగా నడ్డము లేకుండ నెగిరి తునిగిపడు గంగాతరంగములకు తోడునీడలై కేవలముగా నమృతమునే స్రవించు వచనముల కెవని యాస్యకమలము లాస్యగృహమో.

ఇక సప్తగుణములు :– పనుల వరుసతో నేర్పరి పనియు అదిస్పష్టము గాకుండు టయు, దానిని పొసగించు యుక్తియు నొకయెడనుండు సంబంధము శ్లేషము. అర్థమునకుఁ దూచినట్లు సరిపడు పదము లుండు నర్థవైమల్యము ప్రసాదము.

ఉదా :– 'ఆమె మొగము కమలమును బోలును' విరుద్ధోదాహరణము – 'ఆమె మొగము కమలపు గాంతిని బోలును'–ఈరకము.

అవైషమ్యము సమతి. ప్రక్రమభంగము లేకుండుట అవైషమ్యము. "హరిః పితా హరిర్మాతా హరిః భ్రాతా హరి స్సుహృత్। హరిం సర్వత్ర పశ్యామి హరే రభ్య న్న భాతి మే' * ఇట నడుమ 'విష్ణుస్త్రాతా' అను తీరున గూర్చినచో ప్రక్రమ భంగరూప మగు వైషమ్య మేర్పడును.

ఉక్తి వైచిత్ర్యము మాధుర్యము అది ఒక మాటనే (అర్థమునే) వేరు తీరున దిరిగి చెప్పుట.

ఉదా –"విధత్తాం నిశ్శంకం నిరవధి సమాధిం విధి రహో
సుఖం శేషేశేతాం హరి రవిరతం నృత్యతు హరః
కృతం ప్రాయశ్చిత్తై రల మథ తపోదాన యజనైః
సవిత్రీ కామానాం యది జగతి జాగర్తి భవతీ॥"†

శ్రీ శర్వాణి :–

* విష్ణువు తండ్రి, విష్ణువు తల్లి, విష్ణువు సోదరుడు, విష్ణువు మిత్రుడు, విష్ణువు నంతటను జూచుచున్నాను. విష్ణువుకన్న వేరేదియు నా కగుపడదు.

† బ్రహ్మ నిశ్శంకముగా సమాధిని అంతులేకుండ జేసికొనుగాక. శ్రీహరి శేషుని మీద సుఖముగాఁబండుకొను గాక! శివుడు విడువకుండ నృత్య మొనర్చుగాక. ప్రాయశ్చిత్తములు ఇక వద్దు. తపస్సులు, దానములు, యజ్ఞములును వద్దు. కోరికలు తీర్చు తల్లి వీలోకమున నీవుంటివి కదా! ఈశ్లోకము 'వేదవివాదగోష్ఠిఁ బడి వృద్ధులబుద్ధుల గొల్పవచ్చు' అను తెనాలి రామకృష్ణుని పాండురంగ మాహాత్మ్యములోని పద్యమునకు శరీర్యంతర సంవాదము.

ఇట బ్రహ్మ మొదలగువారితో నేమియు ప్రయోజనము లేదను నీయొక్క యర్థమే సమాధి యొనరించుకొనుట మొదలగువానియందుఁ బ్రేరేపించుట రూపమగు సుక్తివైచిత్ర్యముతోఁ జెప్పఁబడినది. అట్లు వైచిత్ర్యము లేనిచోఁ గ్రొత్తదనము లేక పోవలసి వచ్చును.

అపారుష్యము సమత. అది అసమయమున శోకము గల్గించకపోవుట రూపమున నుండును. ఉదా : 'త్వరియా యాతి పాంథోఽయం ప్రియావిరహకాతరః' ప్రియురాలి యెడబాటునకు భయపడి బాటసారి త్వరిగాఁ బోవుచున్నాడు. ఇట 'ప్రియామరణకాతరః' – 'ప్రియురాలి మరణమునకు భయపడి' అనుచో మరణపదము శోకము నొదవించునదుండును గనుక పారుష్యము. ఇదంతయు నశ్లీలదోషమును వీడకుండును.

వర్ణింపఁదగిన వస్తువున కసాధారణమైన క్రియను, రూపమును వర్ణించుట అర్థవ్యక్తి.

"గురుమధ్యే కమలాక్షీ కమలాక్షేణ ప్రహర్తు కామం మాం
రదయన్త్రితరసనాగ్రం తరలితనయనం నివారయతి॥" *

దీని నిప్పటివారు స్వభావోక్త్యలంకార మందురు. 'ఓ పెండ్లామా! చండాలుడైన కాముని తృప్తిపరచుటకై నాకు ముద్దిమ్ము' అను నీరకపు గ్రామ్యతను దొలగించుట ఉదారత.

ఒక పదము నర్థమును చాలపదములతోఁ జెప్పుటయు, చాలపదముల యర్థము నొక్కమాటతోఁ జెప్పుటయు, ఒకవాక్యము నర్థమును జాలవాక్యములతోఁ జెప్పుటయు, చాలవాక్యముల యర్థము నొకవాక్యముతో జెప్పుటయు, విశేషణములను సాభిప్రాయముగా నుపయోగించుటయు నను నైదురకములును ఓజస్సు.

శ్రీశర్వాణి :

* పెద్దల నడుమ నున్న కమలాక్షి మీద నేను తామరగింజతో రువ్వబోతిని. ఆమె నాలుకచివరను పంటితో నొక్కి కనులతో నదల్చి నన్ను వారించెను.

'పదార్థే వాక్యరచనా వాక్యార్థే చ పదాభిధా
ప్రౌఢి ర్వ్యాస సమాసౌ చ సాభిప్రాయత్వ మస్య చ"

మొదటి సగమున జెప్పబడిన జంటయు, వ్యాససమాసములు అనునాల్గు రకముల ప్రౌఢియు, సాభిప్రాయత్వమును కలసి యోజనచే నైదుప్రకారము లగును అని యర్థము. ప్రౌఢి యనగా చెప్పుటలో వైచిత్ర్యము. ఉదా :—

'సరసిజ వనబన్ధు శ్రీసమారమ్భ కాలే
రజని రమణరాజ్యేనాశ మాశు ప్రయాతి
పరమపురుష వక్త్రా దుద్గతానాం నరాణాం
మధుమధురగిరాం † ప్రాదు రాసీద్వినోదః"

ఇట 'ఉషస్సు' అను నొకపదము నర్థమును దెల్పుటకై మొదటిపాదము. ఈతీరున ముందు గూడ తెలియవలెను.

'ఖండితానేత్రకంజాలి మంజురంజన పండితాః
మండితాఖిల దిక్ప్రాన్తా శ్చణ్డాంశో ర్భాన్తిభానవ' *

ఇట 'యస్యాః పరాంగనా గేహోత్పత్తిః ప్రాతర్గృహేంచతి' (దేని మగడు పరాంగన యింటినుండి తెల్లవారి వచ్చునో) అను వాక్యార్థమున 'ఖండితా' యనునొక పద ముపయోగింపబడినది. "అయాచిత స్సుఖం దత్తే యాచిత శ్చ నయచ్ఛతి, సర్వస్వం చాపి హరతే విధి రుచ్ఛృంఖలో నృణాం" † ఇట 'సంపదయు దైవాధీనము' — అనునొక్క వాక్యపు టర్థమున ననేకవాక్యముల రచించుటగా విస్తరము = వ్యాసము.

శ్రీ శర్వాణి :

† సూర్యోదయము అనుటకు రెండవచరణము, విప్రులు అనుటకు మూడవపాదము, 'తుమ్మెద' లనుటకు 'మధుమధురగిరాం' అని.

* ఖండితనాయిక కనుదమ్ములచాలును చక్కగా రంజించుటకు నేర్పు కల్గి దిక్కులప్రాంతముల నలంకరించుచు సూర్యుని కిరణములు వెలయును.

† అడుగకున్నను సుఖము గూర్చును. అడిగినను సుఖ మివ్వడు. సమస్తము హరించును. దైవము మనుజుల విషయములో నిరంకుశముగాఁ బ్రవర్తించును.

ఇక సమాసము. 'తపస్యతో మునే ర్వక్త్రా ద్వేదార్థ మధిగత్య సః। వాసుదేవ నివిష్టాత్మా వివేశ పరమం పదం'. ఇట ముని తప సొనరించుచున్నాడు. అతని నోటినుండి వేదార్థము నెరిగెను పిమ్మట వాసుదేవునందు మనసును ప్రవేశ పెట్టెను. దాన, ముక్తు డయ్యెను' – అను వాక్యముల యర్థ మంతయు 'శతృ, క్త్వా, బహువ్రీహులును, తిఙన్తములును వీనితో అనువదించి విధేయముగా నొక వాక్యమున సంగ్రహించి ప్రతిపాదింపఁ బడినది.

సాభిప్రాయత్వ మనగా ప్రకృతార్థమును బోషించుట. ఉదా :– గణికాఽజామిలముఖ్యా నవతా భవతా బతాహమపి సీద న్భవమరుగ ర్తే కరుణామూర్తే నసర్వథోపేక్ష్యః." ఇట నుపేక్షింపఁ దగకుండుటను స్వామి జాలిరూప మగుట పోషించును. తాను పాపిష్ఠుడు కనుక స్వామికి జాలి లేకపోవుట ప్రసక్తించును. అపుడు జాలిని సమకూర్చుటకై 'గణికే' త్యాదికమును, సీదన్' = నాశన మగుచుంటి ననియు, గూర్పఁబడినది.

రస ముద్దీపించుట కాంతి. అనగా రసములు స్ఫుటముగా వ్యక్తములగుట. దీని కుదాహరణ మిదివరకే వర్ణింపబడెను. రసప్రకరణములో వర్ణింపబడ నున్నది కూడ. ఈయర్థమును బూర్వాచార్యు లెవ్వరును వర్ణింపలేదా ? ఇదివరలో వర్ణించిన మోస్తరేనా ? అని కవి యాలోచనము సమాధి. ఆలోచనము జ్ఞానము; దానిలో నర్థము విషయము కనుక జ్ఞాన మావిషయమునం దుండి అర్థగుణ మగును.

మొదటిదాని కుదాహరణము – 'తనయ మైనాక గవేషణ (76) అనునది. రెండవది సామాన్యముగా నంతటను నుండునదే యందురు.

మరికొందరైతే – ఈగుణములలోఁ గొన్నింటిని వెనుక చెప్పిన మూడు గుణములు–మాధు * ర్యౌజః ప్రసాదముల తోను, ముందు నుడువబోవు దోషముల

శ్రీ శర్వాణి :

* 'పృథక్ పదత్వం మాధుర్యమ్' అని వామను డన్నాడు. సమాస మొనరింపని విడివిడి పదముల నివేశించుట 'మాధుర్యము' అని అక్షరముల కూర్పునందు వామనాదులు మాధుర్యమును గూర్చిరి. ఇది మమ్మటు ననుసరించి మాధుర్యమును వ్యంగ్య మొనర్చు శబ్దసంఘటనమే.

యభావముతోను, అలంకారములతోను గతార్థముల నొనరించుచు, మరికొన్నిటిని వైచిత్ర్య మాత్రము లనియు, ఒక్కొక్క యెడ దోష మని తలంచుచును అన్నింటిని అంగీకరింప కున్నారు. అదెట్లనగా - శ్లేషము, ఉదారత, ప్రసాదము, సమాధియు, ఓజోవ్యంజక మగు ఘటనలో నంతర్భవించును. సరేకాని సర్వాంశములందును చిక్కదనము - అనగా గాఢమగు చిక్కదనము రూపమున నుండు శ్లేషోదారత శ్లేషము, ఉదారతయు, ఓజోవ్యంజన కగు కూర్పులో జేరుగాక. మిక్కిలి వదలుదనపు రూపముల నుండు ప్రసాదసమాధులు ఒకయంశమున నోజోవ్యంజక మగు రచనలో నంతర్భవించినను మరొకయంశమున (వదలుదనపు టంశమున) దేనిలో నంతర్భవించు నందురు ?

మాధుర్యమును వ్యక్తపరచు ఘటనలో కాని, ప్రసాదమును వ్యక్తపరచు ఘటనలో గాని చేరునని చెప్పుననుట సులభము గదా ! ఇతరులమాధుర్యము మే మంగీకరించిన మాధుర్యమును వ్యక్తపరచునదే. ఈతీరుననే వ్యంజకము నందు వ్యంగ్యశబ్దమును భాక్తముగా నంతటను ప్రయుక్త మగును. 'సమత' మాత్రము అంతటను నుచితము కాదు. చెప్పవలసిన విషయ ముద్భట మగుటను బట్టియు, అనుద్భట మగుటను బట్టియు నొకపద్యమునందే మార్గము వేరుగా నుండుట ఇష్టమేకదా ! † ఎట్లనగా.

శ్రీ శర్వాణి :

† దీనిభావమిది :- మమ్మటాదులమతములో రసధర్మము లగు నీమాధుర్యాది గుణములు శబ్దార్థములనుండి వ్యంగ్యము లగును. కనుక వ్యంగ్యములగు గుణములందే మాధుర్యాది శబ్దము లుపయోగింపఁబడును, ఇక వామనాదులు రసగుణము లని వీని నంగీకరింపలేదు కనుక వారిపద్ధతిలో ఏకజాతీయ మగు వర్ణ విన్యాసము 'శ్లేషము.' విడివిడిగా పదము లుండుట మాధుర్యము. సంయోగపరము లగు హ్రస్వము లధికముగా నుండుట యోజస్సు. ఇత్యాదిగా శబ్దార్థసంఘటనమే మాధుర్యాది నామములతో బిలువబడును. కాగా, మమ్మటుని మతమునుబట్టి వ్యంజక మగు శబ్దార్థ సంఘటనను వ్యంగ్యవాచకము లగు మాధుర్యాది పదము లుపచారమునఁ జెప్పు నని భావము.

"నిర్మాణే యది మార్మికోఽసి నితరా మత్యన్త పాకద్రవ
న్మృద్వీకా మధుమాధురీ మదపరీహారోద్ధురాణాం గిరాం
కావ్యంత ర్హిసఖే సుఖేన కథయత్వం సమ్ముఖే మాదృశాం
నోచే ద్దుష్కృత మాత్మనా కృత మివ స్వాన్తా ద్బహిర్మాకృథాః॥"

ఈ శ్లోకములో మొదటి సగమును మూడవచరణమును గూడ లోకోత్తర మగు నిర్మాణమును ప్రతిపాదించును గనుక దాని కనురూప మగు మాదిరి రచింప బడినది. ఆ మార్గము నాల్గవ చరణములో లేదు. ఏల? హీనమైన వాక్యము కదా అట చెప్పఁబడును. కనుక ఈ శ్లోకములో వైషమ్యమే గుణము. గ్రామ్యత్వమును, కష్టత్వమును * త్యజించుటవలన కాంతియు, సౌకుమార్యమును గతార్థములు. ప్రసాదములో నర్థవ్యక్తియు నంతే. (ఇంతవరకును శబ్దగుణముల విషయము).

ఇక అర్థగుణములలో శ్లేషమును, ఓజస్సులోని మొదటి నాల్గుతీరులును, వైచిత్ర్య మాత్రములే కాని గుణములలోఁ జేరఁదగవు. అట్లననిచో ప్రతి

శ్రీశర్వాణి :

* చెవులకుఁ గరినముగా విన్పడుట శ్రుతికటుత్వ మని కావ్యప్రకాశకారుని తలంపు. ఇది అందఱ నెఱిగినదే. 'కష్టత్వం శ్రుతికటుత్వం' అని అతని మాట. కాగా పరుషము లగు నక్షరముల కూర్పు, చెవులకు వెగడు కల్పించునది కష్టమని పర్యవసానము. దీనికి విపరీత మైనది సుకుమారత. పరుషములు కాని వర్ణముల కూర్పు కాగా ఆసమయములో పరుషము లగు వర్ణములఁ గూర్చుట యను కష్టత్వము లేకపోవుట సౌకుమార్య మని స్పష్టము. కనుక, మమ్మటుని మాటలో నెట్టి దోషమునకును చోటులేదు. ఇది ఇట్లుండగా ఈ నాగన్న "కష్టత్వ మనగా ఓజోవ్యంజకము లగు వర్ణముల కూర్పు. సుకుమారత్వ మనగా మాధుర్య వ్యంజకము లగు వర్ణముల కూర్పు" అని అర్థము చెప్పి ఈరెండును పరస్పరాభావరూపములు కావు. కనుక నొకదానితో నొకటి గతార్థము లెట్లగును? అని అవకతవక ప్రసంగ మొనర్చెను. అయితే 'ఓజోవ్యంజక వర్ణసంఘటన కష్టత్వ మను లక్షణ మెక్కడిది? ప్రకాశకారాదుల తలపు నిదివరకే వ్రాసితిమి.

శ్లోకమునందును అర్థవైచిత్ర్యము వేరువేరు కనుక వేరువేరు గుణముల నంగీక రింపవలసి వచ్చును. అధికపదములు లేకుండుట యను ప్రసాదమును, ఉక్తి వైచిత్ర్యపు టాకారమైన సౌకుమార్యమును, అగ్రామ్యాత్మ యగు నుదారతయు, వైషమ్యాభావరూప మగు సమత, సాభిప్రాయత్వ మను నోజస్సు యొక్క అయిదవ ప్రకారమును స్వభావము స్ఫుటముగా నుండుట యగు నర్థవ్యక్తియు, రసములు స్ఫుట మగుట యైన కాంతియుఁ గ్రమముగా - అధికపదత్వమును, అనపీకృతత్వమును, అమంగళరూప మగు నశ్లీల మగు గ్రామ్యము, భగ్న ప్రక్రమము, అపుష్టార్థము నను దోషముల తొలగించుట వలనను స్వభావో క్త్యలంకారమును, రసధ్వనిని, రసవదలంకారమును స్వీకరించుట వలనను గతార్థము లగును.

సమాధి మాత్రము కవి గతమై కావ్యమునకుఁ గారణ మగును అంతే కాని గుణము కాదు. అట్లు కాదన్నచో కవిప్రతిభకూడ కావ్యమునకు గుణము కావలసి వచ్చును. ఇందువలన మూడే గుణము లని మమ్మటాదులు.

ఆ రచనలలో టవర్గమును వీడి మిగిలిన వర్గములలోని యొకటి మూడు వర్ణములతోను, శ-ష-స-ల తోను, య-ర-ల-వ ల తోను గూర్చినదియు, అనుస్వారము పరముగా నుండు సవర్ణములును శుద్ధము లగు ననునాసికములును దగ్గరగా కూర్చినదియు, ముందు చెప్పబోవునట్లుగా సామాన్యముగాను, విశేషము గాను నిషేధింపఁబడిన సంయోగాద్యక్షరముల యానుపూర్వీరూప మగు రచన మాధుర్యమును వ్యంజన మొనర్చును.

వర్గములలోని రెండవ నాల్గవ వర్ణములు దూరము దూరముగా కూర్చినచో నీ గుణమునకు (మాధుర్యమునకు) అనుకూలమునకు అనుకూలమును గావు, ప్రతికూలములును గావు. దగ్గరగా కూర్చినచో మాత్రము ప్రతికూలములును అగును. అయితే యీ వర్గముల మూలమున నను ప్రాస మేర్పడినపుడే ఈ ప్రతి కూలత తగ్గును. మరికొందరు వర్గములలోని వర్ణము లైదును మాధుర్యము నేమియు తేడా లేకుండ వ్యక్తపరచు నందురు.

ఉదా :_తాం తమాల తరుకాన్తి లంఘినీం కింకరీకృత నవామ్బుదత్విషమ్

స్వాంత మేక లయి శాన్తయే చిరం నైచికీ నయన చుమ్బితాం శ్రియమ్.

ఇట్టివైన నుదాహరింపవచ్చును.

స్వేదాంబుసాన్ద్రకణశాలికపోలపాలి రన్తస్మితాలస విలోకనవన్దనీయా
ఆనన్ద మంకురయతి స్మరణేన కాపి రమ్యాదశా మనసి మే మదిరేక్షణాయాః.

మొదటి పద్యములో అతిశయోక్తితో నలంకరింపఁబడిన, భగవద్ధ్యానము నందలి యౌత్సుక్యము కానీ, భగవద్విషయ మగు రతికానీ ధ్వనించుచు శాంతమునందే పర్యవసించును గనుక ఈ రచనయందలి మాధుర్యమును వ్యక్తి పరచును. రెండవదానిలో రచన స్మృతిచే నిల్పఁబడిన శృంగారములోని మాధుర్యమును వ్యక్తపరచును.

ఇక నోజో వ్యంజక మగు రచన యెట్లనగా—

రెండవ నాల్గవ వర్గములలోని వర్ణములు, టవర్గము, జిహ్వామూలీ (ౘక ౘఖ), ఉపధ్మానీయము (ౘప ౘఫ), విసర్గ, సకారము ఇవి అధికముగాఁ గల వర్ణములు గూర్చినదియు 'ఝయ్', * రేఫ, వీనిలో నేదో యొకదానితోఁ గూర్పఁబడిన సంయోగపరము లగు హ్రస్వములు దగ్గరగా ప్రయోగింపఁబడినదియు. దీర్ఘసమాసాత్మకము నగు కూర్పును 'ఓజస్సు'ను వ్యక్తపరచును. ఈ కూర్పులోఁ బడిన మొదటివర్గములోని వర్ణములు మూడవవర్గములోని వర్ణములును (సంయోగములోఁ జేరకున్నచో) ఈ యోజోగుణమున కనుకూలింపవు; ప్రతికూలములును గావు. (సంయోగము) చేరినచో ననుకూలములే. అనుస్వారపర సవర్ణములు కూడ నింతే. ఎట్లనగా :—"అయం పతతు నిర్దయం దళితదృప్త భూభృద్గల స్థల ద్రుధిరఘస్మరో మమ పరశ్వధో భైరవః" ఇత్యాదులు — వెనుక నుదాహరించినవి గమనింపవలెను.

విన్నంత మాత్రముననే 'అరచేతిలోని రేగుపండువలె' వాక్యార్థము తెలియవచ్చునట్టి కూర్పు ప్రసాదగుణమును వ్యక్తపఱచును. ఇది అన్నింటికిని † సాధారణమైన గుణము. దీనికి సామాన్యముగా నాపద్యము లన్నియు నుదాహరణములే. అయినను ఉదాహరింతుము—

శ్రీ శర్వాణి :

* ఝ, భ—ఈ రెండు వర్ణములును 'ఝయ్' అనఁబడును.

† అన్నిరసము లందును, అన్ని రచనలందును నీగుణ ముండదగు నని సహృదయ చక్రవర్తి ఆనందవర్ధనుడు.

"భినా మీలిత మానసో మనసిజః సఖ్యో విహీనప్రభాః
ప్రాణేశః ప్రణయాకులః పున రసావాస్తాం సమస్తా కథా
ఏత త్త్వాం వినివేదయామి మమచే దు క్తిం హితాం మన్యసే
ముగ్ధే మా కురు మాన మానని మిదం రాకాపతి ర్జేష్యతి." •

ఈ శ్లోకము మొత్తముమీద ప్రసాదమును వ్యక్తపరచును. కొద్దిచోట మాత్రము ఓజస్సును గూడ వ్యంజించును. 'మనసిజః' వరకును, 'మాకురు' నుండియు మాధుర్యమును వ్యక్తమగును. 'సఖ్యః' మొద లోజస్సు వ్యక్త మగును.

అయితే ఇట (ఈర్ష్యామాన విప్రలంభ) శృంగారము నాశ్రయించి యున్న మాధుర్యమును వ్యక్తపరచుటకై దాని కనుకూలముగా రచన యుండును గావున, ఓజస్సున కిట ప్రసక్తి యేమి ? దానికై తదనుకూలము లగు వర్ణముల నిట నేల యుంచవలెను ?

నాయికకుఁ గల్గిన ఈర్ష్యామానము నుపశమింపఁ జేయుటకై ఎన్నో ప్రయత్నములఁ జేసి, ఆమెకు హితవు నుపదేశించు చెలికత్తె కోపించె నని వ్యక్తపరుపవలసి యున్నందున నట్లు వర్ణవిన్యాసము సఫలమే. ఎక్కువెందుకు? ఓజోవంత మైన రసమును గాని, అమర్షము మొదలగు భావమును గాని, వివక్షింప కున్నను, వక్త కోపించినట్లుగా ప్రసిద్ధ మైనను, వాక్యము క్రూరతర మైనను ఆఖ్యాయిక మొదలగు ప్రబంధమున నైనను, పరుషము లగు వర్ణముల కూర్పు ఇష్ట మగుచున్నది. ఇలాగైనను—

ఉదా : వాచా నిర్మలయా సుధామధురయా యాం నాథశిక్షా మదాః
తాం స్వప్నేపి ససంస్పృశా మహమహంభావావృతో నిస్త్రపః

శ్రీ శర్వాణి :

• మన్మథుడు విచారముతో మనసు క్రుంగినాడు. చెలికత్తెలు వన్నె దరిగిరి. ప్రాణేశుడు ప్రేమాకులుడై యున్నాడు. సరే, ఈ కథయంతయు నిట్లుండనిమ్ము. నామాటను హితముగా భావించెదవేని నేను నీ కిదె నివేదింతును. నీవు కోపింపకుము. మానవేని నీ ముఖమును పున్నమినాటి చందురుడు జయించును సుమీ.

ఇత్యాగ శ్శతశాలినం పునరపి స్వీయేషు మాం బిభ్రత
స్త్వత్తో నాస్తి దయానిధి ర్యదుపతే మత్తో నమత్తః పరః" *

ఇట మరొక గుణముతో గూడని ప్రసాదము వ్యక్తమగును.

ఇపు ఛాయాగుణములను వ్యక్తపరుప గల్గినట్టి నిర్మాణము పరిచయ మగుటకై సామాన్యముగాను, విశేషముగాను కూడ వీడవలసిన దొకింత నిరూపింతుము. వర్ణములు తమతో వ్యవధానము నొందకుండుట, ఒకసారి యొక్క పదమునం దగుచో గొంచెము వినుట కింపుగాదు ఎట్లనగా – 'కకుభసురభిః' 'వితతగాత్ర పలలమివాభాతి' ఇత్యాదులందు, మాటిమాటి కట్లుండె నేని ఎక్కువగా శ్రావ్య మగును. అ దెట్లనగా – 'వితతతర స్తరు రేష భాతి భూమౌ' – ఈతీరు వేరుగా నున్న పదములందును నింతే. ఉదా : 'శుక, కరోషి కథం విజనేరుచిం' ఇత్యాదులందు. వేరుపదములందు మాటిమాటి కిట్లున్నచో నింకను నెక్కువగా నశ్రావ్యత యేర్పడును. ఎట్లనగా – 'పిక ః కకుభో, ముఖరీకురు ప్రకామం' – ఈతీరుగా వర్ణములకు తమతమ వర్గలలోని వర్ణములతో నవ్యవధాన మొక్కసారి, యొక్కపదమున నైనచో కొంచె మశ్రావ్యముగా నుండును. ఎట్లనగా– 'వితథ స్తే మనోరథః'. మాటిమాటికి నైనచో నెక్కువగా అశ్రావ్యమగును. ఉదా:– 'వితథతరం వచనం తవ ప్రతీమః'. ఈతీరే వేరేవేరే పదములం దున్నపుడును, ఎట్లనగా – 'అథ తస్య వచశ్శృణ్వ' ఇత్యాదులందు, మాటిమాటికిని వేరుగా నుండు పదములం దీతీ రున్నచో మాత్రము అంతకంటెం గూడ నెక్కువగా నశ్రావ్యత యేర్పడును. ఎట్లనగా – 'అథతథా కురుయే నసుఖం లభే'. ఇదియు, వర్గలలోని ప్రథమ ద్వితీయములకు, తృతీయ చతుర్థములకు నుండు నవ్యవధానము, ప్రథమ తృతీయములకు గానీ, ద్వితీయ తృతీయములకుగానీ ఈ యవ్యవధానము అలా అశ్రావ్యము కాదు కాని, రచనలో మర్మ మెరిగిన

శ్రీ శర్వాణి :

* అమృతమువలె మధురమై నిర్మల మగు పలుకుతో నో ప్రభువా ! నీ వేశిక్షణము నొసగితివో, దానిని నేను అహంకారము క్రమ్మి, సిగ్గువీడి, కలలోనైనను తలపకుంటిని. ఇ ట్లనేకము లగు నపరాధముల నొనర్చినను నన్ను తిరిగి నీవాళ్ళలో జేర్చికొన్న నీకన్న కరుణాశాలియు, నాకన్న మత్తుడును మరెవ్వడును లేడు.

వారు మాత్రమే కొంచెము గుర్తింపఁగలరు. ఇది కూడా (= ప్రథమతృతీయ, ద్వితీయతృతీయ వర్ణానంతర్యము) మాటిమాటికి నుండుచో అంతకన్న నెక్కువ గను సామాన్యులు కూడ అశ్రవ్యతను గుర్తింపఁగల్గుదురు. ఉదా :_ 'ఖర ! కలానిధి రేష విజృమ్భతే' 'ఇతి వదతి దివానిశం సధన్యః'

వర్గములోని మొదవవర్ణనములు మధురములు. కనుక తమ తమ వర్గీయములతో నవ్యవధానముగా నుండుట అశ్రావ్యము కాదు. ఎట్లనగా - 'తను తే తనుతాంతినా' తమతోనే అవ్యవధానము మాత్రము అశ్రవ్యమే. అదెట్లనగా - 'మమ మహతీ మనసి వ్యథా విరాసీత్' ఈ యశ్రావ్యతలు గుర్వక్షరములతో వ్యవధానమున్నచోఁ దొలగిపోవును. 'సంజాయతే కథంకారం కాకేకేకా కలస్వనః'. ఇలాగైనా - 'యథా యథా తామరసాయతేక్షణా మయా సరాగం నితరాం నిషేవితా। తథా తథా తత్త్వకథేవసర్వతో నికృష్యమాణో మేకరసం చకార సా' ఇది దీర్ఘాక్షరముల వ్యవధానమునందు సంయోగాక్షరములతోడి వ్యవధానములో నైతే

'సదా జయానుషంగాణా మంగానాం సంగరస్థలమ్
రంగాంగణ మివా భాతి తత్ర తురగ తాండవైః'

ఇది మాత్రము తెలుసుకొనవలసి యున్నది. గురువు ఏ రెండక్షరములకు నడుమ నుండునో ఆ రెంటికే అవ్యవధానము నుండి కల్గిన అశ్రవ్యతను † తొలగించును. అందుచేత నిచట ధకార ఠకారములకు ఆనంతర్యమువలని దోషము తొలగించినను, తకారధకారముల యానంతర్యము వలని అశ్రవ్యత్వము తొలగింప బడనేలేదు. ఇలాగే మూడు * మొదలుకొని అక్షరముల కూడిక కూడ తిరుచుగా అశ్రవ్య మగును. 'రాష్ట్రేత్రవోష్ట్రాః పరితశ్చరన్తి' అని_ఈ రీతులు, ఇంకా వేరేవి కూడా అనుభవమును బట్టి తెలియవలెను.

శ్రీశర్వాణి :

† యథాయథా = తథాతథా తత్త్వకథా అనుచోట్ల తకారద్వయము నడుమ గుర్వక్షర మున్నది కనుక అశ్రవ్యత తొలగినను తథాయథా యనుచోట త, ధ కారముల అవ్యవధాన మశ్రావ్య మని భావము.

* మూడక్షరముల కూడిక నాల్గక్షరముల కూడిక ఇత్యాదులు.

తరువాత వేరేపదమునం దున్న సంయోగమునకు దీర్ఘముతోడి అవ్యవధాన మొక్కస్థానైనను అశ్రావ్యము. మాటికి నచో నింకను – 'హరిణీప్రేక్షణా యత్ర గృహిణీ నవిలోక్యతే, సేవితం సర్వసంపద్భి రపితద్భవనం వనమ్' – ఒక పదమునందున్నచో న ట్లశ్రావ్యము కాదు ఎట్లనగా — 'జాగ్రతా విచితః పన్థాః శాత్రవాణాం వృథోద్యమః' పరసవర్ణమువలన నేర్పడిన సంయోగ మవ్యవహితముగా నున్నను అది ఎన్నివిధములుగాఁ జూచినను దీర్ఘమున కన్న వేరుపదమునం దుండదు కనుక, మధురము కనుకను అవ్యవధాన మేమాత్రమును అశ్రావ్యముగా నుండదు. ఉదా :— 'తాంతమాల తరుకాన్తి' యనునది ఇచట 'తాం' అనుచోటను, 'నీం' అనుచోటను పరసవర్ణము, పూర్వపదమునకు సంబంధించినది కనుక అట్టి సంయోగము వేరేపదమునం దుండునది కాదు. ప్రత్యేకముగానే 'సంయోగసంజ్ఞ' యను పక్షముననైనను సంయోగము వేరేపదమునం దుండి కూడా దీర్ఘమున కవ్యవహితముగా పరమైలేదు. 'నవామ్బుద' * అనుచోటనైతే ఏకాదేశము రెండుపదములకును సంబంధించినది. పరసవర్ణకృత మగు సంయోగము దీర్ఘమునకు భిన్నపదగతము, అవ్యవహితోత్తరము నగును. అయినను ఇచట 'భిన్నపదగతము' అనగా ఒక పదమున నుండుదానికన్న వేరగుట యని వివక్షింతుము గనుక దోష మంటదు. మాటిమాటి కైనచో నింకను ఉదా :— 'ఏ షాప్రియ మే క్వ గతా త్రపాకులా' ఈయశ్రవ్యత కావ్యమునకు కుంటిదనమువోలెఁ దోచును. (ఈయశ్రావ్యత యుండుచోట కావ్యము కుంటిగా నడచినట్లుండును).

మరియు ఇష్టము వచ్చినట్లు సంధి మానుట యొకసారైనను చెవి కింపుగొల్పదు. ఎట్లనగా—'కల్యాణి ఇన్దుముఖి తే కిలిగించితాని' ప్రగృహ్యాభావము

శ్రీశర్వాణి :

* నవ + అమ్బుద అనుచోట 'అకస్సవర్ణే దీర్ఘః' అని దీర్ఘము రెండు ఆకారములకు ఏకాదేశముగా వచ్చినది కనుక అది రెండు పదములకును సంబంధించిన దనవచ్చును. అపు డది పూర్వపదమునకుఁ జేరునపుడు 'నవామ్బుద' లో 'మ్బు' అను సంయోగము దీర్ఘమునకు బరమును వేరు పదమునం దున్నదియు నగును. కనుక వెనుక చెప్పిన దోషము తగుల వచ్చునని యాశంక.

వలన నేర్పడు విసంధి మాటిమాటి కైనపుడే అశ్రవ్య మగును. 'అహో అమీ ఇనుముఖీ విలాసాః'. య, వ లోపమువల్ల నేర్పడునదియు నింతే. 'అపర ఇషవ ఏతే కామినీనాం దృగన్తాః' అయితే

'భుజగాహిత ప్రకృతయో గారుడ మంత్రా ఇవావనీరమణ
తారా ఇవ తురగా ఇవ సుఖలీనా మన్త్రిణో భవతః'

అను నీ పద్య మెట్లు సరియగు నన్నచో 'య' లోపము నొనర్పకయే పఠింతుము. ఏనుక దోషము రాదు.

ఇట్లే రోరుత్వము. హ వి లోపము, యణ్, గుణవృద్ధి సవర్ణపూర్వ రూపాదులు దగ్గరగా నెక్కుడుగా నుండుటయు అశ్రవ్యతకుఁ గారణము. ఈరీతిగా నుండు అశ్రవ్యభేదము లన్నియు నన్నికావ్యము లందును విడువవలెను.

ఇక విశేషించి వీడవలసినవి — 'అందును మధురరసములందు విశేషించి వీడవలసినవి' అని వేనిని అను పదముననే తెల్పబోవుదమో అవియే ఓజస్వి రసములందు అనుకూలములు 'ఏ వనుకూలము లంటిమో అవి ప్రతికూలములు' అని సామాన్యముగా నిర్ణయము. మధురరసములందు దీర్ఘ సమాసములను వీడవలెను. ఝయ్‌తో గూడిన సంయోగపరమైన హ్రస్వమును, విసర్జనీయమున కాదేశమైన సకారమును, జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయములను గూడ విడువవలెను. టవర్గమునకును, ఝయ్యులకును, రేఫహకారములలో నేదేనితోనైన నేర్పడిన

శ్రీ శర్వాణి :

• ఓరాజా ! నీ మంత్రులు భుజగ = విటులకు, అహిత = హితముగాని, ప్రకృతయః = స్వభావము కలవారు. ఎటువలె ? గారుడమన్త్రా ఇవ = గరుడును సంబంధించిన మంత్రములవలె, ఆమంత్రములు - భుజగ = సర్పములకు, అహిత = చెరుపుచేయునట్టి, ప్రకృతయః = స్వభావముకలవి యని మొదటి సగములో అర్థము. అంతేకాక, తారా ఇవ = నక్షత్రముల వలెను, సు, ఖ, లీనాః = బాగా ఆకసమున దాగియున్నవి. తురగా ఇవ = గుఱ్ఱములవలె, సు, ఖ, లీనాః మంచికళ్ళెములు కలవి. ఇట్లొక్క శబ్దపు సామర్థ్యమువల్ల నుపమాపోషణము కాగా శ్లేషపూరిత మగు నుపమ యిట నలంకారము.

సంయోగమును ల, మ, న, లు గాక మిగిలిన హల్లులకు తమతమతో నేర్పడిన సంయోగమును, ఝయ్యులు రెంటితో నేర్పడిన సంయోగమును, దగ్గరగా మాటిమాటికిని ప్రయోగింపరాదు సవర్ణములైన రెండు ఝయ్యులతోడి సంయోగమును, శర్రులు తప్ప మిగిలిన మహాప్రాణములతోఁ గూర్పఁబడిన సంయోగమును, ఏయొక్కసారియు గూడ ప్రయోగింపఁ దగదని సంగ్రహము దీర్ఘసమాస మెట్లనగా —

'లోలాలకా వలి వలన్నయనారవింద
లీలావశంవదిత లోక విలోచనాయాః
సా యాహని ప్రణయినో భవనం వ్రజన్త్యా
శ్చేతోనకస్య హరతే గతి రంగనాయాః. *

ఝయ్‌తో నేర్పడిన సంయోగము పరముగా నున్న హ్రస్వములు అధికముగా దగ్గరగా నుండు టెట్లనగా...

'హీర స్ఫురద్రదన శుభ్ర మనోభి కించ
సాన్ద్రామృతం వదన మేణవిలోచనాయాః
వేధా విధాయ పునరుక్త మివేన్దు బిమ్బం
దూరీకరోతి న కథం విదుషాం వరేణ్యాః" ♦.

ఇచట 'భ్రా' అన్నంత వరకును శృంగార రసమునకు దగదు. మిగిలినది బాగుగనే యున్నది. ఉత్తరార్ధములో కకార రకారములను ఝష్ † ద్వయపు సంయోగమున్నను తరుచుగా లేదు కనుక దోషము రాదు. ఇట 'వన్తాంశుకా న్త

శ్రీశర్వాణి :

* ముంగురుల గుంపు నొయారము, కమలములవలెఁ జలించు కనుల యొయారమును లోకుల చూపులను లోబరచుకొనగా సాయంసమయమున ప్రియునింటి కేగుచున్న యంగన నడక ఎవని మనసు నాకర్షింపదు ?

♦ వజ్రములవంటి పన్నుల తెల్లఁదనముతో చిక్కనైన అమృత మున్న లేడికంటి మొగము నిర్మించిన బ్రహ్మ పునరుక్తముగా నుండు చంద్ర బింబము నేల దూర మొనర్పడు ? అతడు తెలిసినవారి కెల్ల మేటికదా !

† ఝయ్యులు వర్గములైదింటిలోని ప్రథమ, ద్వితీయ, చతుర్థ వర్ణములు.

మరువిన్ద రమావహారి సాన్ద్రిమ్నలిమ్' అని యాతీరుగా పూర్వార్థమున గూర్చి నచో నప్పు డంతయు రమణీయముగానే యగును.

విసర్గలు ప్రచురముగా నుండుటకు ఉదాహరింతుము

'సానురాగా సానుకమ్పా శ్చతురా శ్శీలశీతలాః
హరన్తి హృదయం హన్త కాన్తాయా స్స్వాన్త వృత్తయః' †

ఇక్కడ విసర్గములు రెండును కలియువరకును (శీలశీతలాః)పూర్వార్ధము–ఈశ్లోకములోని మొదటి సగము మాధుర్యమునకు అనుగుణముగా కూర్పబడలేదు.

జిహ్వామూలీయములు (ౘక ౘఖ) తరుచుగా నుండుట కుదాహరణము —

'దలిత కులిశ ఘాతాః కేఽపి ఫేలన్తు వాతాః
కుశల మిహ కథం వా జాయతాం జీవితే మే
అయ మపి బత గుఞ్జ న్నాలిమాకన్ద మౌలౌ
చులుకయతి మదీయాం చేతనాం చఞ్చరీకః" ౭

ఇచట రెండవ జిహ్వామూలీయ పర్యంతము– 'వాతాఃకు'పర్యంతముకూర్పు మాధుర్యమునకు సరిపడదు. అయితే. 'కథయ కథమివాశా జాయతాం జీవితే మే మలయ భుజగ వాన్తాః వాన్తి వాతాః కృతాన్తాః'అనికూర్చినచో నీదోషముతగులదు.

ఉపధ్మానీయములు (ౘప ౘఫ)లు తరుచుగా నుండుట కుదాహరణము –

'అలకాః ఫణిశాబతుల్య శీలాః
నయనాన్తాః పరిపుంఖితేషు లీలాః
చపలోపమితా ఖలు స్వయం యా
బత లోకే సుఖసాధనం కథం సా" △

శ్రీశర్వాణి :

† అనురాగము, జాలి, వడుపు గల్గి సహజముగా చల్లనైన ప్రియురాలి మనసునడకలు హృదయము నాకర్షించుచున్నవి.

౭ వజ్రపు దెబ్బలవలె నేవోగాలులు ఆడుచున్నవి. నాప్రాణ మెట్లు నిల్చును. ఈతుమ్మెదయు మామిడిమీద జుమ్మని రొద పెట్టుచు నాబుద్ధిని హరించుచున్నది.

△ ముంగురులు పాముపిల్లలవంటివి. కనులచివరలు ఎక్కుపెట్టబడిన బాణములవంటి ఆమె తాను స్వయముగా మెరుపువలె మెరయును. ఆమె లోకములో సుఖమున కెట్లుపయోగపడును ?

ఇక్కడ ఈరెండును పథ్మానీయములే (ఃప ఃఫ) శాంతమునకుఁ దగవు. టవర్గము, ఝయ్యులు ఎరుచుగా నుండుట కుదాహరణము:—

'వచనే తవ యత్ర మాధురీ సాహ్యాదిపూర్వా కరుణా చ కోమలేభూత్
అధునా హరిణాక్షి హా కథం వా కటుతాత్ర కఠోరతా విరాసీత్'

'అధునా సఖి తత్రహా కథంవా గతిరన్యై వనిలోక్యలే గుణానాం.'

రేప కలసిన సంయోగము తరుచుగా నుండుట కుదాహరణము :—

'తులా మనాలోక్య నిజామఖర్వం గౌరాంగి గర్వం నకదాఽపి కుర్యాః
లసన్తి నానాఫలభారవత్యో లతాః కియత్యోగ హనాన్తరేషు.'

అయితే, 'తులా మనాలోక్య మహీతలేఽస్మిన్' అని నిర్మించినచో బాగగును.

ల, మ, నలు కాక కడమహల్లులు తమతోనే కలసి మాటిమాటికిని ప్రయోగింపఁ బడుటకు 'విగణయ్య మేనికాయ్యం తా మనుయాతోసి నైవత న్మాల్యయ్యం'. ల, మ, నలు తమతో గలియుట అంతగా పరుషము కాదు. ఎట్లనగా—

'ఇయ ముల్లసితా ముఖస్య శోభా పరిపుల్లం నయనామ్బుజ ద్వయం తే
జలదాలి మయం జగద్వితన్వ్నా కలితః క్వాపి కిమాలి నీలమేఘః.'

రెండు ఝయ్యులు కలిసిన సంయోగ మెట్లనగా (అసకృత్తుగా) —

ఆసాయం సలిలభరే సవితార ముపాస్య సాదరం తపసా
అధునాబ్జేన మనాక్తవ మానిని ! తులనాముఖస్యాప్తా !

ఇట రెండవసగము బాగుండలేదు. 'సరసిజకులేన సమ్ప్రతి భామిని తే ముఖతులాఽధిగతా' అనిన బాగు.

రెండు ఝయ్యులు కలసిన సంయోగము సకృత్తుగా ప్రయోగించుట కుదాహరణము :—

'అయి మన్దస్మిత మధురం వదనం తన్వంగి యది మనాక్కురుషే
అధునైవ కలయ శమితం రాకారమణస్య సామ్రాజ్యమ్.

అయితే ఇక్కడ 'మనాక్కురుషే' అనుచోటి 'కద్వయ' సంయోగము రెండుహల్లులు తమలో కూడినసంయోగముగానే నిషేధింపఁ బడును. ఇక 'క, ఖ' ల సంయోగము మహాప్రాణముల సంయోగముగానే నిషేధింపఁబడును.

తృతీయవర్ణములతో మొదటివర్ణముల సంయోగము మహాప్రాణముల సంయోగముగానే నిషేధింపఁబడును. తృతీయవర్ణములతో మొదటివర్ణముల సంయోగము (క్గ, చ్జ, ట్డ, త్ద, ప్బ) అసంభవమే. కాగా సవర్ణము లగు రెండు ఝయ్యుల సంయోగపు నిషేధము అనుదానికి చోటేది? నిజమే, సక్రమముగా ప్రయోగించుచోటు కనుక ఇది = సవర్ణ ఝయ్ద్వయసంయోగము వేరే కాద న్నచో 'మనాక్కురుషే' అనునది నిర్దోషము కావలసి వచ్చును. మహాప్రాణములు కూడిన సంయోగ మెట్లనగా :– 'అయి మృగమదబిన్దుం చేత్ ఘాలేఖాలేఖా తనుషే' ఉత్తరార్ధము వెనుకటిదే.

ఇలాగే త్వప్రత్యయము, యజన్తములు, యఙ్జన్తములు (ఇవి కేవలము సంస్కృతమునకు మాత్రమే సంబంధించినవి), ఇంకను ఇతరము లైనవి, శాబ్దికులకుఁ ప్రియము లైనను మధురరసమునఁ బ్రయోగింపరాదు. ఇట్లే వ్యంగ్యచర్వణలో నిముడక, వేరుగా యోజనావిశేషమును బట్టియే యేర్పడు ననుప్రాసముల గుంపులను, యమకములు మొదలగు వానిని, అవి యాపాతతః చమత్కారము నెక్కుడుగా కల్గించును గాక. అయినను కవి వానిని గూర్పఁదగదు. ఏమంటే, అవి రసచర్వణలో నిముడవు. ఇముడకపోగా, సహృదయుల హృదయములను దమవంకకు ద్రిప్పుకొని రసము నెడ బెడమొగము పెట్టించును. విప్రలంభశృంగారమున నివి యస లేమాత్రమును జేరరాదు. ఏమనగా – ఈరసము కడమ యన్నింటికన్నను మిక్కిలి మధురము. పరిశుభ్ర మగు పంచదారతో చేయబడిన పానకరసము వంటిది. అందులో నిముడక, తనంత దానుగా నుండు పదార్థము ఎంతకొద్దిదైనను సహృదయుల హృదయములకు నొప్పి కల్గించును. కనుక నచట నట్టి దేదియును జేరరాదు. ఏమన్నారనగా –

'ధ్వన్యాత్మభూతే శృంగారే యమకాది నిబన్ధనమ్
శక్తావపి ప్రమాదిత్వం విప్రలమ్భే విశేషతః.'

అయితే ఈ అనుప్రాసాదులు లేశమును క్లేశము నొదవింపక తమంత దాము తలెత్తుకొని * నిలువబడక (రసాదులకన్న) వేరుగా భావింపఁ బడకుండె

* 'స్వతంత్రముగాను విస్తరించియును నుండకపోవుట'. యని అర్థము.

నేని, రసచర్వణలోనే చిక్కొని సుఖముగా గోచరింప వీలగునేని అట్టివానిని వీడరాదు. ఎట్లనగా —

'కస్తూరికా తిలకి మూలి విధాయ సాయం
స్మేరాననా సపది శీలయ సౌధ మౌలిం
ప్రౌఢిం భజన్తు, కుముదాని ముదాముదారాం
ఉల్లాసయన్తు పరితో హరితో ముఖాని.' †

సరి, ఇప్పటికి ప్రసంగవశమున మధురరసమును వ్యక్తపరచు రచన యందలి దోషములను సంక్షేపముగా నిరూపించితిమి.

సంస్కృత మూలము :

ఏభి ర్విశేషవిషయై స్సామాన్యై రపి చ దూషణై రహితా
మాధుర్య భార భంగుర సుందర పద వర్ణ విన్యాసా
వ్యుత్పత్తి ముద్గిరన్తీ నిర్మాతు ర్యా ప్రసాదయుతా
తాం, విబుధా వైదర్భీం, వదన్తి వృత్తిం గృహీత పరిపాకామ్.

తెలుగు తాత్పర్యము :

ఈచెప్పిన సామాన్యదోషములు, విశేషదోషములు లేకుండను, కమ్మదనము నిండి అందమైన పదములు, అక్షరములు నెలకొన్నదియు, నిర్మించువాని తెలివి తేటలను (వ్యుత్పత్తిని) వెలువరుచుచు, ప్రసాదగుణము కలిగి, పరిపాకము నొందిన వృత్తి వైదర్భి యని విద్వాంసు లందురు. దీనికిఁ గొన్ని పద్యముల నుదాహరించితిమి. అయినను, మరొకటి —

'ఆయాతైవ నిశా నిశాపతి కరైః కీర్ణం దిశా మన్తరం
భామిన్యో భవనేషు భూషణగణై రుల్లాసయన్తి శ్రియం
వామే మాన మపాకరోషి నమనాగద్యాపి రోషేణ తే
హా హా బాలమృణాలతోఽ వ్యతితమా తన్వీ తనుస్తావ్యతి' †

శ్రీశర్వాణి :

† రాత్రి రానే వచ్చినది. చంద్రుని కిరణములు దిగంతరాళమున వ్యాపించినవి. సుందరు లిండ్లయందు నగల సొగసుల వెలయించుచున్నారు. ఇప్పటికినీ నీవు బెట్టు మానవు. లేఁదామరతూడు కన్న గూడ నీ సన్నని శరీరము నవసి పోవుచున్నది.

ఈపై దర్శిత రీతినిఁ దీర్చుటలో కవి యెక్కుడు జాగ్రత్త వహింపవలెను. లేనిచో సరియగు పాకము రాదు. ఎట్లనగా – అమరుకకవి పద్యములో

'శూన్యం వాసగృహం విలోక్య శయనా దుత్థాయ కించి చ్ఛనై
ర్నిద్రావ్యాజ ముపాగతస్య సుచిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్ముఖం
విస్రబ్ధం పరిచుమ్బ్యజాత పులకా మాలోక్య గణ్డస్థలీం
లజ్జా నమ్రముఖీ ప్రియేణ హసతా బాలా చిరం చుమ్బితా'.

ఇక్కడ 'ఉత్థాయ కించి చ్ఛనైః' అని సవర్ణము లగు ఝయ్యల జంట కలయిక, అందును చాల దగ్గరగా నుండుట మిక్కిలి అశ్రవ్యము. అట్లే ఝయ్యులతో గూడిన సంయోగ పరహ్రస్వపు సంయోగమును (చిచ్ఛ) అశ్రవ్యమే. 'శనై ర్నిద్రా' మను నెడను, 'నిర్వర్ణ్య ప్రత్యుర్ముఖం' అనునెడను రేఫతోడి సంయోగము, ఝయ్యులతో గూడిన సంయోగపర హ్రస్వము తరచుగా నున్నవి. 'విస్రబ్ధం' అనుచోట మహాప్రాణముల కూడికయు, 'లజ్జా' అనునెడ ఝయ్ వర్ణములు తమతో తాము కూడుటయు, 'ముఖీ, ప్రియేణ' అనుచోట, వేరే పదమునందలి దీర్ఘముతో నెడబడని కూడికయు అశ్రవ్యమే. అట్లే 'క్త్వా' ప్రత్యయము అయిదుతడవలును 'లోకృ' ధాతువు రెండుసార్లును వాడబడినవి. ఇవి కవితానిర్మాణమునం (దీకవికి) సామగ్రి లోపముగా నున్న దని స్పష్టపరచును. పరుల కావ్యములను విమర్శించు టిక చాలును. ఇక్కడికి రసములు సంక్షేపముగా నిరూపింపఁబడినవి.

ఇక భావధ్వనిని నిరూపింతుము. సరే! 'అసలు భావ మనగా నేమి? విభావములు, అనుభావములు గాక రసమును వ్యక్తపరచునది భావము' అని యనరాదు. రసమయ మగు కావ్యవాక్యమున నతివ్యాప్తి కల్గును. (ఆవాక్యము భావము కాదు. కాని, రసమును వ్యక్తపరచును). అర్థముద్వారా శబ్దముకూడ రసవ్యంజకమే కదా! మరొకద్వారము లేకుండ రసవ్యంజక మగు నని విశేషణము కూర్చినచో వెనుకటి యతివ్యాప్తి వారించును గాని అసంభవ మేర్పడును. (లక్ష్యమున నేయొక్కచోటను లక్షణము లేకపోవుట సంభవము). ఏమనగా భావ మైనను భావనాద్వారముననే కదా రసమును వ్యక్తపరచ గల్గును. అదీ కాక ఈలక్షణము భావనయం దతివ్యాప్తమును నగును. ఇందువలననే విభావానుభావ భిన్నత్వమువలె శబ్దభిన్నత్వమును విశేషణ మొనర్చినను విస్తారము లేదు. మరియుఁ బ్రధానముగా ధ్వనించు భావమునందు రసవ్యంజకత్వము లేదు కనుక

అవ్యాప్తి ఆపాదించును. 'ప్రధానముగా భావము ధ్వనించినను పర్యవసానమున రసము వ్యక్తము కానే అగునుకదా!' అని యందురేని భావధ్వనికి లోపము ప్రసక్తించును. భావము నుండి యేర్పడిన చమత్కృతి భిన్న మైనచో గదా భావధ్వని యగును.

'అది కాదయ్యా! అచట రసము వ్యంగ్య మైనను చమత్కార మొదవింపదు కనుక రసధ్వని యని వ్యపదేశింప వీలుకాదు'_ అనుట కవకాశము లేదు. రస మేదైనను చమత్కారము లేకుండ నుండుటలో ప్రమాణము దొరకదు. (అనగా చమత్కారము లేని రస మొకటియైన నుండ దనుట). రస మెన్నడును ఆనందాంశమును వీడ దనుట ధర్మిగ్రాహక ప్రమాణసిద్ధ * మగు నని ఇదివరకే తెల్పియున్నాము. అథవా, ప్రధానముగా వ్యక్తి మగు భావము పర్యంతమున రసమును వ్యక్తమొనర్చుగాక (ఇందువల్ల నసంభవము వారించుగాక). అయినను దేశము, కాలము, వయసు, అవస్థ మొదలగు నానాపదార్థములతోఁ గూర్పఁ బడిన పద్యవాక్యార్థమున నతివ్యాప్తి తప్పదు. అది విభావాను భావములు కాదుకదా! రసము నభివ్యక్త మొనర్చు నాయెను. 'రసమును వ్యక్తపరచు చర్వణలో గోచరమగు చిత్తవృత్తి 'భావము'. భావాది చర్వణయు రసవ్యంజకమే కనుక నట నది వ్యాప్తికి రాకుండ 'చర్వణలో గోచర మగును', అని చిత్తవృత్తికి విశేషణ మీయబడినది'. † అనియుఁ జెప్పఁదగదు. ఏమంటే

'కాలాగురు ద్రవం సా హాలాహలవ ద్విజానతీ సితరాం
అపి నీలోత్పల మాలాం బాలా వ్యాలావలిం కిలా మనుతే'

శ్రీ శర్వాణి :

* ధర్మిగ్రాహక ప్రమాణసిద్ధము_ అసలువస్తు వేప్రమాణమున సిద్ధించునో అది ధర్మిగ్రాహక ప్రమాణము, రసమునుగ్రహించుప్రమాణము సహృదయ హృదయము. అది రసము నెన్నడును ఆనందాంశమును వీడి గ్రహింపదు. ఆనందాంశముతో నవినాభూతముగానే గ్రహించును. గనుక ఆనందమును వీడి రస మెన్నడును సిద్ధింప దని.

† ఈవిశేషము లేనిచో రసమును వ్యక్తపరచు చిత్తవృత్తి యని లక్షణ ముండును. భావచర్వణ గూడ రసవ్యంజక మగు చిత్తవృత్తియే కనుక నట నతివ్యాప్తి యేర్పడు నని భావము.

(ఆరాఁ నల్ల యగురుద్రవమును హాలాహలము వంటి దనుకొన్నది. నల్లకలువల దండను పాములబారునుగాఁ దలచుచున్నది.) ఈచోట హాలాహల సాదృశ్యము విశేషణముగా గోచరించు జ్ఞానమునం దతివ్యాప్తి యేర్పడును. అది విప్రలంభమున కనుభావము కనుక రసాభివ్యంజక మగు చర్వణలో గోచర మగును చిత్తవృత్తియు గూడ గదా యిది. △ పోనీ భావత్వము అఖండపదార్థ మనెద మన్నచో నందుకు ప్రమాణము లేదు. కాగా నీవిషయమున సిద్ధాంతమును దెల్పుదుము.

విభావాదులచే వ్యక్తపరుపఁబడు చుండు హర్షాదులలో నొకటియగుట భావ లక్షణము. 'వ్యభిచారీ తథాఽంజితః' † (-వ్యంజనచే స్ఫురించునది వ్యభిచారి భావము) అన్నారు ఈహర్షాదులు సామాజికులం దుండునవి.

శ్రీ శర్వాణి :

△ ఇట 'అనుభావ భిన్నము' అని విశేషించుచో అతివ్యాప్తి తొలగు నని నాగేశుడు. అదితప్పు. ఏమంటే ముందు 'దరా నమత్కంధరం' అనుచోట వాచ్యము కనుక స్మరణము భావముకా దనుచున్నాడు పండితుడు. అట నీలక్ష ణము-రసాభివ్యంజక చర్వణావిషయ చిత్తవృత్తిత్వము-అతివ్యాప్తము కాక తప్పదు. విభావభేదమున గూడ విశేషించుచో లక్షణము గురుతర మగును. విభావానుభావ భిన్నమై రసాభివ్యంజక మగు చిత్తవృత్తి భావము అను లక్షణముల లక్ష్యమగు భావమున కన్న గురుతరమే కదా ! ఇంత చేసి నను ప్రధానభావమున కంగముగా వ్యక్తమగు భావములో నతివ్యాప్తి తప్పదు. అదికూడా భావమేకనుక లక్ష్యమే యనరాదు. ప్రకృతముతో లక్ష్యములు ప్రధాన వ్యంగ్యము లగు భావములుకాని వాని కంగములగు భావములు కావు. కనుక భక్షితేపి లశునేన రోగశాన్తి అనుటయే నాగేశునకు సిద్ధించును. ముందు గ్రంథములో భావాంగముగా భావము వ్యక్తము కావచ్చు నని నిరూపించిన తరువాత నీయతివ్యాప్తి సుగమ మగునని పండితుడు నిరర్థక మగు నాగేశుని విశేషణము నీయలేదు. ప్రధానాప్రధానభావము లన్నియు లక్ష్యము లన్నను లక్షణము గురుతర మగుట యను దోషము తప్పనే తప్పదు.

† ఈవిశేషణము లక్షణమును గురుతర మొనర్చు ననరాదు. ఇది లక్షణ శరీరములో జేరదు. హర్షాద్యన్యతమమే భావము అని లక్షణము. లఘువే. 'విభావాది' యని వ్యంజక సామాగ్రిని దెల్పుటయే కాని దోషవారణప్రసక్తి లేదని భావము.

'స్థాయిభావములు వ్యక్తమగు తీరున వక్తమగును.' *_ అని కొంద రందురు. వ్యంగ్యాంతరముల † వలె = వస్తువు అలంకారము వ్యంగ్యమగుతీరున వ్యక్త మగునని మరికొంద రందురు. విభావమును, అనుభావమును భావమును వ్యంజించును. అంతేకాని ఒక వ్యభిచారి వ్యక్త మగుటలో మరొకవ్యభిచారి తప్పక వ్యంజకము కావలసిన పనిలేదు. అపుడా వ్యంజక మగు భావమే ప్రధానము కావలసి వచ్చును. అసలు సంగతి యేమనగా _ ప్రకరణాదులను బట్టి యొక భావము ప్రధాన మగుచుండును. అపు డాసామగ్రితోనే ప్రధాన భావముతో

శ్రీశర్వాణి :

* స్థాయిభావములు సామాజికుల మనసులందు వాసనారూపమున నుండునవి. కావ్యనాటకాదులం దుపస్థితము లగు విరుద్ధావిరుద్ధ భావములచే విచ్ఛిన్నములు కాకుండ ఆయావ్యంజక సామగ్రితో స్థిరముగా నెట్లు వ్యంగ్యము లగునో అట్లే యీహర్షాదులు నని పండితుని పక్షము.

సామాజికుల మనసులందు సహజముగా నున్ననూ విభావానుభావాదిక వ్యంజక సామగ్రిచే సత్త్వ ముద్రేకించి, ఆవరణము తొలగగా స్థాయిభావ మను నుపాధితో భగ్నావరణమగు చిదానందమే రసముగా వ్యక్తమగునట్లు విభావాది సామాగ్రిచే సత్త్వోద్రేకము కల్గి, భగ్నావరణమైన చిత్తుతో గూడిన భావములు కూడ సామాజికుల మనస్సులం దభివ్యక్తము లగు నని కొందరు.

† వాచక లక్షక శబ్దములు _ వాచ్యలక్ష్యార్థములను దెల్పినను వక్త బోద్ధవ్యుడు మొదలగు విశేషములను బట్టి అనురణనక్రమమున వస్త్వలంకారాత్మక మగు వ్యంగ్యము శ్రోతలకు మనసులం దెట్లు స్ఫురించునో అట్లే విభావాదులను దెల్పు నాయామాటలు తెలిసిన తరువాత (భావము లైనను ఇవి) అనురణనక్రమమున సామాజికుల హృదయములందు అభివ్యక్తము లగునని మరికొందరి పక్షము.

ఇది ప్రధానాప్రధానము లగు సకలభావము లందును సమన్వయింపక తప్పదనియే పర్యవసానము. ఏమన: పుత్రోత్పత్త్యాదికమును గూడ హర్షవిభావములలోఁ జేర్పఁబోవు చున్నాడు కదా ! స్థాయిభావాదులు వ్యక్త మగు తీరు నిదివరలో గ్రంథకర్త తెల్పెను. అది ఇట కూర్పబడెను. ఈవిషయము ముందు వివరణము తెల్పును. ఇట విభావా దీత్యాదికము "కావ్యమున విభావాదులు హర్షాదుల వ్యక్తపరచు ననుట.

నిత్యసంబద్ధము కనుక వ్యంగ్యముకాక తప్పక వ్యంగ్యమగు మరొక భావము అల్పమైనది అంగముగా నున్నను బాధలేదు.

ఎట్లనగా— గర్వాదికము వ్యంగ్య మగునపుడు అమర్షము, అమర్షాదికము వ్యంగ్య మగునప్పుడు గర్వమును అంగమైనను బాధలేదు అయితే ఈతీరులో భావము గుణీభూత వ్యంగ్యము కావలసివచ్చు ననరాదు.

ప్రధానభావపు విభావానుభావాములకన్న వేరగు విభావానుభావములచే వ్యక్తమై ఇందువల్లనే నాన్తరీయకమగు (ప్రధానభావము వ్యక్తమగునపు డిదియు దానిని వీడకుండ వ్యంగ్యముకాక తప్పక వ్యంగ్య మగు) భావమే గుణీభూత వ్యంగ్యమనుటకు హేతువగును. (ప్రకృత మట్టిది కాదు) కనుకనే నాన్తరీయక మగు భావము వ్యక్తమగును. అట్లు కాదేని గర్వాది ధ్వని ఉచ్ఛిన్న మగును.

వ్యభిచారి భావమునకు నిమిత్త కారణము విభావమగును. అంతేకాని రసము నకువలె ఆలంబనోద్దీపనములు తప్పక యుండవలె నను నపేక్షలేదు. ఎచటనైన నొక చోట నవి సంభవించుచోఁ గాదనము.

హర్షాదు లనగా — హర్షము, స్మృతి, వ్రీడ, మోహము, ధృతి. శంక, గ్లాని, దైన్యము, చింత, మదము, శ్రమ, గర్వము, నిద్ర, మతి, వ్యాధి, త్రాసము, సుప్తి, విబోధము, అమర్షము, అవహిత్థ, ఉగ్రత, ఉన్మాదము, మరణము, వితర్కము, విషాదము, ఔత్సుక్యము, ఆవేగము, జడత, ఆలస్యము, అసూయ, అపస్మారము, చపలత, శత్రువు లొనర్చు ధిక్కారాదుల వలన గల్గు నిర్వేదము నని ముప్పదిమూడు వ్యభిచారులు.

శ్రీ శర్వాణి :

ఇట నాగేశుడు వ్యంగ్యాంతరములవలె భావములు వ్యంగ్యము లగు ననగా— రసము కన్న నితరము లగు సత్త్వాలంకారాదికము వలె వ్యంగ్య మగు నని యర్థ మన్నాడు. అది తప్పు. ఏమంటే—వ్యంగ్యములు రసము అలంకారము వస్తువు నని మూడే. ఇందు రసముకన్న నితరములు వస్తువు అలంకారము నని రెండే. ఇపు డిట ఆదిపదముచే గ్రహింపవలసిన దేది? రసాభాసాదికము, భావము ననరాదు. ప్రకృతమున విచారించునది భావముయొక్క వ్యక్తిని గూర్చి కనుక భావమును గ్రహింప దగదు. అట్లు కాదన్నచో, భావవ్యక్తివలె భావవ్యక్తి యేర్పడు నను నసంగత మగు నర్థ మేర్పడును. ఇక రసాభాసాదిక మంతయు రసవ్యక్తివలె నగునదియే. అది భావమునకు పొసగ దనియే కదా వ్యంగ్యాంతరన్యాయము నిట నపరులు (వ్యంగ్యాన్తరన్యాయే నేత్యపరే) తెల్పిరి. కనుక ఇట్లు ఏదో చేతికి వచ్చినట్లు వ్రాయుటయే కాని నాగేశుడు వివేకముతో వ్రాయజాల డని స్పష్టము.

గురువులు, దేవతలు, రాజులు, బిడ్డలు మొదలగు వారిని గూర్చిన రతియు నని ముప్పదినాల్గు. ఇందువల్ల 'పుత్రాదుల నాలంబనముగాఁ గొనిన వాత్సల్యము మరొక రసము' అనుట తోసివేయుట యైనది. ఇట్లు విచ్చలవిడి తనము భరతముని మాటలను బట్టియే వెనుకకుఁ గొట్టివేయఁ బడినది కదా.

అందులో – 'ఇష్టమైనదానిని పొందుట మొదలగువాని వల్లగల్గు సుఖ విశేషము 'హర్షము'*. ఆ విషయమును పెద్దలు తెల్పిరి.

'దేవభర్తృ గురుస్వామి ప్రసాదః ప్రియ సంగమః
మనోరథాప్తిః అప్రాప్య మనోహర ధనాగమః
తథోత్పత్తి శ్చ పుత్రాదే ర్విభావో యత్ర జాయతే
నేత్ర వక్త్ర ప్రసాద శ్చ ప్రియోక్తిః పులకోద్గమః'.
అశ్రుస్వేదాదయ శ్చానుభావాః హర్షం తమాదిశేత్.

దేవతలు, భర్త, గురువులు, ప్రభువు, వీరి అనుగ్రహము. ప్రియునితో గూడుట, కోరిక సమకూరుట దుర్లభమై మనసు నాకర్షించు ధనము వచ్చుట. బిడ్డలు మొదలగు వారు కల్గుట ఇవి విభావములు కనులు మొగము ప్రసన్నముగా నగుట, ప్రియముగా మాటాడుట, పులక లుదయించుట, కన్నీరు, చెమట మొదలగునవి అనుభావములు.

ఇవి సమకూడిన యెడల హర్ష మనవలెను.

ఉదా :—'అవధే దివసావసానకాలే భవనద్వారి విలోచనే దధానా
అవలోక్య సమాగతం తదామా మథరామావికసన్ముఖీ బభూవ'.

ఇట అవధి * కాలమునఁ బ్రియుడు వచ్చుట విభావము. (అదే కదా నాయిక హర్షమునకు నిమిత్తము) మొగము విప్పారుట అనుభావము. (ఇది హర్షమున జనించినదే కదా)

శ్రీశర్వాణి :

* ఇచట గూడ సుఖవిశేషమే హర్షమని లక్షణము. కడమది లక్షణ పరిచయమని గుర్తింపవలెను.

*అవధి – గడువురోజు ప్రొద్దుగూకువేళ ద్వారము వంకనే చూపుంచి అప్డు నేను రాగానే చూచి ప్రియురాలు మొగము విప్పారిన దయ్యెను.

సంస్కారైక జన్యమగు జ్ఞానము స్మృతి, ఎట్లనగా :

'తన్మంజు మందహసితం శ్వసితాని తాని
సా వైకలం కవి ధురా మధురాననశ్రీః
అద్యాపి మే హృదయ మున్మదయ న్నిహన్త
సాయన్త నాంబుజ సహోదరలోచనాయాః' †

విశిష్టమైన చింతన యిట విభావము. కనుబొమలు పైకెత్తుట, దేహము కదల కుండుట మొదలగు ననుభావను లాక్షేపగమ్యములు.

అయితే ఇచట ఈస్మృతి సంచారిభావము, నాయిక విభావము. 'హన్త' యను పదమునఁ దోచు హృదయవైకల్యము అనుభావము వీని చేరిక వలన విప్రలంభ శృంగారరసము వ్యక్త మగును. కనుక రసధ్వని యన వచ్చును. అయినను స్మృతియే మున్ముందు తోచునదియు, చమత్కరించు నదియు గనుక స్మృతి ధ్వని యంటిమి, తచ్ఛబ్దాదు లగు సర్వనామములు బుద్ధిలోఁ దోచు తీరులతో నిర్ణీతమగు వస్తువునే తెల్పును అను మతములో వస్తువు చెప్పబడుటను. నిర్ణయించు (ప్రతిపాద్యతావచ్ఛేదక) తీరులను ఏకముఖ మొనరించుటే బుద్ధి యొక్కపని. (అంతేకాని తదాదులచే బుద్ధి చెప్పబడదు). కనుక ప్రకృతములో వ్యంగ్య మగు స్మృతి వాచ్యము కానేకాదు. ఇక బుద్ధిలోఁ దోచుటనుగూడ 'తదాదులు' చెప్పు నను మతములో (బుద్ధియను సామాన్యరూపమున జెప్పఁబడినను 'స్మృతి' యను విశేషరూపమునఁ జెప్పఁబడదు కనుక) విశేషరూపమున వ్యంజనయే తెల్పుటలో నద్దేమియు లేదు. ౭

శ్రీశర్వాణి :

† 'తన్మంజు'– సాయంకాలమునఁ బద్మమువలె మొగిడిన కనులతోడి నాయందమగు చిరునవ్వును, ఆ నిట్టూర్పులును కలంకము లేని మధురమగు నా మొగము చెలువమును ఇప్పుడు గూడ నామనసును పిచ్చెత్తించుచున్నవి.

౭ ఇట నాగేశుని యాక్షేప మిది– పండితుడు 'శయితాసవిధే' అను శ్లోకములో "కథం చి దపి వాచ్యవృత్త్యనాలింగి తస్యైవ వ్యంగ్యస్య చమత్కారిత్వే నాలంకారికై స్స్వీకారాత్ (వాచ్యవృత్తి = అభిదచే నెంతమాత్రమును స్పృశింపఁబడనపుడే వ్యంగ్యము చమత్కరించు నని యాలంకారికు లంగీకరించిరి) అన్నాడుకదా. ఇట 'స్మృతి' బుద్ధి యను సామాన్యరూపమున జెప్ప

ఆస్మృతి యిట (వాక్యార్థము కనుక) వాక్యము వల్లనే ఎరుగవచ్చున దైనను పదమునందే కుచ్వ్రరూపత్వము = వ్యంగ్యమును సమకూర్పగల విశేషము ఉన్నది కనుక పదధ్వనికే యది గోచర మగును.

శ్రీ శర్వాణి :

బడెను కదా చమత్కరించు టెట్లు ? వ్యంగ్య మెట్లగును ?" అనగాఁ దన గ్రంథమే తనకు విరోధించును.

ఈ యాక్షేపము పొసగదు. ఏమనగా – ఎచట సామాన్యాకారమున ('నిర్విశేషం న సామాన్యం' అను న్యాయమున) విశేషరూపమునను వ్యంగ్య మగునో అచట చమత్కారము లేదు. అది వ్యంగ్యాభాస మగును. ఎట్లనగా 'అబాశేతేఽ త్ర వృద్ధా' 'ఈమెయి గ్రొమ్మెఱుంగులు'–ఇట్టి చోటుల 'వ్యాజపూర్వం' 'మరుపెట్టి' యనుట వల్లనే అర్థము = నాయిక సంభోగాభిలాషరూపమైనది సామాన్యముగఁ జెప్పబడును. అదే అర్థశబ్దశక్తిచే వ్యంగ్య మగును. కనుక నిది ధ్వన్యాభాస మనఁబడినది. వ్యంగ్యము విశేషరూపమైనను చమత్కరింపలేదు. ఏదైన నొక విషయము ప్రప్రథమమున విస్మయ మొదవించినను అదే తడవ తడవకును తెల్పుచో విస్మయకరము కాదుకదా! (ధ్వన్యాలోకము – నాల్గవ ఉద్యోతము చూడుడు) కనుక విషయ మొకదే సామాన్యరూపమున నుక్తమై విశేషరూపమున వ్యంగ్యమైనను అది పరిచిత పూర్వమే కనుక చమత్కారము నొదవింపదు. కాని, సామాన్యరూపమున నుక్తమైన దొకటియు, విశేషరూపమున వ్యంగ్యమగునది మరొకటియు నగునపుడు చమత్కారి మేల యొదవదు ? సామాన్య రూపమున బరిచిత మైన దిది కాదుకదా ! ఎట్లనగా 'మృణ్మయము' అని కుండను నిర్దేశించిన చోట దాక అపరిచితమే కదా'. మృణ్మయత్వము సామాన్యధర్మ మైనను ఆ ధర్మిముతోఁ బరిచితమైనది 'దాకు కాదుకదా!' కనుక ఇక 'శయితా' అను శ్లోకము నొద్ద మనోరథత్వ మను సామాన్యాకారముతో చుంబనేచ్ఛ (రతి ప్రకరణము కనుక) గూడ పరిచిత మైనది కనుకను, అటు ఇతడు 'నిద్రించిన వెనుక చుంబింత' మని అను విశేషాకారమున వ్యంగ్యమైనను చమత్కారము కలదు. ఈభావమునే పండితుడు 'స్వశబ్దేన మనోరథపదేన సామాన్యాకారేణ తాదృశేచ్ఛాయా అపి నివేదనాత్...నహి విశేషాకారేణ

కాగా భావములు పదవ్యంగ్యము లైనచో జమత్కారము లేదను మాట త్రోసివేయ బడినది. సాయంకాలపు గమనముతోఁ బోల్చుటవల్ల కనులు ముందు ముందు ఎక్కువగా మూసికొనబోవును అని ధ్వనించును. దాని మూలమున ఆమె యాసంపన్నురాలగుట ప్రకాశించును

శ్రీశర్వాణి.

వ్యంగ్యోపి సామాన్యాకారేణాభిహితోఽర్థః సహృదయానాం చమత్కృతి ముత్పాదయితు మిష్టః' కిధమపి వాచ్యవృత్త్యనాలింగితస్యైవ వ్యంగ్యస్య చమత్కారిత్వే నాలంకారికైః స్వీకారాత్" అన్నాడు. ఇక్కడ నర్థము నేక వచనముతో నిర్దేశించుట గమనింపవలెను. కాగా, సామాన్యాకార నిర్దిష్టమగు నర్థమే విశేషాకారమున వ్యంగ్య మైనను బరిచిత పూర్వమే కనుక చమత్కారము కాదని తేలినది. ఈకారణముననే తచ్ఛబ్దార్థవిచారము ప్రసక్తించినది. అట మతముల రెంటను గూడ వ్యంగ్యప్రకారమునకు వాచ్యప్రకార సంస్పర్శ లేదనుట విస్పష్టపరచ బడినది. విభిన్నాకార పర్యవసాన మున్నచోఁ జమత్కారిత్వ ముండు ననుటకే 'యదేవ వ్యంగ్యంత దేవోచ్యతే, యథైవ వ్యంగ్యం న తథోచ్యతే' అను నాలంకారికి న్యాయము ప్రవర్తించినది. ఇది ఇట్లే కానిచో ఆయలంకారము కడ - పర్యాయోక్తము కడ ప్రకార భేదమునకు సార్థక్యము రాదు. పమనదోషము - ప్రకాశకారుడు తెల్పిన దతని మెడకే చుట్టుకొనును. మరియు ప్రకృతములో తదాదులు తెల్పుబుద్ధి 'ఊహ' కాని స్మృతికాదు. అదిచట 'తన్మంజు మందహసితం' అనుచోట నీనాయకుని యూహ యను విశేషరూపమునకే విశ్రాంత మగును-అట్లుగాక స్మృతియే యన్నచో నష్టము కుదురదు. 'స్మృతిలో నుండు మందహసిత మును స్మరింతును' అనుట అసంగతమును, పునరుక్తమునుగదా! 'ఊహలో దోచు నర్థమును స్మరింతును' అనుటయే సంగతము. ఇట తచ్ఛబ్దము ప్రక్రాంత పరామర్శకము గాదు. నిమిత్తోపస్మరణమున విశేషాకార సమర్పణమునకై యేర్పడినది. విప్రలంభమునకు నిమిత్త స్మరణమున నామెయందు మందహాసాదికమును సవిశేషముగా నూహించి ధ్యానించుచున్నాడు ఇచటి నాయకుడు. ఆ విశేషము లట నిపుడు లేనివే కదా! అవి ఇతని యూహా ప్రాప్తములు మాత్రమే. కనుక మందహాసాదులందలి విశేషములు స్మృతి రూపములు కావు. ఊహారూపములు మాత్రమే. ఇట్లిచట తచ్ఛబ్దము స్మృతిని

'దరా న మత్కున్దం బద్ధ మీష న్నిమీలిత స్నిగ్ధవిలోచనాబ్జం
అనల్ప నిశ్వాస భరాలసాంగం స్మరా విసంగం చిర మంగనాయాః.'

ఇచట స్మృతి భావము కాదు. ఏల? స్వశబ్దము (స్మరామి) దానిని చెప్పినది కనుక నది వ్యంగ్యము కాదు. (వ్యంగ్య మైననే కదా భావ మగును!)

శ్రీ శర్వాణి :

దెల్పదు. ఊహనే. కాగా ఇట బుద్ధి సామాన్యాకారము ఊహ యను విశేషమునందుఁ బర్యవసించును. వ్యంగ్యము స్మృతి. ఇది వెనుకటి సామాన్యాకారమున బరిచితముకాదు. ఇది సవిశేషముకదా! కనుక చమత్కారమును సమకూర్పఁగల్గును. తచ్ఛబ్దము నిమిత్తోపస్మరణమున విశేషాకార సమర్పణమున నున్నది. ఈవిషయము ధ్వనిలోచనమునందు నిరూపింపబడినది. "రూపం తదోజస్వి" ఇత్యా ద్యుదాహరణములం దున్నది.

ఈ భావమునే 'బుద్ధి స్థ త్వం శక్యతావచ్ఛేదక మితి నయేఽపి స్మృతిత్వేన స్మృతే ర్వ్యక్తి వేద్యత్తైవ' అను వాక్యములో సామాన్యాకారమును బుద్ధిదముతోను, విశేషాకారమును స్మృతిపదముతోను (వేరువేరు పదముల నుపయోగించి) పండితుడు వ్యక్తపరిచెను. ఊహయు, స్మృతియు నొకటి కాదుకదా! 'అధ్యాహార స్తర్క ఊహః స్యా చ్ఛిన్నా స్మృతి రాధ్యానం' అని అమరుడు రెండును వేరనే తెల్పును. ఇట తచ్ఛబ్దము లూహయందే పర్యవసించు బుదిని దెల్పు ననుటలోఁ బ్రమాణ మేమి? 'అద్యాపి మే హృదయ మున్మదయ న్తి హ న్త' అను మూడవచరణమే 'అనాటి మంద హసితాదులు ఈనాడు లేవు. అయినను నామనసు నున్మదింపఁ జేయుచున్నవి' అనుటలో లేని వస్తువుల సవిశేష మగు తలంపు ఇది అని స్పష్టము. అదియే ఊహ. కాగా ఇప్పటికిఁ దేలిన దిది.

'ఇట వ్యంగ్య మగు స్మృతి ఎట్లును వాచ్యము కాదు' కనుక నాగేశుని వ్రాత వ్యంగ్యత త్త్వమును, శబ్దత త్త్వమును, ప్రకృత శ్లోకపు వివరణ తాత్పర్యాదికమును నెరుగని వ్రాత' యని స్పష్టము. మరియు 'నిశ్శేషచ్యుత' శ్లోకములో 'అధమ' పదము కడ అధమత్వము 'అధమ' పదముతో సామాన్యముగా చెప్పబడినను, అది వాచ్యదశలో నపరాధానరముల మూలమున నేర్పడు సామాన్యమైన యధమత్వమే కాని, వ్యంగ్యదశలో నేర్పడు

స్మరణాలంకారమును కాదు సాదృశ్యము వల్ల నేర్పడలేదు కదా యిది? (సాదృశ్యము మూలమున నేర్పడిననే స్మృతి యలంకార మగును. అట్లు కాక వ్యంజిత మగునది భావ మగునని సిద్ధాంతము

కాగా ఈ స్మరణము విభావమే. సుందరమును కనుక ఎట్లెట్లో రసము నందుఁ బర్యవసించును

స్త్రీలకుఁ బురుషుల మొగము చూచుట మొదలగువాని వల్లను పురుషులకు ప్రతిజ్ఞాభంగము, అవమానము కల్గుట మొదలగువాని వల్లను ఏర్పడు చిత్తవృత్తి విశేషము వ్రీడ. దీనివల్ల తెల్లవోవుట, మొగము క్రిందుకు వాల్చుట మొదలైనవి కల్గును. ఎట్లనగా——

'కుచకలశయుగాన్త ర్మామకీనం నఖాంకం
సపులక తను మన్దమన్ద మాలోకమానా
వినిహిత వదనం మాం వీక్ష్య బాలా గవాక్షే
చకిత నత నతాంగీ సద్మ సద్యో వివేశ.' *

శ్రీశర్వాణి :

'దూతీసంభోగ మూలక మగు నధమత్వము కాదు' కనుక నిది విశేషరూపము. దీని నే వాచ్య వృత్తియుఁ దెల్పలేదు. వ్యంగ్యమే. అట నాగేశుడే 'అధమ పదప్రవృత్తి నిమిత్తస్య సకలాధమ సాధారణస్య ఏకస్యాభావాత్ తత్తద్ధర్మా స్తత్ర తత్ర ప్రవృత్తి నిమిత్తతయా స్వీకార్యా ప్రకృతే తు దుఃఖత్వేన రూపేణాపరాధాన్తరనిమిత్తం దుఃఖం ప్రకరణాది వశా ద్ఘటకీభూయ భాసతే. వ్యంగ్య కక్షాయాన్తు దూతీసంభోగ నిమిత్త దుఃఖేన దూతీసంభోగ నిమిత్తకం దుఃఖ మితి భావః। తదభిప్రాయే ణోచ్యతే — స్థితః పర్యవస్య తీతి చేతి॥ అని పండితుని యుప పాదనను వ్రాసినాడు. కనుక ఇట 'కేచిత్' కారుల మతముతో నొప్పుకొన్నదే. తాను వ్రాసుకొన్నదే.

* 'కుచ'— స్తనముల జంటలో నే నుంచిన గోరునొక్కులను గగురుపాటుతో మెలమెల్లగాఁ జూచుకొను నపుడు కిటికీలో నా మొగ ముంచుటను గమనించి యా బాల భయముభయముతో నొడలు ముడుచుకొని వెంటనే యింటిలోఁ జొరఁబడెను.

ఇట నాయిక ప్రియుని జూచుటయు, ఆమె తన కుచకలశములలోని ప్రియుని గోరునొక్కులఁ జూచుకొని పడు సంతసమును దెలియఁజేయు నామె పులకములను ప్రియుడు జూచుటయు (ఆమె సిగ్గుపడుటకు నిమిత్తములు కనుక) విభావము. ప్రియుని దర్శనము, వెంటనే ఇంటిలోఁ జొరబడుట అను భావము. ఇట్లును నుదాహరింతుము.

'నిరుధ్య యాన్తీం తరసా కపోతీం
కూజత్కపోతస్య పురో దదానే
మయిస్మితార్ద్రం వదనారవిన్దం
సా మన్ద మన్దం నమయాంచకార.' †

వెనుకచోట భీతివలె ఇచటగూడ హర్షము కొద్దిగా నున్నను అది సిగ్గుకు అనుగుణమే. మగపావురము ముందు ఆడుపావురమును తనప్రియు డుంచుట విభావము. మొగము వంచుట అనుభావము, భయము, నియోగము మొదలగు వానివల్ల నేర్పడిన చిత్తవృత్తి ప్రస్తుతత్త్వము నవధరింపలేనిచో మోహము.

అవస్థాంతరములతో శబలితమైన ఆచిత్తవృత్తి మోహ మని నవ్య లందురు.

ఉదా :—'విరహేణ వికలహృదయా విలపన్తీ దయిత దయితేతి
ఆగత మపి తం సవిధే పరిచయ హీనేవ వీక్షతే బాలా.' *

ఇటఁ బ్రియుని యెడబాటు విభావము. ఇంద్రియములు వికలము లగుటయు, లజ్జాదులు లేకుండుటయు ననుభావములు. మరొక యుదాహరణము:—

'ఖణ్డా దణం కుణలీకృత్య కూలే
కల్లోలిన్యాః కించి దాకుంచితాక్షః
నైవాకర్ష త్యమ్బు నైవామ్బుజాలిం
కాన్తా ఒపేతః కృత్య శూన్యా గజేన్ద్రః.' †

శ్రీ శర్వాణీ :

† 'నిరుధ్య'—పోవుచున్న పావురము నాపి కూయుచున్న మగపావురము నెదుటనే నుంచగా నామె చిరునగవు వెలయ దన మొగమును మెలమెల్లగా వంచెను.

* 'విరహేణ'—ఎడబాటున మనసు చెడి'దయిత దయిత'అని విలపించుచు అతడు దగ్గరకు వచ్చినను అతని నెరుగనిదివలె యా బాల చూచుచున్నది.

† 'ఖణ్డాదణమ్'—ఏటియొడ్డున నేనుగ తనప్రియురాలిని వీడి ఏపనియుఁ, దోచక తుండమును చుట్టుకొని కనుల ముడిచి నీటిని త్రాగదు. నీరజములఁ బెరుకదు.

ఇటఁగూడ కాంతావియోగము విభావము. నీర, నీరజముల అనాకర్షణము, కృత్యకృత్యాకృతియు అనుభావము. లోభము, శోకము, భయము మొదలగువాని వల్ల గల్గు నుపప్లవమును వారించుటకు మూలమైన చిత్తవృత్తి విశేషము ధృతి.

ఉదా :—సంతాపయామి కి మహం ధావం ధావం ధరాతలే కి మహం
అస్తి మమ శిరసి సతతం నన్దకుమారః ప్రభుః పరమః.' ౭

ఇట వివేకము, శాస్త్రజన్య జ్ఞానమును సమకూడుట మొదలగునది విభావము. చాపల్యాదు లడగిపోవుట అనుభావము అయితే తరువాతి సగములో 'దిగులు లేదు' అను వస్తువు వ్యంగ్య మగుచున్నది కదా! ఇట ధృతి (భావము) ధ్వని యెట్లగు నందురా ! ఈ దిగులు లేకపోవుట యను వస్తువు ధృతి కుపయోగించునట్లుగానే వ్యంజిత మగుచున్నది కదా! (అనగా దిగులు లేకపోవుట ననుటవల్లనే కదా ధైర్యము స్ఫురించును).

నాకేమి యనిష్టము రానున్నదో యను తీరు చిత్తవృత్తి విశేషము శంక.

ఉదా :—'విధి విరచిత యాఽనుయాఽనయా తం
సఖి సంకేత నికేతనం ప్రియస్య
అధునా బతకిం విధాతు కామో
మయి కామో నృపతిః పునర్నజాతే.'

ఇట రాజు నెడ తప్పొనర్చుట విభావము. మొగము వెలవెలబోవుట మొదలగునవి ఆక్షేపగమ్యములు అనుభావములు. ఈ శంకవల్లనే భయాదులు కల్గి వడకుట మొదలగునవి యేర్పడును చింత యట్టిది కాదు. (అనగా దాని వల్ల భయాదు లేర్పడ వనుట). బలహీనత నుండి కల్గు దుఃఖవిశేషము గ్లాని. ఇది మానసిక మైన వ్యధ నుండియు, శారీరక మగు రోగమునుండియు గల్గును. ఈ గ్లానివల్ల చాయ దొరగును. అవయవములు పట్టుదప్పును. కనులు తిరుగును. ఇంకను మరికొన్ని విట్టివే కల్గును.

శ్రీ శర్వాణి :—

౭ 'సన్తాపయామి'— ఈ భూమండలము నంతటను పరువెత్తి యెత్తి నేనేల తపింతును ? పరమప్రభు వగు నందకుమారుడు నాతల నెల్లప్పుడు నున్నాడు. (ఇట 'శిరసి' యనుట కన్న 'మనసి' యనుట తగును).

ఉదా :_'శయితా శైవల శయనే సుషమా శేషానవేన్దు లేఖేన
ప్రియ మాగత మపి సవిధే సత్కురుతే మధురవీక్షణై రేవ.' *

ఇటఁ బ్రియుని యెడబాటు విభావము 'కమ్మని చూపులతోనే' అను సేవ కారమునఁ దెలియవచ్చునట్టి ప్రియు నెదుర్కొనుట, పాదములఁ బడుట, కౌగి లించుకొనుట మొదలగువాని నోనప్పక పోవుట అనుభావము.

ఇట శ్రమవల్ల నిట్లు జరిగిన దనుకొనరాదు ప్రమకు గారణ మే దిచట? కొంతమంది వ్యాధి మొదలగు వానివల్ల గల్గు బలనాశము గ్లాని యనెదరు. చిత్తవృత్తి రూపము లగు భావములలో నాశరూపమగు గ్లాని యెట్లు చేరును? ఈవిషయమును వా రాలోచింపలేదు. అయితే 'బలస్యాపచయో గ్లాని రాధివ్యాధి సముద్భవః' (మనోవ్యథగానీ రోగముగానీ కల్గించు బలహీనత గ్లాని) అను లక్షణవాక్యమునుండి అపచయశబ్దమున బలనాశ మే తోచును. అయినను వెనుక చెప్పిన యనుపపత్తివల్ల బలనాశజన్య మగు దుఃఖమే బలాపచయ శబ్దమున జెప్పఁదలచినది.

దుఃఖము, దారిద్ర్యము, అపరాధము మొదలగు వాని నుండి పుట్టిన చిత్త వృత్తి విశేషము దైన్యము. దీనివలన దనను తక్కువగా చేసికొని మాటాడుట మొదలగునవి సంభవించును

ఉదా :_'హతకేన మయా వనాన్తరే వనజాక్షీ సహసా వివాసితా
అధునా మమ కుత్ర సా సతీ పతితస్యేవ పరా సరస్వతీ', *

సీతను విడిచి భగవాను డగు శ్రీరామచంద్రుడు అనుకొను మాట. ఇట సీతను విడచుట యను నపరాధము లేక లందునుండి కల్గిన దుఃఖము గాని విభా

శ్రీశర్వాణి :

* 'శయితా'_శైవలపు (చల్లని నీటి పాచి) పక్కమీద కొత్తచందురు రేకవలెఁ బరుండి మంచి మెరుగు మాత్రమే మిగిలియున్న యామె తన ప్రియుడు వద్దకు వచ్చినను కమ్మని చూపులతోనే సత్కరించును.

* హతకుడను నేను హటాత్తుగా నడవిలో సీతను విడిచివైచితిని. ఇపుడు నాకామె యేడ సమకూడును? పతితునకు పరవిద్య దొరకునా?

వము పతితునితోఁ దనను బోల్చుకొనుట = అనగా తనను తక్కువ చేసికొని మాటాడుట అనుభావము. పెద్దలేమన్నా రనగా·

'దుస్తౌత్సుక్యా న్మనస్తాపా ద్దౌర్గత్యాచ్చ విభావతః
అనుభావా స్తు శిరసో ప్యావృత్తే ర్గాత్ర గౌరవాత్
దేహోపస్కారణ త్యాగా ద్దైన్యం మలినతాది కృత్. ఇతి
దౌర్గత్యాదే రనౌజస్యం దైన్యం మలినతాదికృత్ - ఇతి చ.

(వగులు, తహతహపాటు, మనసున దాపము, దుర్గతి, ఈవిభావముల నుండియు, తల దిరుగుట, శరీరము బరువెక్కుట, ఒడలి నలంకరించు కొనక పోవుట అను అనుభావములనుండియు దైన్య మను భావమును భావింపవలెను అని. దుర్గతి మొదలగు వానినుండి యేర్పడు కళాకాంతిరాహిత్యము దైన్యము. (అది మాలిన్యాదుల నొనరించును)

'ఇచట హతకుడను నేను సీతను వెడలనడచితిని'. 'అంతేకాని దైన్యము కాదు'- అను నీ యర్థమును బోధించునది. పతితుని తోడి పోలికయే కాని శూద్రాదులతోడి పోలికకాదు. ఏమంటే. శూద్రునకు శ్రుతి లభింపకుండుట పుట్టుకతోనే దైవ మొనర్చెను. బ్రాహ్మణునకు దైవము సహజముగా శ్రుతిని సులభముగా నొనర్చె నను పాతిత్యమును కల్గించు పనుల నొనర్చి తనంత దానే శ్రుతిని దూర మొనర్చుకొన్నాడు. కనుక పతితునితోడి పోలిక శ్రీరామచంద్రునకును, శ్రుతి తోడి పోలిక సీతాదేవికిని. ఇట్టియుపమాలంకారము దైన్యమునే అలంకరించును. అట్లే 'నేను' 'ఆమె' అను రెండుపదములును, ఉపాదానలక్షణమూలమున క్రమముగా కృతఘ్నతను, కృతజ్ఞతను, నిర్దయతను, సదయతను ఈ మొదలగు ధర్మములను వ్యంగ్య మొనర్చి పై యర్థమునే పోషించును. 'ఆమె' యనుచోట లేశముగా స్ఫురించు స్మృతియు పై యర్థమునే పోషించును.

ఇష్టము లభింపకపోవుట, అనిష్టము ప్రాప్తించుట మొదలైన వానివల్ల గల్గు చిత్తవృత్తివిశేషము చింత. దీనికే ధ్యాన మని మరొక పేరు. దీనివలన తెల్లబోవుట, నేల వ్రాయుట, మొగము వాంచుట మొదలగునవి యేర్పడును. ఏమన్నా రనగా-'విభావా యత్ర దారిద్ర్య మైశ్వర్యభ్రంశనం తథా
'ఇష్టార్థాపహృతిః శశ్వ చ్ఛ్వాసోచ్ఛ్వాసావధోముఖమ్

సన్తాపః స్మరణం చైవ కార్శ్యం దేహానుపస్కృతిః
అధృతి శ్చానుభావా స్స్యుః సా చిన్తా పరికీర్తితా
వితర్కః స్యాః క్షపేపూర్వే పాశ్చాత్యేవోపజాయతే
ధ్యానం చిన్తా హితానాప్తేః సన్తాపాదికరీ మతా'

(దారిద్ర్యము, అదివర కున్న యైశ్వర్యము తొలగిపోవుట. అట్లే ఇష్ట మగు నర్థ మపహరింపఁబడుట — ఇవి విభావములు. మాటిమాటికిని నిట్టూర్పులు, ఎగయూర్పులు, మొగము క్రిందికి వంచుకొనుట, తపించుట, మాటిమాటికి దలవంచుకొనుట, చిక్కిపోవుట, శరీరము నలంకరించుకొనకపోవుట, బిగలా పడుట— ఇవి యనుభావములు. ఇట్లున్నచోఁ జింత యగును. ఈ చింతకు వెనుకటి క్షణమునగాని, తరువాతి క్షణమునగాని వితర్కము దగ్గరగానే కల్గును' లని. తనకు హితమైనదాని నొందకుండుటవల్ల ధ్యానము చింత అది సంతాపాదులఁ గల్గించు నని తలంపఁబడినది అనియు.

ఉదా :—అధర ద్యుతి రస్త పల్లవా ముఖశోభా శశికాన్తి లంఘినీ
అకృత ప్రతిమా తనుః కృతా విధినా కస్యకృతే మృగీదృశః'. *

ఇట ఆనాయిక లభింపకపోవుట విభావము. ఆక్షేప్యము లగు అనుపాతాదులు అనుభావములు. ఇట ఔత్సుక్యము ధ్వనించుచున్న దనరాదా ? అనరాదు. 'కస్యకృతే =ఎవనికొరకు అనియే వ్యక్తిని నిర్ధారణ మొనర్పకుండుట వలన నది యాలంబనముగాఁ జింతయే ముందుగాఁ దోచును. కనుక నీవాక్యమున నౌత్సుక్య మున్నను నది ప్రధానముగా బోధింపఁబడదు.

కల్లుద్రావుట మొదలగువాని వల్ల గల్గు నుల్లాస మను చిత్తవృత్తి విశేషము మదము. పెద్దలు (సమ్మోహానన్ద సన్దోహో మదో మద్యోపయోగజః) 'కల్లు నుపయోగించుటవలన గల్గు సమ్మోహము, ఆనందము వీని మిశ్రస్థితి మదము' అన్నారు. ఈ మద ముత్తమపురుషునిలో నిద్రను (అనుభావమును)

శ్రీ శర్వాణి :

* "అధర"— పెదవి సొగసు చివురుల తోసివేయునట్లును మొగము సొగసు జందమామ సొబగును దాటునట్లును దేహమా నిరుపమానమును నీ లేడి కనుల పిల్లకు బ్రహ్మ ఎవనికై నిర్మించెనో.

గల్గించును. అధమునందు — ఏడుపు మరుసుమాటలు (అనుభావములు)ను కల్గించును. ఈ మదము మూడురకములు — తరుణ మని, మధ్యమ, అధమ మని. స్పష్టము గాకుండను సంగతి సంబద్ధములు లేకుండను మాటాడుట, నడకలో తొట్రుపాటు — వీనితో నభినయింపఁ బడునది మొదటిరకపు మదము. బుజము విసిరివేయుటఁ, తొట్రుపడుట, ఘూర్ణితము మొదలగువానితో నభినయింపఁ బడునది మధ్యమము. నడక ఆగిపోవుట, స్మృతి లేకపోవుట, ఎక్కిళ్ళు, డోకులు మొదలగువానితో నభినయింపఁ బడునది అధమము.

'మధురతరం స్మయమానః స్వస్మిన్నేవాలపన్ శనైః కిమపి
కోకనదయం స్త్రిలోకీ మాలమ్బన శూన్య మీక్షతే క్షీబః'. *

ఇట మత్తును గల్గించువానిని సేవించుట విభావము. అవ్యక్తముగా మాటాడుట మొదలగునది యనుభావము. ఇట మత్తుని స్వభావమును వర్ణించుటకు ప్రయోజనము. అతనియం దున్న మదమును వ్యక్తపరచుటయే కనుక మదభావమే ప్రధానము. కాగా స్వభావోక్త్యలంకార మిటఁ బ్రధానము కాదు. కాని, మదధ్వని కుపస్కారకమే యగును. ఇది యైన నుదాహరణము —

'మధురసా న్మధురం హిత వాధరం తరుణిమద్వదనే వినివేశయ
మమ గృహాణ కరేణ కరామ్బుజం పపపతామి హాహా భభభూతలే.' †

ఇటఁ గూడ నదియే — మాదకద్రవ్యోపయోగమే విభాగము. అక్షరములనెక్కువగా నుచ్చరించుట — 'పపపతామి భభభూ' అనునది అనుభావము పూర్వార్ధమున వెకలి మాటలు, ఉత్తరార్ధములో పడుచుచేయిని కమలముతోఁ బోల్చవలసి యుండగా నట్లు పోల్చక తన కరము నట్లు పోల్చుటయు మదమునే పోషించును.

శ్రీశర్వాణి :

* 'మధురతరం' — తియ్యగా నవ్వుచు తనలో దానే యేదో మాటాడుకొనుచు మూడులోకములను (తన యెఱ్ఱని కనులకాంతితో) ఎఱ్ఱకలువలఁ బూయించుచు విషయశూన్యపు చూపులఁ జూచుచున్నాడు మత్తుడు.

† 'మధురసాత్' — తేనెరుచికన్నను నీపెదవి తియ్యనగ దానిని నానోట నుంచుము. నీచేతితో కమలము వంటి నాచేతిని బట్టుకొనుము. ఓపడుచా! నేల మీమీద పపపడు చుంటిని.

శరీర మెక్కువగాఁ బని చేయుట వలన గల్గు నొకవింతయలసట శ్రమ. దీనివలన నిట్టూర్పులు, నొడలు విసికించుకొనుట, నిద్ర మొదలగునవి కల్గును. ఏమన్నా రనగా -

'అధ్వ వ్యాయామ సేవాద్యైః విభావై రనుభావకైః
గాత్ర సంవాహనే రాస్య సంకోచై రంగమోటనైః
నిశ్వాసై ర్జృంభితై ర్మన్దైః పాదోత్క్షేపై శ్శ్రమోమతః.'

'తోవనడుచుట, వ్యాయామ మొనర్చుట మొదలగు విభావములతోను, ఒడలు పిసికించుకొనుట, మొగము ముడుచుకొనుట శరీరమును మరించుకొనుట, నిటూర్పులు, ఆవులింతలు మెల్లమెల్లగా కాళ్ళ నెత్తివేయుటలతోను శ్రమము (అభినయింప) అగును-' అని.

'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదేః నిద్రాశ్వాసాదికృన్మతః' తోవనడచుట రతి యొనర్చుట మొదలగువాని వలని యలసట శ్రమ. నిద్రను, నిట్టూర్పు మొదలగు వానిని గల్గించును.'-అనియు. ఇది బల మున్నప్పటికిని గూడ కల్గును. కాయకష్టము వల్లనే కల్గును. గ్లాని అట్లు కాదు. అది బలహీనతలోఁ గల్గును. వ్యాపారాంతరముల నుండియు గల్గును. కనుక గ్లాని నుండి శ్రమకు తేడా యున్నది.

ఉదా:- 'విధాయ సామద్వదనానుకూలం కపోలమూలం హృదయే శయానా
చిరాయ చిత్రే లిఖితేవ తన్వీ న స్పన్దితుం మన్ద మపి క్షమాఽఽసీత్.'*

ఇచట పురుషాయిత మను సురతము శరీరవ్యాపారము విభావము. కదలక మెదలక పరుండుట మొదలగునవి అనుభావములు. ఇట నిద్ర యనుభావమును స్ఫురింపఁ జేయుటవలన పని తీరిపోలేదా యనరాదు. ఇట నిద్రమాత్రమే యగుచో నిద్రలో తెలివి లేనందువల్లనే ప్రయత్నము లేదని యేర్పడును. అపుడు 'కదలుటకుఁ గూడ శక్తి లేదయ్యెను' అనుట ఎక్కువ ప్రయోజనమును

శ్రీ శర్వాణీ :

* 'విధాయ' - తన చెక్కిలి మొదలును నామె మొగమునకుఁ జేరువగా నొనర్చి నాయొమ్మునఁ జాలసేపు పరుండి చిత్తరువున వ్రాసినది వలె నాతన్వి కదిలుటకుఁగూడ నోపిక లేని దయ్యెను.

సమకూర్ప(జాలకపోవలసి వచ్చును. అదీకాక 'శీఙ్' ధాతువు (శయనా) నిద్రను చెప్పెనది. అది వ్యంగ్య మను టెట్లు కుదురును – శ్రమయం దది తగి నంత యనుకూల మగును.

రూపము, ధనము, విద్య మొదలగువానివల్ల(దాను గొప్పవాడ నను భావ మేర్పడి ఇతరుల నవమానించుట గర్వము.

ఉదా:– 'ఆమూలా ద్రత్నసానో ర్మలయవలయితా దాచకూలా త్పయోధేః
యావ న్తస్స న్తి కావ్య ప్రణయన పటవ స్తే విశంకం వద న్తు
మృద్వీకామధ్య నిర్య న్మసృణ రసఝరీ మాధురీ భాగ్యభాజాం
వాచా మాచార్యతాయాః పద మనుభవితుం కో_స్తి ధన్యో మదన్యః.' †

ఇట(దనకవితవంటి కవిత ఇతరుల కెవ్వరికిని లేదను తలపు విభావము. ఇతరుల నధిక్షేపించు తాత్పర్యముతో నిట్టి మాట లనుట అను భావము. ఈ భావ మును – గర్వమును, అసూయను(గొలదిగా పోషించుచు ఉత్సాహము ప్రధానముగాను గర్వము గూఢముగాను నుండి కదా వీరరసము ధ్వనించును, అయితే ఇట గర్వము ప్రధానము అగుట దానికన్న విశేషము. అలాగే కదా– వీరరసపు(బ్రసంగములో నిదివరలో నుదాహరించిన 'యదివ క్తి' ఇత్యాది పద్యములో బృహస్పతితోను, సరస్వతితోను గూడ వాదింతును, అను మాటలతో సువ్య క్తమగు నుత్సాహమునకు(బోషకముగా నున్న దేది? 'నే నందరు పండి తులకన్న నధికుడ'నను గర్వము. అంతేకాని ప్రకృత పద్యమునందు వలె' ఈ భూమిలో నాకన్న వేరెవ్వడును లేడు' అని స్పష్టముగా సొల్లుంఠనముగా(జెప్పుట యను అనుభావము వలన ప్రధానముగా గర్వము స్ఫురించునట్లుగా నట– 'అపివ క్తి' యను దాని యందు స్ఫురింపదు. (అనగా నట 'అపివ క్తి' యను

శ్రీ శర్వాణి :

† 'ఆమూలాత్'– మేరువు మొదలునుండి మలయము చుట్టిన సముద్రపు కూలము నుండియు కావ్యము రచింప(గలవారందరును నిశ్శంకముగా(జెప్పుదురు గాక ! ద్రాక్షపండ్ల నడుమనుండి వెడలుచున్న తియ్యని రస ప్రవాహపు కమ్మదనపు భాగ్యము నొందిన పలుకుల కులగౌరవము పదవి ననుభవించుటకు నాకన్న వేరుగా నెవడు ధన్యు డున్నాడు ?

పద్యమున నుత్సాహమున కంగముగా గర్వము స్ఫురించును. ఇట 'ఆమూల
అనుచోట గర్వము ప్రధానముగా స్ఫురించును– అని తాత్పర్యము) మః
మొగుడ్పు నిద్ర. ఇది అలయిక మొదలగు నిమిత్తములవలన (విభావః
వలన) గల్గును. కనులు మూసికొనుటయు శరీరమున గదలిక లేకుండుట
మొదలగునవి అనుభావములు.

ఉదా.–'సామదా గమన బృంహిత తోషా జాగరేణ గయతాఖిల దోషా
బోధితాఽ పి బుబుధే మధుపై ర్న ప్రాతి రానవజ సౌంభలుబ్ధైః*

రాత్రి మేల్కొని యుండుట వలని అలయిక విభావము. తుమ్మెః
ముసురు కొన్నను మేల్కొనకుండుట అనుభావము. అర్థ నిర్ధారణము మతి.
శాస్త్రాదుల విచారముమువలననే యేర్పడును. ఇట సంకోచము లేకుండ నాం
ముల ననుష్ఠించుటయు, సంశయము తొలగుటయు నిత్యాదు లనుభావములు.

ఉదా:– 'నిఖిలం జగదేవ నశ్వరం పునరస్మి న్నితరాం కలేవరం
అథ తస్య కృతే కియానయం క్రియతే హన్త మయా పరిశ్రమః; +

'శరీర మేతజ్జల బుద్బుదోపమం'– 'ఈ దేహము నీటి బుడగవంః
అను నిటువంటి శాస్త్రముల విచారించుట ఇట విభావము· హన్త– అయ్యో య
పదమునందుఁ దోచు లనను గూర్చిన నిందయు, రాజసేవాదుల మ
కొనుటయు, అసలే లేకుండుటయు అనుభావములు ఝుట్టున చమత్కరించ
గనుక మతియే ధ్వని యనుట కారణము. ఆలస్యముగా స్ఫురించును గః
శాంతము ధ్వనికాదు.

రోగము, ఎడబాటు మొదలగు వానినుండి కల్గు మనస్తాపము, వ్యా
శరీరము బిగువు తప్పుట, నిట్టూర్పుట మొదలగునవి అనుభావములు, ఏమః
రంటే–

శ్రీ శర్వాణి :

* 'సామదా'– నారాకవలని యాసందమొంది రాత్రి యంతయు మేల్క
ప్రొద్దుట మొగము పరిమలము నాసతో వచ్చిన తుమ్మెదలు లేపినను ఆ
లేవలేదు.

+ 'నిఖిలం'–జగమంతయు నశించునదే అందింకను ఈ దేహమింక
నెక్కువ. ఇక దానికై నేనయ్యో యెంత పరిశ్రమ చేయుచున్నాను:

ఏకైకశో ద్వంద్వశో వా త్రయాణాం వా ప్రకోపతః
వాతపిత్తకఫానాంస్యుః వ్యాధయో యే జ్వరాదయః
ఇహ తత్ప్రభవో భావో వ్యాధి త్యభిధీయతే"

వాతము, పైత్యము, శ్లేష్మము–ఇవి మూడును ఒక్కొక్కటిగాని, రెండు కలసిగాని, మూడు కలసిగాని ప్రకోపించుటవలన జ్వరాదులు కల్గును. వానివలన గల్గు భావము ఇట వ్యాధి యనఁబడును– అని.

ఉదా: – 'హృదయే కృత శైవలానుషంగా ముహురంగాని యతస్తతః క్షిపన్తీ
తదుదన్తవరే ముఖే సఖీనాం అతిదీనా ప్రియ మాదధాతి దృష్టిం। *

ఇట ప్రియుని విరహము విభావము. ఆచేతులు కాళ్లు నటు నిటు కొట్టుకొనుట మొదలగునవి అనుభావము.

క్రూరములగు జంతువులను జూచుట, పిడుగు చప్పుడు వినుట మొదలగు వాని వలన పిరికివానికి గల్గు చిత్తవృత్తి విశేషము త్రాసము. గగుర్పొడుచుట· వడకుట, కొయ్యబారిపోవుట, బమ్మెలు వోవుట మొదలగునవి అనుభావములు. 'ఔత్పత్తికై ర్మనసః క్షేపః త్రాసః కమ్పాదికారకః' = ఉత్పాతములను సూచించు వాని చేత మనసు చెదరుట త్రాసము వడకు మొదలగు వానిని కల్గించును– అన్నారు.

ఉదా :–'ఆలీషు కేలీ రభసేన బాలా ముహుర్మమాలాప ముపాలపన్తీ
ఆరాదు పాకర్ణ్య గిరం మదీయాం సౌదామినీయాం సుషమామయాసీత్। +

ఇట మగడు తన మాటలను వినె నని పిల్ల పరుగెత్తినది, 'వినుట' విభావము. పరుగెత్తుట అనుభావము. ఇట సిగ్గు దోచు ననరాదు. చిన్నతనము కనుక సిగ్గు కల్గదు. అథవా కేవల త్రాసమున కిదియైన నుదాహరణము–

శ్రీ శర్వాణి :

* 'హృదయే'– రొమ్ముమీద పాచిని విడువ కుండ నుంచుకొని చేతులు కాళ్లు ఇటునటు వేసుకొనుచూ ప్రియుని కబుర్లను చెప్పుకొను చెలుల మొగము నతిదీనముగాఁ జూచుచున్నది,

+ 'ఆలీషు– ఆటల యుత్సాహముతో నా బాల మాటి మాటికి నా ప్రసంగమునే ప్రసంగించుచు దగ్గరలో నామాట చెవిబడినంతనే మెరపు మెరసినట్లయ్యెను.

'మా కురు కశాం కరాబ్జే కరుణావతి కుప్యతే మమస్వాన్తం
ఖేల న్న జాతుగోపై రిప్య విలమ్బం కరిష్యామి' *

ఇది గొల్లపిల్లడుగా లీలయొనర్చు భగవానుడు శ్రీకృష్ణుని సూక్తి నిద్రయను విభావము వలన గల్గు తెలివి సుప్తము. అనగా స్వప్న మని పర్యవసానము. నిరర్థకపు మాట లాడుట మొదలగునవి అనుభావములు. కనులు మూసికొనుట మొదలగునవి మాత్రము నిద్రకే అనుభావములు దీనికి గాదు. అవి దీనివ వలన గల్గవు కదా!

అయితే ప్రాచీనులు "అస్యా మనుభావా — నిభృతగాత్ర, నేత్రనిమీలన (వళ్లు కదలకుండుట కనులు మూయుట) ఇత్యాదులు దీని కనుభావము లనుటకు గారణ మేమనగా — "అని మరొక విధమున సిద్ధించినను ఈభావములో వ్యాపించును గనుక" అని తెలియవలెను. (అనగా నిద్రవల్ల నేర్పడిన యావ దలు కల వచ్చినప్పుడు కూడ నుండును కదా!)

ఉదా :— అకరుణ మసా భాషాసిన్నో విముఞ్చ మమాఞ్చలం
తవ పరిచిత స్నేహః సమ్యఙ్మయే త్యను భాషిణీం
అవిరల గల ద్బాష్పాం తన్వీం నిరస్త విభూషణాం
క ఇహ భవతీం భద్రే నిద్రే వినా వినివేదయేత్. +

దూరదేశమున కేగిన యొకడు కలలో తన ప్రియురా లిట్లు మాట్లాడుచు గన్పడగా జూచి నిద్రను గూర్చి యిట్లనుచున్నాడు. అయితే ఇచట ఈతీరుగానైన ప్రియతమురాలి యవస్థను తెల్పి నిద్ర తన కుపకార మొనర్చె నని వస్తువును. విప్రలంభ శృంగారమును గూడ ఈ త్రోవనే స్ఫురించును కాని ముఖ్యముగా

శ్రీ శర్వాణి :

* 'మాకురు'— జాలిగల దానవు కమలమువంటి నీ చేతితో కశను పట్టు కొనవద్దు. నా గుండె దడకు చున్నది గోపులతో నాడుచు నోయమ్మా ఇక నెప్పుడును ఆలసింపను.

+ 'అకరుణ'— 'ఓ జాలిలేనివాడా! అబద్ధముల సముద్రమా! నా చెంగు వదలుము. నీ స్నేహము నాకు బాగా తెలిసినది'— అనుచు విడువకుండ కన్నీరు గార్చుచు నగల నేమియు నొంటి మీద బెట్టుకున్న నా ప్రియురాలను ఓ మంచిదానా, నిద్రా! నీవు దప్ప మరెవరు నాకు జూపగలరు ?

స్వప్నమే స్ఫురించును గనుక స్వప్నధ్వనియే యుదాహరింపఁబడినది. ప్రాంతములందు ఈవి రెండును = వస్తువు, విప్రలంభ శృంగారమును స్ఫురించుట నీ ధ్వని యెడ లేదు. నిదుర తొలఁగిన తరువాతి దశయే మేలుకొనుటయే విబోధము. నిదుర పూర్తి యగుట కానీ, దాని ముగియుట కానీ, పెద్ద చప్పుడు గానీ, గట్టి స్పర్శ గానీ ఈ ఏకమైన మరి యేవిగానీ నిదుర తొలఁగించును. కనుక అవియే యిట విభావములు. కనులు నులుముకొనుట, శరీరమును రాచుకొనుట మొదలగునవి అనుభావములు. ఇట సంగ్రహించి యుదాహరింతుము:—

'నితరాం హితయాద్య నిద్రయా మే బత యామే చరమే నివేదితాయాః
స ప్రియో వచనం శృణోమి యావన్మయి తావత్ప్రచుకోప వారివాహః'.*

ఇట మబ్బురుముట విభావము. ప్రియురాలిమాటల వినుటయందలి యుల్లాసము పొడగుట అనుభావముగా నూహింప నగును. కొంతమంది అవిద్య నశించి (విబోధము) కల్గినను ఇదియే నందురు. వారి మతములో

'నష్టో మోహః స్మృతి ర్లబ్ధా త్వత్ప్రసాదా న్మయానఘ
స్థితోస్మి గత సన్దేహః కరిష్యే వచనం తవ'— †

అను గీతాశ్లోకము ఉదాహరింపఁ దగును. సరి! పై శ్లోకములో మబ్బును గూర్చిన యసూయయే వాక్యార్థ మనరాదు. విబోధము స్ఫురించుచుండగా ఆవిబోధము అనుచిత మని తెలిసినపుడు ఇట్లనుచితముగా మేలుకొలిపె నని మబ్బును గూర్చి అసూయ చాల ఆలస్యముగా స్ఫురించును. ఇట్లాస్ఫురణము ఇతరుల మొగములవంక నిరీక్షించుచుండునదే కదా! కనుక నది వాక్యార్థము = ప్రధానము కాజాలదు. వారివాహమునందు జాలి లేకపోవుట మొదలగు వానిని జెప్పున దేమైన నున్నచో నసూయకుఁ బ్రాధాన్యము సంభవించెడిదే. ఇట్లే స్వప్నమును వాక్యార్థము కాదు. ఉరుముటతో స్వప్నము నశించిన దనే తెలియును గదా!

శ్రీ శర్వాణి :

*'నితరాం' — ఇపుడు తెల్లవారుజామున బాగుగా పట్టిన నిద్రలోఁ గన్పడిన నా ప్రియురాలిమాటను వినునంతలో మేఘము నామీద కోపగించుకొనెను.

† 'నష్టో మోహః'—నీయనుగ్రహమున నా కో యనఘా! అజ్ఞానము నశించినది. జ్ఞప్తి వచ్చినది. నీసంశయము తొలగి నిలిచితిని. నీమాట నొనరింతును.

అథవా స్వప్నభాషణము యొక్క ప్రశమముతోను వారివాహమును గూర్చిన యసూయతోను గూడ నీవిబోధమునకు సంకరము నంగీకరింతము.

ఇదిమాత్ర ముదాహరింపఁ దగదు.

'గాఢ మాలింగ్య సకలాం యామినీ మిహసుప్తం
నిద్రాం విహాయ సప్రాత రాలిలింగ సచేతనాం '

(రాత్రి యంతయుఁ దనను గాటముగా నిట గవుంగలించుకొని యున్న నిద్రను వీడి తెల్లవారిన తోనే యతడు చేతన నాలింగించుకొనెను).

ఇటఁ జేతనాపదము విబోధమును దెల్పును. ఇక నది వ్యంగ్య మెట్ల గును ? ఇక నాయకుడు సత్యముగా నొప్పంద మొనరించినవాడు. ఇద్దరు నాయిక లను రెండు సమయముల ననుభవింప నేర్పా టొనరించి యొకదానికి తగు సమయ మున నొక గాయిక ననుభవించి, మరొక సమయము ప్రారంభ మగునపుడు వెనుకటి నాయికను విడచి రెండవనాయిక నె ట్లనుభవించునో, అట్లే ఇతడును రాత్రిసమయమందు నిద్రను ప్రాతఃకాలమున చేతనను అనుభవించును అని సమాసోక్తియే ప్రకాశిత మగును.

ఇతరు లొనర్చిన అవమానము మొదలగు నానారకము లగు నపరాధ ముల గల్గిన చిత్తవృత్తి అమర్షము. దీనివల్ల మౌనము పరుషములగు మాటలు మొదలగునవి కల్గును. ఇచటఁగూడ వెనుకటి చోటులందువలెఁ గ్రమముగా కారణములు విభావములు, కార్యములు అనుభావములు అని తెలియునది.

ఉదా:—'వక్షోజాగ్రం పాణినా మృశ్యదూరం,యా తస్యద్రాగాననాబ్జం ప్రియస్య
శోణాగ్రాభ్యాం భామినీలోచనాభ్యాం, జోషంజోషం జోషమేవావ తస్థే' •

ఇచట నాకస్మికముగాఁ జూచుకమును దాకుట విభావము. కను లెఱ్ఱ వారుట, ఱెప్ప లార్పక చూచుటయు అనుభావములు.

సరి కాని, స్థాయిభావ మగు క్రోధమునకును సంచారి యగు నమర్షమున కును భేదమేమి ? (స్థాయిగా) గోచరించుటయు, సంచారిగా గోచరించుటయు

శ్రీ శర్వాణి :

• 'వక్షోజాగ్రం' – ప్రియుడు స్తనాగ్రమును–చూచుకమును స్పృశించి, దూరముగా పోగా భామిని రెప్పవేయక చూచి చూచి యూరకయే యుండెను.

నేభేద మని తెలియనగును. వీని వైలక్షణ్యమును గమనించు మెట్లనగా—పరుని వినాశనమునకై వెంటనే ప్రవృత్తి కల్గుట మొదలగునవి స్థాయికి గమకము. మాటాడకుండుట, పెడ మొగము పెట్టుట మొదలగు పనులు సంచారికి గమకములు. (అనగా దీనితత్త్వ మిది ఉత్కటమగు తీరున నున్నచోఁ క్రోధము. మృదు వగు తీరున నున్నచో అమర్షము).

సిగ్గు మొదలగు నిమిత్తములచే సంతసము మొదలగు ననుభావముల గోపన మొనర్చుకొనుటకై కలిగిన భావవిశేషము అవహిత్థము అని చెప్పఁబడినది.

'అనుభావపిధా నార్థోఽ వహిత్థం భావ ఉచ్యతే
తద్విభావ్యం భయవ్రీడా ధార్ష్ట్య కౌటిల్య గౌరవైః'

అనుభావములు గన్పడ కుండుట కైన భావ మవహిత్థ. అది భయము, సిగ్గుఁ గడుసరితనము, కుటిలత్వము గౌరవము లను విభావముల – నిమిత్తముల (నేర్పడును) భావింపవలెను. ఎట్లనగా—

'ప్రసంగే గోపానాం గురుషు మహిమానం యదుపతేః
ఉపాకర్ణ్య స్విద్య త్పులకితకపోలా కులవధూః
విషజ్వాలాజాలం ఝగితి వమతః పన్నగపతేః
ఫణాయాం సాశ్చర్యం కథయ తితరాం తాండవవిధిమ్' •

ఇట సిగ్గు విభావము. కాళియుని కథాప్రసంగము అనుభావము. ఇదే తీరున భయాదులఁ గల్గు నవహిత్థమును నుదాహరింప నగును. అధిక్షేపించుట అవమానించుట మొదలగువాని వల్ల గల్గి ఇందుకేమి చేతును? అనుతీరున నుండిన చిత్తవృత్తి ఉగ్రత. ఏమన్నా రనగా—

"నృపాపరాధోఽసద్దోష కీర్తనం చోరధారణం
విభావాస్య రథో బన్ధో వధ స్తాడన భర్త్సనే
ఏతే యత్రానుభావా స్త ద్రౌద్రం నిర్దయతాత్మకం"

శ్రీ శర్వాణి :

• 'ప్రసంగే'– గోపికలు మాటలాడుటలో శ్రీకృష్ణస్వామియొక్క మహిమను విని చెక్కిళ్ళు చెమర్చుచుండగా కులమింటి కోడలు పెద్దలంద రుండు నపుడు విషపు మంటలఁగక్కు కాళియుని పడగల మీద శ్రీకృష్ణుని తాండవ ప్రకారము నాశ్చర్యముతో తెల్పుచున్నది.

(రాజాపరాధము లేని తప్పు నారోపించుట, దొంగలను దాచుటయు విభావములు కట్టివేయుటయు, వధించుటయు, కొట్టుటయు అపకారపు మాట లాడుటయు నిటివి అనుభావములు. ఇట్టిది జాలి లేకయే స్వరూపముగా నుండు రౌద్రము అని).

ఉదా.—'అవాప్యం భంగం ఖలు సంగరాంగణే నితాన్త మంగాధిపతే రమంగళం
పర ప్రభావం మమ గాండివం ధను ర్వినిన్దత స్తే హృదయం న కిం ప్లుతే'.*

కర్ణుని కోడి గాండివమును నిందించు ధర్మజునితో నర్జును డనుమాట యిది. ఇట ధర్మజు డొనర్చిన గాండివపు నింద విభావము చంపు దలంపు అనుభావము. అయితే అమర్షమునకును ఉగ్రతకును భేద మగుపడదే మనరాదు. వెనుక నిరూపించినది అమర్షపు ధ్వని. ఉగ్రత తోచదు కదా. పోనీ యిది క్రోధమును కాదు అది రౌద్ర మను స్థాయిభావము ఇది సంచారిభావము ఇదియే భేదము అగుటవల్లనే భేద మేర్పడినది.

ఒకదానిని మరొకదానినిగా గ్రహించుట ఉన్మాదము. ఇది ఎడబాటు, గొప్ప ఆపద, అధికమగు నానందము మొదలగువాని వలన గల్గును. దీనికి హేతువులు పేర్కొనుటెందుకనగా శుక్తియందలి విద్యవలన నేర్పడు రజత మను భ్రాంతియం దతివ్యాప్తి నివారించుటకు.

ఉదా:—"అకరుణ హృదయ ప్రియతమ ముంచామి త్వామితః పరం నాహం
ఇ త్యాలపతి కరామ్బుజ మాదాయాలీజనస్య వికలా సా". •

ఒకడు ప్రవాసమున నుండెను. అట కతని ప్రియురాలి సందేశమును గొని యొకతె రాగా తన ప్రియురాలి సందేశ మేమని నాయకు డడిగెను. అపు

శ్రీశర్వాణి :

* 'అవాప్యం'—యుద్ధభూమిలో అంగరాజునుండి అవమానపడి గొప్ప ప్రభావము గల నా గాండివమును నిందించు చుంటివే నీవు నీ మనసున కేమియు జంకు కలుగుట లేదా ?

• "అకరుణ"—జాలిగుండె లేనివాడా ! నాప్రియుడా! నిన్నిటుపైని విడిచిపెట్టను అని చెలికత్తె చేయి పట్టుకొని వికలురాలగు నామె యెప్పుడును అనుచుండును.

డామె యిట్లన్నది. ఇట ప్రియు నెడబాటు విభావము. అసందర్భముగా మాటా డుట అనుభావము. నిజమున కీయున్మాదము వ్యాధిలోనే చేరును. అయినను దీనిని వేరుగా గణించు టేల ననగా కడమ వ్యాధులందు కన్న దీనియం దధిక ముగా విశిష్టమగు వైచిత్ర్యమును స్ఫురింపఁ జేయనగు నని.

రోగాదులనుండి కల్గు మూర్ఛారూప మైన మరణప్రాగవస్థయే మరణము. ఇట ప్రాణము పోవుట యగు ముఖ్యమైన మరణము గ్రహింపఁ దగదు. చిత్త వృత్తిరూపములగు భావములందు దానికి ప్రసక్తి కల్గదు కదా! భావములం దంతటను కార్యముల (అనుభావముల)తో గూడ శరీరప్రాణసంయోగ ముండి పోవలసినదే కదా! (కార్యములు = అనుభావములు శరీరమున ప్రాణ మున్న ప్పుడే కదా భావములందు కల్గును).

ఉదా:—దయితస్య గుణా ననుస్మరన్తీ శయనే సంప్రతియా విలోకితాఽఽసీత్
అధునా ఖలు హన్త సా కృశాంగీ గిమంగీ కురుతే నభాషితాఽపి". *

ఇటఁ బ్రియునితోడి యెడబాటు విభావము. మాట లాగిపోవుట అను భావము ఈభావ మిట వాక్యవ్యంగ్య మైనను "హన్త" పదము ఇట నెక్కుడుగా నుపయోగించును కనుక పదవ్యంగ్య మగుచున్నది. ఇందువలన భావము పద మున వ్యంగ్య మగునప్పుడు ఎక్కువ వైచిత్ర్యము లేదను వాదము నిరస్త మగును. "దయితుని గుణముల స్మరించు చున్నది" అనుటవల్ల వ్యక్తమగు వస్తువు = చరమ దశ, అందు గూడ ఆమె దయితుని గుణములను మరువలే దనునది. దీనికి వ్యంగ్యమగు విప్రలంభమును గాని, శోకమును గానీ పోషించును. ఈ భావమును వ్యక్తపరచు వాక్యము తరువాత సందర్భములో మరొక వాక్యమును గూర్చి నాయికాదులు తిరిగి జీవించినట్లుగా వర్ణించినయెడల ఈ భావము = మర ణము, విప్రలంభ శృంగారమును పోషించును. అట్లు కానిచో కరుణరసమును బోషించును అను విశేషము నెరుగవలెను. కవులు మాత్రము ఈ మరణభావ మును ప్రధానముగా వర్ణింపరు. ఇది అమంగళప్రాయము కదా:

శ్రీశర్వాణీ;

* "దయితస్య"— ప్రియుని గుణముల వెంటవెంట స్మరించుచు నిపు డీమె పక్కమీదఁ జూచితిమో ఆమె అయ్యో ఇపుడే పల్కరించినను బక్క చిక్కిపోయి మాటకూడ నాడుటలేదు.

సందేహాదుల వెంట గల్గు నూహా వితర్కము. అది నిశ్చయమున కను కూలించును.

ఉదా :—"యది సా మిథిలేన్ద్రనన్దినీ నితరామేవ న విద్యతే భువి
అథమేక థమ స్త్రి జీవితం నవినాలమ్బన మాశ్రితస్థితిః". •

భగవాను డగు శ్రీరామచంద్రుడు తనలో దా ననుకొనుమాట. "ఈ లోకములో నున్నదా సీత? లేదా" అను సందేహ మిట విభావము కనుబొమల నెగురవేయుట, తలపై వ్రేళ్ల నాడించుటయు— నాక్షిప్తమైనది అనుభావము, ఇది చింత యనుటకు వీలుకాదు అది నిశ్చయమును దప్పక కల్గించు ననుటకు వీలేది? ఏమి కానున్నదో? ఎట్లు కానున్నదో? అనుతీరున నుండునది చింత, "ప్రాయశః ఇది యిట్లు కావచ్చును. అను నీ తీరున వితర్క ముండును. ఇట్టి రెంటికిని = చింతకును, వితర్కమునకును విషయములు విలక్షణములుగానే అనుభవ మగు చున్నవి కదా! ఆలంబమును వీడి యాశ్రితము నిలువ జాలదు" అను (నిశ్చయాత్మక మగు) అర్థాంతరన్యాసము. "ఇదికూడ చింత కాదు. వితర్కమే" అను వాక్యమునందే అనుకూల మున్నది.

ఇష్టము సిద్ధింపకపోవుట, రాజాపరాధము, గురుద్రోహము మొదలగువాని వల్ల గల్గు ననుతాపము విషాదము.

ఉదా :—"భాస్కర సూనావ స్తం యాతే జాతే చ పాండవోత్కర్షే
దుర్యోధనస్య జీవిత ! కథ మివనా ద్యాపి నిర్యాసి?" *

తన తక్కువదనము, పరుల గొప్పదనమును కనుగొనుట విభావము, జీవితము వెడలిపోవలె ననుకొనుటయు, దాన నాక్షిప్త మగు మొగము వాంచుట

శ్రీశర్వాణి :

• "యది సా"—ఆ మిథిలరాజు జనకుని, కుమార్తె అసలు ఈ భూమిలో లేకయే పోయెనేని ఇక నాకు బ్రతు కేది? ఆధారము లేనిదే ఆధేయము నిలువ జాలదు కదా!

* "భాస్కర"— సూర్యుని కొడుకు— కర్ణుడు అస్తమించినను పాండవులకు గొప్పదనము సమకూడినను ఇప్పటికి నిజ దుర్యోధనుని ప్రాణమా! నీ వింక ను వెడలి పోవేమి?.

మొదలగు నదియు నను భావము, దుర్యోధన వచములోని అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్య ధ్వని ననుగ్రహించును ఇట "త్రాసము" అను భావము వ్యక్తమగు ననరాదు. మహావీరుడైన దుర్యోధనునందు లేశముగా నైనను త్రాస ముండునా? చింతయు నిటు ధ్వనించును "యుద్ధ మొనర్చి మరణింతును" అని అతనికి స్పష్టమైన నిశ్చయము కదా! పోనీ దైన్యము ధ్వనించు ననియు ననరాదు. దైన్య మంతయు నశించినను ఒక వదియాపడగానే లెక్కింపలేదుకదా; వీర రస ధ్వనియు గాదు. మరణమునే శరణ మొనర్చు కొన్నపుడు ఇతరుల తిక్కావ చనమునే ప్రాణముగా గ్రహించు నుత్సాహము సంభవింపదు గదా !

ఇది మాత్ర ముదాహరింపఁ దగదు—

"అయి పవన రయాణాం నిర్దయానాం హయానాం
శ్లథ యగతి మహం నో సంగరం ద్రష్టు మీహే
శ్రుతి వివర మమీమే దారయ న్తి ప్రసృప్యద్
భుజగనిభభుజానాం బాహుజానాం నినాదాః +

ఇటఁ త్రాసమే స్ఫురించును. విషాదము స్ఫురింపదు. కొద్దిగాఁ దోచు నన్నను ఇది త్రాసమునకే అనుగుణము అగుట ఉచితము కనుక నది విషాదము ధ్వని యనఁ దగదు.

ఇపుడే ఇది నాకు లభించునుగాక యను కోరిక ఔత్సుక్యము. ఇష్టముతో నెడ బాటు విభావము. తొందర, దిగులు మొదలగునవి అనుభావములు. ఏమన్నారనగా—

"సంజాత మిష్ట విరహా దుద్దీప్తం ప్రియ సంస్మృతేః
నిద్రయా తన్ద్రయా గాత్ర గౌరవేణ చ చిన్తయా
అనుభావిత మాఖ్యాత మౌత్సుక్యం భావకోవిదైః."

'ప్రియమైనది లేకపోవుట వల్ల నుదయించి దానిని స్మరించుట వల్ల నుద్దీప్తమై నిద్ర, మాంద్యము, ఒళ్లు బరువు, లేక బద్ధకము, చింత, యను భావములు (కార్యములు)గా ఔత్సుక్య మగును".) అని.

శ్రీ శర్వాణి :

+ "అయిపవన"— గుఱ్ఱములు గాలివలె నతివేగముగా పారుచున్నవి. అపుడు నేను యుద్ధమును చూడ నిచ్ఛగింతును. పగబట్టిన పాములవంటి భుజములతోడి యీ రోజుల సింహనాదములు నా చెవుల బద్దలు చేయుచున్నవి.

ఉదా :— "ని పతి ద్బాష్ప సంరోధ ముక్త చాంచల్య తారకం
కదా నయన నీలాబ్జ మాలోకే య మ్మృగీ దృశః" *

అనష్ట మెక్కు_డై మనసుకు హడావుడి— ఆవేగము.

ఉదా ;— "లీలయా విహిత సిన్ధు బన్ధన స్సోయ మేతి రఘువంశ నన్దనః
దర్ప దుర్విలసితో దశాననః కుత్ర యామి నికటే కులక్షయః". +

మండోదరి తనలోఁ దా ననుకొను మాట యిది. శ్రీరామచంద్రుని రాక విభావము. 'ఎక్కడకు పోదును?' అనుటతోఁ దోచు— అస్థిరత్వము అనుభావము. ఇట 'చింత' ముఖ్యముగా వ్యంగ్య మనుటకు వీలులేదు. 'ఎక్కడకు పోదును?' అని అస్థైర్యము స్ఫుటముగాఁ దోచుటలో ఆవేగము స్పష్టమైనట్లుగా చింతకాదు. ఇక నేమంటే, ఆవేగపు టాస్వాదములో దానిని పోషించు గుణముగా చింతయు గోచర మగును.

దిగులు, తహతహపాటు, బెదరు, ఎడబాటు, ఇష్టానిష్టముల వినుటయు, జూచుటయు. ఇటువంటి వానివల్ల తప్పక యొనరింప వలసిన పనులను గూర్చిన యాలోచన తొలగుట యగు చిత్తవృత్తి జడత. ఇది మోహమునకు ముందు వెనుక గూడ గల్గును. ఏ మన్నా రనగా—

'కార్యా వివేకో జడతా పశ్యతః శృణ్వతోఽ పి వా
తద్విభావాః ప్రియా నిష్టదర్శన శ్రవణే రుజాః
అనుభావా స్త్వమీ తూష్ణీంభావ విస్మరణాదయః
సా పూర్వం పశ్చా ద్వాస్యా న్మోహా దితి విదాం మతమ్'

(చూచు చున్నను, వినుచున్నను కర్తవ్యమును గుర్తింపలే కుండుట, జడత. ప్రియాప్రియముల దర్శన శ్రవణములు, రోగము ఇవి విభావములు.

శ్రీ శర్వాణి :

* 'నిపతత్'— కన్నీళ్లు పడకుండ ఆపుట వలన కదలకున్న కంటిపాపల తోడి నల్లదామరవంటి నా వేడి కన్నుల ప్రియురాలి కనుల నెప్పుడు జూతును?

+ 'లీలయా'— అలవోకగా సేతువును కట్టి అరఘునందను డిడుగో వచ్చుచున్నాడు. రావణుడా పొగరు మీరి యున్నాడు. కులనాశమా సమీపించి నది. నేనెటఁ జొత్తును?

ఊరకుండుట, మరచిపోవుట మొదలగునవి అనుభావములు. ఇది మోహమునకు వెనుకగాని ముందుగావి కల్గు నని వేత్తల తలంపు.)

ఉదా :— యదవధి దయితో విలోచనాభ్యాం సహచరి! దైవవశేన దూరతోఽభూత్
తదవధి శిథిలీకృతో మదీయైరథ కరణైః ప్రణయో నిజక్రియాసు' *

ఇట ప్రియుని యెడపాటు విభావము. చక్షురాదు లగు కరణములు = ఇంద్రియములు తమ తమ పనులందు— ఆయా జ్ఞానములఁ గల్గించుట యందు చనవుమ శిథిల మొనర్చుట అనుభావము. మోహములో చక్షురాదులు తమ పనులను జేయవు. అనగా— చాక్షుష ప్రత్యక్షాదులు అసలు కల్గవు, ఇచట— జడతలో ఇంద్రియములు జ్ఞానమును గల్గించును గాని వస్తువులను, ఆయా విశిష్టము లగు తీరులతో నధికముగా గ్రహించు తెలివి కల్గదు. కనుక దానికన్న తేడా యున్నది. కనుకనే ఉదాహరణములో 'శిథిలీకృతము' = పట్టుతొలగినది అనబడినది, అంతేకాని 'త్యక్తము' అనలేదు. ఎక్కువగా తృప్తిపడుట, గర్భముతో నుండుట, రోగము, అలయిక మొదలగు వానివల్ల మనసు పనికి మొగియకుండుట ఆలస్యము. ఇక్కడ శక్తి లేక పోవుటయుకాదు. కార్యాకార్య వివేకము లేకుండుటయు కాదు. ఇందువల్ల పనిచేయలేకపోవుట యను ననుభావము సమానమైనను, గ్లానికిని, జడతకును దీని నుండి భేద మున్నది.

ఉదా :— 'నిఖిలాం రజనీం ప్రియేణ దూరా దుపయాతే నవిబోధితా కథాభిః
అధికం న హి పారయామి వక్తుం సఖి మాజల్ప తవాయసీ రసజ్ఞా'. +

ప్రియుడు వచ్చిన మరునాడు గడచినరాత్రి సంగతిని మాటిమాటికిని అడుగుచున్న చెలికత్తెతో రాత్రియంతయు మేలుకొనియుండుటవల్ల బద్ధకముగా నుండిన యొకనాయిక యిట్లనుచున్నది. ఇట రాత్రి నిద్ర లేకపోవుట విభావము. ఎక్కువ మాటలాడకపోవుట అనుభావము. మోహమునకు వెనుక గానీ ముందు

శ్రీ శర్వాణీ :

* 'యదవధి'— ప్రియుడు నాకనులకు దూరమయినంతనే నా యింద్రియములు తమ పనులయందు పట్టువీడినవి.

+ ఓ చెలియా ! చాలదూరమునుండి వచ్చిన నా ప్రియు డేవో ప్రసంగములతో రాత్రియంతయు మేల్కొనునట్లు చేసెను. ఇక నే నెక్కువ చెప్ప లేను. నీ విక మాటాడకుము. నీది ఇనుప నాలుక.

గానీ జడత తప్పక యుండును. కాని ఇట నట్లు కాదని మరొక విశేషము. (ప్రియునితోడి భోగము) దాచ వలసిన సంగతి కనుక 'కథాభిః' = కథలతో ననునది అవివక్షిత వాచ్య మన్నట్లైతే అపుడు శ్రమ దీనిని పోషించును. ఆలసట వలనఁ గలుగు బద్ధకమును ఆలసట పోషించుట తప్పనిదేకదా ! శ్రమ లేని బద్ధకమునకు విడి యుదాహరణము - అతితృప్త్యాదులనుండి కల్గిన ఆలస్యము కడ గ్రహింపవలెను.

ఇతరుల గొప్పదనమును జూచి వారిని నిందించునట్టి చిత్తవృత్తి విశేషము అసూయ. దీనినే 'ఓరువలేమి' మొదలగు మాటలతో వ్యవహరింతురు. ఎట్లనగా—

కుత్ర శైవం ధను రిదం క్వ చాయం ప్రాకృతశ్శిశుః
భంగస్తు సర్వసంహర్త్రా కాలే నైవ వినిర్మితః.

శివుని విల్లు విరచిన శ్రీరామచంద్రుని పరాక్రమమును సహింపలేక అచట నున్న రాజు లిట్లనుచున్నారు. ఇట శ్రీమంతు డగు దశరథపుత్రుని బలము అందరికన్న హెచ్చుగా కన్పడుట విభావము. 'ప్రాకృత శిశువు' అనుటలోఁ దోచు నింద అనుభావము.

'తృష్ణాలోల విలోచనే కలయతి ప్రాచీం చకోరీ గణే
మౌనం ముంచతి కించ కైరవ కులే కామే ధను ర్ధున్వతి
మానే మానవతీ జనస్య సపది ప్రస్థాతు కామేఽధునా
ధాతః కిన్ను విధౌ విధాతు ముచితః ధారాధరాడమ్బరః'. *

ఇచట గూడ దైవ ముచ్ఛృంఖలముగాఁ బ్రవర్తించుట (విభావము)చూచి కవి కతనిని గురించిన అసూయ. తగనిపనుల నొనర్చుచున్నా డని నిందను

శ్రీ శర్వాణి :

* ఆడుచకోరముల కనులలో ఆస తొణికిస లాడుచుండ తూర్పుదెస చూచుచున్నవి. కలువలు మూగనోము విడుచున్నవి. మదనుడు విల్లు కదల్చుచున్నాడు. పొలయలుక నొందిన సుందరుల బింకము అపుడే ప్రయాణము కట్టబోవుచున్నది. ఇట్లున్న యిపుడు ఓ దైవమా చందమామను మబ్బులతోఁ గ్రమ్మఁ దగునా ?

వెలువరించుట (అనుభావము) తో వ్యక్తమగును అనవచ్చును. అయినను (అమర్షమునకును అసూయకును గూడ) కార్యకారణములు సమానమే కనుక అమర్ష మభివ్యక్తమై అసూయను శబలిత మొనర్చును. అట్లు శబలిత మగు నసూయయే యిట ధ్వనించును. అమర్షము లేకుండ విడిగా స్ఫురింపదు. ఇచట దైవము తప్పొనర్చినట్లుగా వెనుకటి యుదాహరణమున భగవాను డగు శ్రీరామ చంద్రుడు ఏమియుఁ దప్పుచేయలేదు కదా! కనుకనే ఇట కవికి అమర్షము స్ఫురించినట్లు అట వీరుల అమర్షము స్ఫురింపదు. చాల గొప్పపనుల నెరవేర్చుట వీరులకు సహజమే. 'ఇక్కడ అప్రస్తుత మగు చన్ద్రుని వృత్తాంతముతో ప్రస్తుత మగు రాజకుమారుని ('దారా' యను రాజకుమారుని) వృత్తాంతము స్ఫురించును గనుక అసూయాధ్వని కాదు'— అన దగదు. ఒకటి (రాజపుత్ర వృత్తాంతము) ధ్వనించునపుడు అది మరొకధ్వనితో (అసూయాధ్వనితో) విరోధింపదు. అట్లు కానిచో మహావాక్యధ్వని అవాంతర వాక్యధ్వనులతోను, అవి పదధ్వనులతోను ఒకయెడ నెచ్చటను నుండుట సంభవింపక పోవును.

ఎడబాటు, దుఃఖము, బెదరు, రోఁగింపు మొదలగునవి యుద్రేకించుటయు అనుగ్రహావేశము మొదలగునవియు గల్గించిన యొకరక మగు వ్యాధి అపస్మారము. వ్యాధి యని చెప్పియు దీనిని విశేషించుట యేల ననగా—భీభత్స భయానకములం దీవ్యాధియే యంగము కాని మరొకటి కాదని స్ఫురింపఁజేయుటకు. విప్రలంభ శృంగారములో నితరవ్యాధులుగూడ అంగము లగును.

ఉదా :—'హరి మాగత మాకర్ణ్య మధురా మన్తకాన్తకం
కమ్పమానః శ్వసన్ కంసః నిపపాత మహీతలే'

ఇట భయము విభావము. వడకుట, నిట్టూర్చుట నేలపైఁ బడుట మొదలగునవి అనుభావములు.

అమర్షాదులనుండి యేర్పడి పరుషోక్తులు పల్కించు చిత్తవృత్తి చపలత అన్నారు కదా —

శ్రీశర్వాణి :

* 'హరిం'—యమునకు గూడ యము డగు శ్రీకృష్ణుఁడు మధురకు వచ్చె నని వినగానే కంసుడు వడకుతో నిట్టూర్చుచు నేలపైఁ బడెను.

అమర్ష ప్రాతికూల్యేర్ష్యారాగ ద్వేషా శ్చ మత్సరః
ఇతి యత్ర విభావాస్యుః అనుభావా స్తు భర్త్సనం
వాక్పారుష్యం ప్రహార శ్చ తాడనం వధబన్ధనే
తచ్చాపల మనాలోచ్య కార్యకారిత్వ మిష్యతే'.

(అమర్షము. ప్రతికూలత, ఈర్ష్య, రాగద్వేషములు, మచ్చరము అని విభావములు. అపకారపు మాటలాడుట, కఠినపు మాటలాడుట (తిట్టుట) కత్తి మొదలగు నాయుధములతో గాని కఱ్ఱవంటి వానితోగాని కొట్టుట, చంపుట, కట్టి వేయుట, ఆలోచన లేకుండ పనిచేయుట ఇవి అనుభావములుగా నున్నపుడు అది చాపలముగా నిష్టమగును) అని.

ఉదా:— 'అహితవ్రత పాపాత్మ_ మైవం మే దర్శయాననం
ఆత్మానం హన్తు మిచ్ఛామి యేనత్వమసి భావితః.' *

ప్రహ్లాదునకు విష్ణువం దుండు ననురాగమును పోగొట్టుట కుపాయము కన్పడక హిరణ్యకశిపు డను మాట యిది. భగవానునందు ద్వేషము పుత్రు నందు ద్వేషమును రేపినది. ఇది = ఈ పుత్రదేషము ఇట విభావము. తనను జంపుకొన వలెనను తలంపును, కఠినముగా మాటాడుటయు అనుభావములు, అమర్షమే యిచట వ్యంగ్యమగు ననరాదు. ఎల్లపుడుసు భగవానునం దనురాగ ముతో నున్న ప్రహ్లాదుని గూర్చి హిరణ్యకశిపున కమర్షము చిరకాలమునుండియు నేర్పడియున్నది. కనుక, తనను జంపుకొనవలె నను తలంపు ఈనాడే మొట్ట మొదట కల్గుట కుదురదు. ఇదే మొదలుగా జరుగుపని అట్టిదే యగు కారణ మున్నగాని జరుగదు. కనుక వెనుకటి తలంపుకన్న వేరుగానే మరొకతలంపు = 'చపలత' యనునది యుండి తీరవలెను.

అలాకాదు. అమర్షము హెచ్చగుటయే తనను జంపుకొనవలెనను తలంపు నకుఁ గారణముగా వ్యంగ్యము కానిండు అనరాదు. ఏమంటే హెచ్చుదన మై

శ్రీ శర్వాణి :

* 'అహిత'_పాపస్వభావుడవు. అహితము నొనర్చుటయే నీకు వ్రతము. నీమొగము నాకుఁ జూపకుము. నీవు నాకడుపున బుట్టుటవలన నే నాత్మహత్య చేసుకొనవలె ననుకొనుచున్నాను.

నను, సహజమైనదాని కన్న వేరుగా నుండుట తప్పనిదే కనుక అదే చపలత యనెదము.

తిట్టుట, నిందించుట, రోగము, కొట్టుట, పేదతనము, ఇష్టము విడబడుట ఇతరుల సంపదలఁ జూచుట మొదలగు వానివల్ల నీచులందును అవమానించుట మొదలగువానివల్ల ఉత్తరములందును విషయద్వేషము కల్గును. అదియే నిర్వేదము. దానివల్ల – ఏడ్పు, పెద్దగా నిట్టూర్చుట, లేటమొగముబడుట మొదలగునవి కల్గును—

ఉదా:– 'యది లక్ష్మణ సా మృగేక్షణా నమదీక్షా సరణిం సమేష్యతి
అమునా జడజీవితే న మే జగతా వా విఫలేన కిం ఫలమ్'. •

నిత్యానిత్య వస్తు వివేకము వల్ల కల్గిలేదు కనుక ఇది = నిర్వేదము శాంతరస మనరాదు. దేవతలు మొదలగు వారిని గూర్చిన రతి–ప్రీతి. ఎట్లనగా –

'భవద్ద్వారి క్రుధ్య జ్జయ విజయ దండాహతి దల
త్కిరీటాః తే కీటా ఇవ మహేన్ద్రి ప్రభృతయః
వితిష్ఠన్తే యుష్మ న్నయన పరిపాతోత్కలికయా
వరాకాః కే తత్ర క్షపిత మురనానాధిపతయః'. +

ఇచట అవమానము నోర్చుట భగవానుని ద్వారమున బడియుండుట భగవానుని క్రీగంటిచూపు తమయం దెపుడు ప్రసరించునా యని కోరుకొనుట, ఇట్టివి బ్రహ్మాదులకు భగవానుని గురించిన రతిని వ్యక్త పరుప లేవు. ఇక నేమనగా – "భగవానుని యైశ్వర్యము మాటలకును మనసులకును గూడ నంద

శ్రీ శర్వాణి :

• 'యది లక్ష్మణ' – ఓ లక్ష్మణ! ఆ లేడికంటి సీత నాచూపుతో వనబడక పోయెనేని ఈ మొద్దుబాఱిన బ్రతుకుతోగాని నిష్ఫలమగు నీజగముతోగాని నాకు ఏమి ప్రయోజనము ?

+ 'భవద్ద్వారి'—నీద్వారములో జయవిజయులు కోపించి కర్రలతోఁ గొట్టగా కిరీటములు పగులుచున్నను బ్రహ్మేంద్రాదులు నీకటాక్ష మెపుడు తమయందు వచ్చునో యని పడగాపులు పడియుందురు. ఇక నీ దిక్పాలకుల మాట యేమి ?

రానిది అనియే వ్యక్తపరచును" అనందురా? అయినను అట్టి భగవదైశ్వర్యమును వర్ణించుట యను కార్యము (అనుభావము)వలన కవికి భగవాను డాలంబనముగా నుండు రతి ధ్వనించును అందు కభ్యంతర మేమున్నది? పోనిం డిదియైన నుదాహరణ మగును.

'న ధనం న చ రాజ్య సంపదం న హి విద్యా మిద మేక మర్థయే
మయి దేహి మనా గపి ప్రభో కరుణాభంగి తరంగితాం దృశమ్'. *

ఇట ధనాదుల నపేక్షింపక భగవానుని కటాక్ష ప్రసరమునే అర్థించుట మిక్కిలి అనురాగమును వ్యక్తపరచును.

ఇట్లు సంక్షేపముగా భావముల నిరూపణ మైనది.

సరే కాని, ఈభావములు ఇన్నే నని లెక్క నియతి యెట్లు కుదురును, మాత్సర్యము, ఉద్వేగము, దంభము, ఈర్ష్య, వివేకము, నిర్ణయము, క్లైబ్యము: క్షమ, కుతుకము, ఉత్కంఠ, వినయము, సంశయము, ధార్ష్ట్యము మొదలగునవి కూడ ఆయా లక్ష్యములం దగుపడును కదా!

కాదు. ఈ భావము లన్నియు మేము పై జెప్పిన భావములలోనే అంతర్భవించును. కనుక మరొక లెక్క పనికిరాదు. అంతర్భావ మెట్లనగా—మాత్సర్యము అసూయలోను, ఉద్వేగము త్రాసములోను, దంభము అవహిత్థలోను, ఈర్ష్య అమర్షములోను, వివేక నిర్ణయములు మతిలోను, క్లైబ్యము దైన్యములోను, క్షమ ధృతిలోను, కుతుకము ఉత్కంఠయు ఔత్సుక్యములోను, వినయము లజ్జలోను, సంశయము తర్కములోను, దార్ష్ట్యము చాపల్యములోను, అంతర్భవించును. ఈ జంటలలో నొకదానితో మరొకటికి స్వల్పము లగు తేడా లున్నను పరస్పర మొకదాని నొకటి విడచి యుండ జాలవు. కనుక అనతిరిక్తములుగానే నిర్ణయము. భరతముని అనుశాసనము సరిపడునపుడు ఉచ్ఛృంఖలత యుచితము కాదు.

శ్రీశర్వాణి :

* "న ధనం"— ఓ స్వామీ! ధన మడుగను, రాజ్య మడుగను, విద్య నడుగను, ఇదొకటియే నేను అర్థింతును నిన్ను. కరుణాతరంగములు గడ లొత్తును నీ చూపును కొంచె మైనను నాయం దుంచుము.

ఈ సంచారి భావములలో కొన్నికొన్నింటికి విభావములు గాను అనుభావములుగాను అవుతవి. ఎట్లనగా_ ఈర్ష్య నిర్వేదమునకు విభావమును, అసూయకు అనుభావమును అగును. చింత నిద్రకు విభావము, ఔత్సుక్యమునకు అనుభావమును. ఈ రీతి కడమ కడమ వాని విషయమున స్వయముగా నూహింపదగును.

ఇక రసాభాసము :_

అనుచితము లగు విభావముల నాలంబనముగాఁ గొన్నది యగుటయే రసాభాసము అగుటకు గుర్తు. విభావముల యనౌచిత్యము లోకవ్యవహారమున ననుసరించి నిర్ణయింప నగును. 'ఇవి తగనివి' అని తలంపు గల్గుటయే అనౌచిత్యమునకు గుర్తు అని కొందరందురు. మరి కొందరు దాని నొరువరు. ఏమంటే పైవారి నిరూపణములో ముని పత్న్యాదుల రతి మొదలగు నవి చేరినను, అనేకమంది నాయకుల గురించి నదియు ఉభయుల (నాయిక,నాయకుడు) యందుండనిదియు నగు రతి చేరలేదు. అట విభావములం దనౌచిత్యము లేదు కదా! కనుక అనౌచిత్యము విభావములందు కూర్పఁ దగదు. ఇక నేమి? రత్యాదికమునందే కూర్పవలెను. ఇపుడు పైఁజెప్పిన మూడు రకములు = విభావాదు లనుచితములగునప్పటి రతియు అనేకమంది నాయకులను గురించినప్పటి రతియు, ఇద్దరియందుండనప్పటి రతియును జేరును అనౌచిత్యము వెనుకటివలెనే, అయితే రసమగుటయు రసాభాస మగుటయు నొకదానియందే ఏర్పడవు. దోష గంధము లేనపుడే రసము కాగలదు. హేత్వాభాస మగుటయు, హేతు వగుటయు నొక యెడ నుండ నట్లే ఇదియు నని కొంద రందురు. మరికొంద రిట్లు తలతురు. 'అనుచిత మైసంత మాత్రమున స్వరూపమున నేమియు హాని లేదు. కాని అభాస మందురు. అశ్వాభాస మన్నట్లే'నని.

ఉదా :_'శతే నోపాయానాం కథ మపి గత స్సౌధ శిఖరం
సుధా ఫేన స్వచ్ఛే రహసి శయితాం పుష్పశయనే
విబోధ్య క్షామాంగీం చకిత న యనాం స్మేర వదనాం
స నిశ్వాసం శ్లిష్య త్యహహ సుకృతీ రాజ రమణీమ్', *

శ్రీ శర్వాణి :

* 'శతేన'_ ఎన్నో యుపాయములతో మేడపైకిఁ జేరి అమృతపు నురువువలె నిర్మలముగా నున్న పూసెజ్జపైఁ బవళించిన కృశాంగి యగు రాజకాంతను నిదుర లేపి ఆమె బెదరు చూపులతో చిరునవ్వు నవ్వుచుండగా నిట్టూర్చి కౌగలించుకొను నదృష్ట మెంతటి వానికో!

ఇచటఁ బ్రణయమునకుఁదగని రాజరమణి ఆలంబనము. ఏకాంతము, రాత్రి మొదలగునవి యుద్దీపనములు. సాహసముతో రాజాంతఃపురముఁ బ్రవేశించుట. ప్రాణములనైన లెక్కసేయకుండుట, నిట్టూర్పులు, కౌగిలింతలు మొదలగునవి యనుభావములు శంక మొదలగునవి సంచారులు. నిషిద్ధ మైనది ఈ రతికి ఆలంబనము కనుక రసాభాస మైనది. 'అయితే బెదురు చూపులఁ జూచుచున్న దనుట వలన పరపురుషుని స్పర్శ వలని త్రాసము వ్యంగ్యము అగుచున్నది. కనుక రతి యిద్దరి యందును లేకపోవుట వల్ల నిట రసాభాస మగుటకుఁ గారణము'_ అనరాదు. ఏమనగా_నాయిక చిరకాలమునుండియు నతని యం దనురాగముతో నున్నది. అంతఃపురము లోని కెవ్వరి రాకయు నూహింప రానిదే యగుట వలన వీడెవడు నను మేలుకొల్పు చున్నా డని మొట్టమొదట యామె భయపడు టుచితమే. పిమ్మట పరిచయము వ్యక్తము కాగానే ఆ నా ప్రియు డీతడే; నా కొరకు ప్రాణములను గూడ లెక్కసేయక వచ్చినా డని తెలిసికొని సంతసమును వ్యక్తపరచు 'స్మేరవదన' యను విశేషణము ఆమె కతని యందు రతిని_ప్రీతిని వ్యక్తపరచును. కాని, నాయకునం దుండు రతియే యిట ప్రధానము మొత్తము వాక్యమున కింతకును అదియె కదా అర్థము!

ఇలాగైనా ఉదాహరించవచ్చును_

'భవనం కరుణావతీ విశన్తీ గమనాజ్ఞా లవలాభ లాలసేషు
తరుణేషు విలోచనాబ్జ మాలా మథ బాలా పథిపాతయాఞ్చకార'.

ఇచటి విషయ మిది ఒకసుందరి యెటనుండియో వచ్చుచున్నది. ఆమె రూప యౌవనములు మనసుల నాకర్షింపగా యువకు లామె వెంట బడిరి. ఆమె తనయింటికడకు వచ్చెను. ఇంటిలోనికిఁ బ్రవేశించు సమయ మయ్యెను అపుడా యువకులు ఆమెకు తామొనరించిన (అనుగమనరూప మైన) సేవ సార్థక మైన దను విషయమును తెలిసికొన కోరిరి. తాము వెడలిపోవుట కామె యాజ్ఞ లభించు నని యాసక్తితో నుండిరి, అపు డామె వారొనర్చిన పరిశ్రమను దలచి జాలి కలి 'పోవలసినది' అను నాజ్ఞను నివేదించు కనుదామరల దండను వేసెను. ఈ అను భావమును వర్ణించుట వలన వ్యంగ్య మగు రతి బహువచనము వల్ల అనేక మందిని గూర్చినదిగా స్ఫురించు చున్నది కనుక ఇదియు రసాభాసము.

ఇదైనా యుదాహరణము___

'భుజపంజరే గృహీతా నవ పరిణీతా వరేణ వధూః
తత్కాల జాలపతితా బాలకురంగీవ వేపతే నితరామ్'.

ఇట క్రౌంచగోత్ర కోడలికి రతి స్పర్శ కొంచెము కూడ నుండదు కనుక అది ఉభయుల యం దుండక రసాభాస మగును.

అట్లే చెప్పిరి కూడ- ఉపనాయక నిష్ఠాయాం మునిగురు పత్నీ గతా యాంచ బహునాయక విషయాయాం రతౌ తథాఽనుభయ నిష్ఠాయాం!

(జారునందును, ముని గురువుల పత్నులందును, అనేక మంది యందును (ఇద్దరిలో) ఒకరి యందేను రతి యుండుచో నాభాస మగును)- అని, ఇట ముని, గురు పదములు సలక్షణములు కనుక రాజాదులుగూడ గ్రహింపదగుదురు. అయితే ఇట వ్యంగ్య మేది ?

'వ్యానమ్రా శ్చలితా శ్చైవ స్ఫారితాః పరమాకులాః
పాండుపుత్రేషు పాంచాల్యాః పత న్తి ప్రథమాదృశః'.*

ఇటఁ బాంచాలి చూపులు నమ్రము లైన వనుటవల్ల, ధర్మాత్ముడు గనుక ధర్మజుని గూర్చి భక్తియు, కదలిన వనుట వల్ల బలిష్ఠ మైన భీముని (ఆకార మును) జూచి త్రాసమును, విస్ఫారిన వనుటవల్ల, లోకోత్తర మైన శౌర్యమును విని అర్జునుని గూర్చి హర్షమును, మిక్కిలి ఆకులములు అనుటవల్ల విలక్షణ మగు సౌందర్యమును జూచి, నకుల సహదేవుల గూర్చి యౌత్సుక్యమును ద్రౌపది చూపులు వ్యక్తపరచుచున్నవి. దీనివలన పాండవులను అయిదుగురిని (అనేకులను) గూర్చిన పాంచాలి రతి యంతటను వ్యక్త మగును. ఇది రసా భాసమే యని నవ్యు లందురు. ప్రాచీనుల తలం పే మనగా - పెండ్లాడని యనేక నాయకులను గూర్చిన దైనచో రతి యాభాసమే యని. (ప్రకృతములో శ్లోకమునందు 'ఉపనాయక సంస్థాయాం' అని జారుని గూర్చిన రతియే ఆభాస మని యున్నది కనుకను, ఇచటి పాంచాలి రతి పెండ్లాడిన నాయకులను గూర్చి నదే కనుకను మరొకరకము కాదు కనుకను రసాభాస మనరాదని).

రసములలో శృంగారరసము రెండురకము లైనట్లుగా ఈ రసాభాసము లలో గూడ శృంగారరసాభాసము రెండురకములు. సంయోగ శృంగారాభాసము, వియోగ శృంగారాభాసము నని.

శ్రీశర్వాణి :

* 'వ్యానమ్రాః'-మిక్కిలి వాలినవి, వణకినవి, విస్తరించినవి మిక్కిలిగా ఆకులము లైనవి. పాండుపుత్రుల యెడ పాంచాలిచూపులు___

సంయోగశృంగారాభాసము నొక యడుగు వెనుక నుదాహరించితిమి. విప్రలంభాబాస మెట్లనగా—

'వ్యత్యస్తం లపతిక్షణం క్షణ మథో మౌనం సమాలంబతే
సర్వస్మి న్విదధాతి కించ విషయే దృష్టిం నిరాలమ్బనాం
శ్వాసం దీర్ఘ మురీకరోతి నమనా గంగేషు ధత్తే ధృతిం
వైదేహీ కమనీయతా కవలితో హా హన్త లంకేశ్వరః '. †

ఇచట శ్రీసీతామహాదేవిని గూర్చి రావణునికి యోగకాలపు రతి ఇద్దరి యందును లేదు కనుకను, సకల ప్రపంచమునకును దండ్రి యైన భగవానుడు శ్రీరామచంద్రుని ధర్మపత్నిని గూర్చిన దగుటను ఆభాస మైనది. 'వ్యత్యస్తం లపతి' (= ఎగుడు దిగుడుగా మాటాడు చున్నాడు) ఇత్యాదులైన పలుకులు వ్యక్తపరచు ఉన్మాదము, శ్రమ, మోహము చింత, వ్యాధులు గూడ అట్లాగే ఆభాసములై పైని విప్రలంభరత్యాభాసమును పోషించినవి. అందువల్ల నిట రసాభాసధ్వని యని వ్యవహరింప నైనది. ఇట్లే తగవులాడు స్వభావముగల పుత్రాదుల నాధారపరచుకొనియు, వీతరాగులగు ఋష్యాదులం దున్నట్లుగా శోకమును వర్ణించినను. బ్రహ్మవిద్యయం దధికారము లేని చండాలాదులం దున్నట్లుగా నిర్వేదమును వర్ణించినను, నీచులు పిరికివారు ఇటువంటి వారి యందు గాని, తల్లిదండ్రి మొదలగు వారినిగూర్చి గాని క్రోధోత్సాహములను వర్ణించినను, గురువు మొదలగువారిని గూర్చి యెగతాళిని వర్ణించి నను, మహావీరు నందు భయమును వర్ణించినను, యజ్ఞార్థమగు పశువుల వసనెత్తురు మాంసము మొదలగు వానిని గూర్చి జుగుప్సను వర్ణించినను ఆ యా రసాభాసము లగును, వీటి నన్నింటి నుదాహరించుచు గూర్చున్నచో గ్రంథము పెరుగును. కనుక నది యొనర్పను. బుద్ధిమంతులు స్వయముగానే యూహింపవచ్చును. ఇట్లే అనుచితము లగు విషయములను గూర్చిన వగుచో భావాభాసము లగును. ఎట్లనగా—

శ్రీశర్వాణి :

† 'వ్యత్యస్తం'—ఒక నిముస మెగుడు దిగుడుగా మాటాడును. మరొక నిముస మూరకుండును. అంతటను శూన్యదృష్టితోఁ జూచును. దీర్ఘముగా నిట్టూర్చును. అవయవముల నిలుప లేకుండును. అయ్యయ్యో ! తనను సీతా సౌందర్య మాక్రమింపగా రావణుని స్థితి యిది.

సర్వేపి విస్మృతి పథం విషయాః ప్రయాతాః
విద్యాపి ఖేద కలితా విముఖీ బభూవ
సా కేవలం హరిణశాబకలోచనా మే
నైవా పయాతి హృదయా దధిదేవతేవ'. *

గురువుల యింట విద్య నేర్చుకొనువేళయందు వారి కన్యకయొక్క లావణ్యము మనసు నాకర్షింపగా నున్న విద్యార్థి గానీ, లేక, ఏతీరున జూచినను స్మృశింప దగని యొకతెను దేశాంతరమున దలంచుకొనువాడు కానీ ఈమాటను చున్నాడు. ఇచట స్రక్చందనాది విషయములును చిరకాలమునుండియు దాను సేవించుచున్న విద్యయు, తమంత తామే యీవ్యక్తను వీడిన వనుటవల్ల నవి కృతఘ్ను లని వ్యంగ్యము. అట్లే ఈ హరిణశాబక లోచన-ప్రియురాలు, తన నిప్పటికిని వీడి లేదు కనుక నామె లోకోత్తర మగు వ్యక్తి యనియు వ్యంగ్యమగును. ఈరెండును వ్యతిరేక స్వరూపముతో స్మృతినే పోషించును. ఇట్లు పోషింపబడిన స్మృతియే ప్రధానము. ఇట్లే ఎప్పుడును తనను వీడ లేదని వ్యంగ్య మొనర్చును. అధిదేవతవలె నను నుపమయుఁ బ్రధానము. ఈస్మృతి విభావము (గురుపుత్రిక కానీ, అస్పృశ్యురాలు కానీ) అనుచితమును కనుకను ఇద్దరియందును రతి (భావము) లేదు కనుకను గూడ నిది భావాభాసము. అయితే ఆమెను పెండ్లాడినవాడే ఇట్లు తలంచుకొనుచున్నచో నిది భావధ్వనియే.

ఇక భావశాంతి—

వెనుకఁ జెప్పిన స్వరూపము గల భావమునకు శాంతి - నాశము. అది భావాంతరపు టుత్పత్తి సమయములోనిది గానే గ్రహింపవలెను. అదియే సహృదయుల హృదయములను చమత్కరించును ఉదాహరణము—

ముంచసి నాద్యాపి రుషం భామిని ముదిరారిరుదియాయ
ఇతి తన్వ్యాః పతివచనై రపాయి నయనాబ్జకోణశోణరుచిః'. †

శ్రీశర్వాణి :

* 'సర్వేపి' - అన్నివిషయములును మరుపు దగిలినవి. విద్యయు, విసుగుదోచి పెడమొగము పెట్టినది. ఆలేడిపిల్ల కన్నులతోడి పిల్లమాత్రము నాహృదయమున నధిదేవతవలెఁ దొలగిపోలేదు,

† 'ముంచసి'-ఓభామినీ! మబ్బులు క్రమ్మినవి. ఇప్పటికిని నీవు కోపము విడువవు గదా! యను మగని మాటలు ఆతని కనులచివరి యరుణిమను త్రాగి వైచినది.

ఇచటఁ బూర్వాపరాధరూప మైన ప్రియుని మాట వినుట విభావము. కనుల చివరి యెరుపు పోవుట గానీ, దానినుండి వ్యంగ్యమగు నామె ప్రసన్నత గానీ అనుభావము. ఇట రోషము నశించుట, ప్రసాదభావపుటుత్పత్తి సమయముచే నియమితముగానే వ్యంగ్యము అగును.

'భావోదయము—అనగా భావపు టుత్పత్తి.

వీక్ష్యవక్షసి విపక్ష కామినీ హారలక్ష్మదయితస్య భామినీ
అంసదేశ వలయీకృతాం క్షణా దాచకర్ష నిజబాహువల్లరీమ్.' †

ఇచటఁ గూడ తన ప్రియుని రొమ్మున తన సవతి వేసిన పూలదండను జూచుట విభావము. ప్రియుని మెడను జుట్టియున్న తన బాహులతను దీసివేయుట అనుభావము. రోషోదయము వ్యంగ్యము అయితే భావశాంతిలో భావాంతరపు టుదయము, భావోదయములో వెనుకటి భావపుశాంతియు అవశ్యముగా నుండె డివే కనుక ఈ జంటలలో నొక్కొక్క దానికి ప్రత్యేకంగా బేర్కొను నవ కాశము లేదు. అయినను రెండు నొకచోటఁ జమత్కారము నొదవింపలేవు. చమత్కారమును బట్టి యే (రసభావాది) వ్యవహార మేర్పడును గనుక విషయ విభాగము పొసగును.

ఇట్లే భావసంధి— అనగా ఒకదాని నొకటి తోసివేయ దగియుండునట్లు తోసివేసుకొనని రెండు భాగముల కొకయెడ కలయిక.

ఉదా :—యౌవనోద్గమ నితాన్త శంకితాః శీల శౌర్యబల కాన్తి లోభితాః
సంకుచన్తి వికసన్తి రాఘవే జానకీనయన నీరజశ్రియః.

ఇట భగవానుడు దాశరథి యందలి లోకోత్తర మైన యౌవనపు టుద యమును, అట్టిదే యైన శీల శౌర్యాదికమును జూచుట విభావము. కనులు ముడు చుట, విస్తరించుట అనుభావము. సిగ్గు ఔత్సుక్యముల సంధి వ్యంగ్యము.

అట్లే భావ శబలత్వ మనగా— ఒక దానిచే నొకటి బాధింప బడుచు గానీ బాధించుచు గానీ యుండు నట్టి భావము కైనను, అట్టివి కాని యట్టి భావము లైనను చిత్రముగా కలిసి యుండుచో భావశబలత —

శ్రీశర్వాణి :

† 'వీక్ష్య వక్షసి'—తనశత్రు వగు కామిని యొక హారపు గుర్తు తన. మగని రొమ్మున గన్పడగా ప్రియుని యంసదేశమును తీవవలెఁ జుట్టియున్న తన చేయిని భామిని లాగుకొనెను.

క్రలయికలోని చిత్ర మే మనగా- ఈ భావము లన్నియుఁ దెలియుటతో అవి యన్నియుఁ గలిపి యొకే చమత్కారమును గల్గించు నని భావము.

ఉదా :-'పాపం హ స్త మయా హతేన విహితం సితాపి యద్యా పితా
సామా మిన్దుముఖీ వినాబత వనే కిం జీవితం దాస్యతి
ఆలోకేయకధం ముఖా నికృతినాం కింతే వదిష్య న్తి మాం
రాజ్యం యాతు రసాతలం పునరి దం నప్రాణితుం కామయే'.

ఇట మతి, అసూయ, విషాదము, స్మృతి, వితర్కము, వ్రీడ, శంక, నిర్వేదము వెనుక జెప్పిన తమ తమ విభావములనుండి యేర్పడి శబలము లైనవి. అయితే కావ్యప్రకాశ టీకాకారులు, ముందు భావములు. వెనుకటి భావములను ద్రోసి వైచుట శబల యనిరి. అది కాదు. 'పశ్యే త్కశ్చిచ్చపలరే కాత్వ రాహం కుమారీ హస్తాలమ్బం వితరహ మహో మృత్క్రమః క్వాసియసి' అనుచోట శంక, అసూయ, ధృతి, స్మృతి, శ్రమ, దైన్యము, మతి, ఔత్సుక్యము- ఇవి యొకదానితో నొకటి యుపమర్దము లేశము లేకున్నను శబలము లగుట రాజస్తుతిలో గుణముగా మూలకారుడే అయిదవ యుల్లాసములో నిరూపించినాడు. తనకు తరువాతి (ఆత్మ)విశేషణ గుణము నుండి యేర్పడు నాశము వ్యంగ్యము కాదు. ఉపమర్ద మనుటకును దగదు. చమత్కారమును గలింపదు. కనుక 'నారికేల జలక్షీర సితా కదల మిశ్రణే విలక్షణో యధాస్వాదో భావానాం స్ఫురతే తథా'-కొబ్బరినీళ్లు, పాలు, పంచదార, అరటిపండ్లు వీనిని బాగుగా కల్పినపు డెట్టి విలక్షణపు రుచి యేర్పడునో అట్లే భావములు కలిసినపుడును. అయితే ఇది యిచట తెలియవలసి యున్నది, ఈ చెప్పిన భావశాంతి, ఉదయము. సంధి, శబలత, వీని ధ్వనులు కూడ వెనుక జెప్పిన భావధ్వనులే. స్థితి దశలో నాస్వాదింపఁ బడుచున్నట్లుగా ఉత్పత్తి దశలోను (భావోదయము) నశించు నవస్థలోను (భావశాంతి) సంధానదశలోను (భావసంధి) పరస్పరము చాలభావము లొక యెడ కూడియుండు తీరులోను, ఆస్వాదింపబడుచుండు నవి యివియే కనుక వానికే- (అనగా నాయాదశలకే) ప్రాధాన్య ముచితము. చమత్కార మచటనే విశ్రాంత మగును కదా!

అయితే ఉత్పత్తి, వినాశము, సంధి, శబలతలను నవస్థలును వానికి సంబంధించిన భావములును ఆస్వాదములో సమానముగానే గోచరము లగును కదా! కనుక ప్రాధాన్యము వీనికే నని వివిచ్య నిర్ణయించుటకు వీలుకాదు, అయి

నను స్థితి దశలో * భావములకుఁ బ్రాధాన్యము ఇతః పూర్వమే సిద్ధము. అంతే కాక భావశాంత్యాది దశలందు కూడ భావములే. ఆయా దశలతో నియత సంబద్ధములై † స్ఫురించు చుండును. కాగా భావములకే ప్రాధాన్యము కల్పించు టుచితము.

ఇంకొకటి_ భావశాంత్యాదులలో భావము కాదని దానికన్న అప్రధాన మైన శాంత్యాదికమునకే ప్రాధాన్య మంగీకరించినచో భావములు వ్యక్తమగుచు తత్ప్రశమాది దశలు వాచ్యములగుచుండు (నపుడు) కావ్యములను భావశాంత్యాది ధ్వని కావ్యము లనుటకు వీలు కలుగదు. అట్లాగే కదా !

'ఉషసి ప్రతిపక్ష నాయికా సదనా ద న్తి కమం చతి ప్రియే
సుదృశో నయనాబ్జ కోణమో రుదియాయ త్వరయారుణద్యుతిః'. △

ఇట 'ఉత్' అను నుపసర్గ ముందున్న 'ఇణ్' ధాతువు భావోదయమును వాచ్యముగానే తెల్పుచున్నది ఉదయము వాచ్య మైనను భావము వాచ్యము కాలేదు కనుక ధ్వని యనుట సరియే ననరాదు. ప్రధానము పేర్కొనుట కుప యోగింప నపుడు అప్రధానముతో బేరుపెట్టుట కుదురదు. ఇక మామతములో ఉత్పత్తి వాచ్య మైనను దానితో గూడిన అమర్షము ప్రధానము వాచ్యము కాలేదు

శ్రీశర్వాణి :

* ఈ దశ అపుడు గోచరింపదు. భావ మొకటియే గోచరించును. కనుక నే ముందు భావధ్వనులకును. భావశాంత్యాది ధ్వనులకును చమత్కారములో వైలక్షణ్యమును నిరూపించు ప్రపంగములో 'ఈ దశలో భావ మొంటరిగా గోచరించు ననుటయే చివరి సిద్ధాంతముగాఁ దెల్పఁబడినది. కాగా 'స్థితి' ఉన్నను గోచరము కాబోదు. కనుక ఉన్న భావమునకే ప్రాధాన్యము.

† అనగా వ్యంగ్య మగు రోష ప్రశమమును వ్యంజక మగు అరుణ ప్రశమమును వేరనక తప్పదు. ఇది ప్రశమ మను భావ మొక్కటే యద్దా నికి సమాధానము.

△ తెల్లవారునపుడు ప్రియుడు తన శత్రువగు స్త్రీ గృహమునుండి తన వద్దకు రాగా నాయిక కనుదామరల కోణములం దరుణకాంతి వెంటనే యుద యించెను.

కనుక భావోదయధ్వని సరిగానే కుదురును. ఈలాగే భావము వ్యక్తమగుచుండగా వానితో నియత సంబద్ధమగు ప్రశమము-అవస్థా వాచ్య మైనచో నట భావశాంతి ధ్వని కాకపోవును, ఎట్లనగా—

'క్షమాపణైక పదయోః పదయోః పతతి ప్రియే
శేము స్సరోజనయనా నయనారుణ కాన్తయః'.

సరే కాని, ఇట శబ్దములచే వాచ్యము లగు ప్రశమాదులు అరుణకాంత్యాదులతోనే అన్వయించును గనుక అరుణకాంతి ప్రశమాదులే వాచ్యములుగా పర్యవసించినవి. అంతే కాని అటువంటి ప్రశమాదులచే వ్యంగ్యము లగు రోష ప్రశమాదులు వాచ్యము లని యేర్పడలేదు. వ్యంగ్యములకును వ్యంజకములకును భేద మొప్పక తప్పనిదే కదా!

అట్లు కాదు ఆరుణ్యముతో వ్యంగ్య మగు రోషమే వాచ్యము లగు రోషమే వాచ్యము లగు ప్రశమాదులతో నన్వయించు ననరాదు. వాచ్యప్రతీతి మొదటను, వ్యంగ్యప్రతీతి తరువాతనుగా నొక దానివెంబడి మరొకటి యేర్పడును గనుక వాచ్యార్థము లన్వయించు వేళలో, వ్యంగ్యమునకు (తర్వాత స్ఫురించు దానికి) అన్వయము కుదురదు. అట్లే కానిచో 'సదృశో నయనాబ్జ కోణయోః' అనునది అన్వయింపకపోవును. (కాగా నయనాబ్జకోణ శోణ ద్యుతి ప్రశమము వాచ్యమైనను రోషప్రశమము వ్యంగ్యము కనుక భావధ్వని యనుట సరిగానే కుదురును.) అనుచో నీతోవ సరియైనది కాదు. ఇట్లైనా

'నిర్వాసయ న్తీ ధృతి మంగనానాం శోభాం హరేరేణ దృశోదయ న్త్యాః
చిరాపరాధ స్మృతి మాంసలోఽపి రోషః క్షణప్రాఘుణికో బభూవ'.

ఇత్యాదులు గూడ భావప్రశమ ధ్వని కావలసి వచ్చును. ఇట భావము రోషము వాచ్యమైనను, దాని ప్రశమము-ప్రధాన మైనది వ్యంగ్యమే కదా! 'రెండును వాచ్యములు కాకుండుట మా యభిమతము' అందురా! వెనుకటి రెండుపద్యములందును 'శమత్వము' అనియు, 'ఉదయత్వము' అనియు ధర్మములతో 'శమోదయములు' రెండును వాచ్యము లగును. కావున నవి ఉదాహరణములు కాకపోవును. ఉదాహరణములు కాకపోవుట మాకిష్టమేను' అనుట సహృదయుల కుచితము కాదు. కనుక భావ శాంత్యాదు లందు గూడ ముఖ్యముగా భావములే చమత్కారములు. ప్రశమాదులు వానికి ఉపసర్జనములుగా - అప్రధానములు- తోడుగా నుండు నంతటివే. కనుక

నవి వాచ్యములు గాకున్నను దోసము కాదు. (సరి. ప్రసక్తానుప్రసక్తిగాఁ జా దూరము వచ్చితిమి. అసలు ప్రారంభించిన విషయ మట్లే నిలచిపోయినది. దా నిపుడు నిరూపింతుము. భావోదయాది ధ్వనులు భావధ్వను లైనను) భావధ్వన లకును భావ శాంత్యాది ధ్వనులకును చమత్కారము విలక్షణమే. అందును బట్టియే వానికి భేద మేర్పడును.

చమత్కారము విలక్షణ మగుటకు మూల మేమనఁగా — అమర్షాది భావ ములు స్థితిదశతో గలసికొని కలయక కాని — అనగా — కేవలముగా కాని యొక చర్వణలో నాస్వాదింపఁ బడును.

మరొక చర్వణలో భావములు ప్రశమాద్యవస్థల కల్గియుండుటయు గూడ గోచర మగును ఈ విషయ వైలక్షణ్యము వల్ల చమత్కార వైలక్షణ్య మేర్పడును.

ఇక రసము స్థాయిభావ మూలము కనుక దానికి ప్రశమాదులు సంభ వింపవు. సంభవించినను చమత్కారము కలుగదు అని ఆవిషయమును విచా రింపము. ఇప్పటికి రత్యాది రూప మైన వ్యంగ్యప్రపంచ మంతయు స్పష్టముగా నిరూపించి తెల్పబడినది.

ప్రకరణము స్పష్టము కాగానే విభావానుభావ వ్యభిచారులు ఝట్టున స్ఫురిం పగా సహృదయు డగు ప్రమాతకు సూక్ష్మకాలములోనే గోచరించునదియు కార్య కారణముల వెనుక ముందులు గుర్తింపరానిదియు కనుక ఈ వ్యంగ్యప్రపంచ మంతయు అలక్ష్యక్రమ మనఁబడును

అట్లుకాక ప్రకరణ మాలోచించిననే తెలిసి విభావాదుల నూహించుకొన వలసియే యుండుచో ఈ సామగ్రి యాలస్యమువల్ల చమత్కారమునకు నాల స్యము — మాంద్యము ఏర్పడుట తప్పదు. అచోటే సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్య మగును. ఎట్లనగా — 'తల్పగతాపి చ సుతనుః శ్వాసా సంగం నయా సేహే' అని ఇదివరలో నుదాహరించిన పద్యములో 'సంప్రతి' అనుదాని యర్థము తెలియుట యాలస్యము. రత్యాది ధ్వని అసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమే నను విషయము ధర్మి గ్రాహక ప్రమాణమున సిద్ధింపలేదు. ఇందువల్లనే లక్ష్యక్రమముల ప్రసంగములో

ఏవం వాది ని దేవర్షౌ పార్శ్వే పి తు రధోముఖీ
లీలాకమల పత్రాణి గణయామాస పార్వతీ. *

అనుచోట బాల్యమునుబట్టియు మొగము వంచి తామర రేకుల లెక్కించుట పొసగు నదే కనుక కొంచె మాలస్యమై, నారదుడు పెండ్లిప్రసంగ మొనరించె నని తెలిసిన తరువాత స్ఫురించు వ్రీడ చమత్కరింకొను గనుక లక్ష్యక్రమ ధ్వని యని అనందవర్ధనాచార్యు లనిరి

సరికాని ఈ రసభావాదికము సంలక్ష్యక్రమమునకు విషయ మగుచో అను రణనభేదములను గణించు సందర్భములో 'శబ్దార్థ శక్తి మూలమునకు పన్నెండు భేదములు' అను నభినవగుప్తుల మాటయు, 'అందుచేత నిది పన్నెండు భేదము లైనది' అను మమ్మటుల మాటయు గుదురదు. ఏమంటే – వస్తువు, అలంకా రము నను రూపముల రెండురకములైన వాచ్యముతో స్వతస్సంభవి, కవి ప్రౌఢోక్తి నిష్పన్నము, కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తి నిష్పన్నము అను మూడు రీతులతో ఆరు రూపముల వస్త్వలంకారములు వ్యంగ్యము లగును. అట్లే రసా దులు కూడ వ్యంగ్యము లగును గనుక అర్థశక్తి మూలకములు పన్నెండు గాక పదునెన్మిది కావలసి యుండును.

ఈవిషయములో మాసమాధానమును దెల్పుదుము. ప్రకటము లగు విభా వానుభావవ్యభిచారులచేత నలక్ష్యక్రమముగానే (= క్రమము గుర్తింపరాకుండనే వ్యక్తపరుపబడు రత్యాది స్థాయిభావము రస మగును సంలక్ష్య క్రమముగా (= క్రమము గుర్తింపబడ దగునట్లుగా వ్యంగ్య మగునది రసము కాదగును. అసలు రస మగుట యనగా నేమి? స్థాయిభావము ఝట్టున అలౌకిక చమత్కా రములో గోచరించుట. రత్యాదికము సంలక్ష్యక్రమముగా వ్యంగ్య మగునపుడు మాత్రము అది వస్తు మాత్రమే కాని రసాదికము కాదు అని వారిరువురి తాత్ప ర్యముగా వర్ణించుచో నట వారి మాటలకు విరోధము సంభవింపదు.

శ్రీ శర్వాణి :

* 'ఏవం వాదిని'—దేవర్షి – నారదు డిట్లు చెప్పుచుండగా తండ్రిప్రక్కన మొగము వంచి లీలాకమలపు రేకులను పార్వతి లెక్కపెట్టెను.

ఈవిషయములో నుపపత్తి (= యుక్తి) ఆలోచింపవలసి యున్నది. అభినవగుప్తుల మాటలో రసభావాదిక మగు నర్థము అనుచోట రసాది శబ్దము రత్యాది స్థాయిభావపరము.

అయితే ఇట్లు నిరూపించిన ఈ రసాది ధ్వని ప్రపంచము, పదములు, వర్ణములు, రచన, వాక్యము, ప్రబంధము, పదైకదేశము అక్షర రూపములు కాని రాగాదులను వ్యంగ్య మొనర్చు నని పెద్దల సంప్రదాయము.

అందులో వాక్యమున బదము లన్నియు దమతమ యర్థములను హాజరు పెట్టుట మూలమున వాచ్యార్థ జ్ఞానమునకు గారణ మగుట సమాన మైనను కుర్వ ద్రూపత్వమును ఏదోయొక విశేషమును బట్టి చమత్కారము కలుగక పోవుటను వారించి ఏయొక్క పదమో ధ్వని యని పేర్పడుటకుఁ గారణ మగును. ఎట్లనగా 'ప్రియపాణిం మన్ద మాక్షిపతి' యనుచోట 'మన్దం' అను పదము 'రచనా వర్ణ ములు పదములోను,వాక్యములోను జేరినవే కనుక వ్యంజనకు ప్రయోజకములు = తోడు చేయునవే కాని సాక్షాత్తుగా వ్యంజకము లన దగదు. అయినను పదవాక్య ములతో గూడ రచన వ్యంజకమా? రచనలో జేరిన పదవాక్యములు వ్యంజములా యని యొక వినిగమకము – ఒక పక్షమును నిశ్చయింపఁ దగునట్టి ప్రమాణము లేదు కనుక దేనికి దానికి ప్రత్యేకముగానే వ్యంజకత్వము నంగీకరింప నగును. ఘటాదుల విషయములో దండచక్రాదుల కీతీరే కదా అని యందురు ప్రాచీనులు.

వర్ణరచనాది విశేషములు మాధుర్యాది గుణములను వ్యక్తపరచునే కాని రసమును(గుణిని) వ్యక్తపరుపజాలవు. అట్లు కాదనుటకు ప్రమాణము లేక పోవు టయే కాక గౌరవ దోషమును తప్పదు. అయితే 'గుణిని (రసాదికమును) వ్యక్తపరుపకుండ, గుణమును (మాధుర్యాదికమును) వ్యక్తపరుపదు' అనునియ మము లేదు. ఇంద్రియత్రయమునందు – శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణములందు ఈనియ మము తప్పిపోవును గదా :

కనుక గుణములను, గుణులను ఈరెండును గాక ఉదాసీనము లగువానిని గూడ గుణగుణుల నొకదానితో మరొకటి కలిపికానీ, కలుపకుండ విడిగాగానీ, వానివాని వ్యంజకములు ఆయాప్రమితులలో గోచరింపఁ జేయును. అట్లే రసములు వాని గుణములును వ్యంజనలో గోచరము లగు నని నవ్యు లందురు.

ఉదాహరణ మేనగా–'తాంతమాల తరుకాన్తి లంఘినీం' అని ఇదివరలో జెప్పిన పద్యమే వాక్యము వ్యంజక మగుటకు గూడ నుదాహరణము. 'ఆవిర్భూతా

యదవధి' ఇత్యాదికము. ప్రబంధము వ్యంజకి మగు విషయములో వాశిష్ఠరామాయణములో శాంతకరుణములును, రత్నావలిలో శృంగారమును వ్యంగ్య మగుట సుప్రసిద్ధమే. నా నిర్మించిన లహరు లైదును భావ వ్యంజన కుదాహరణములు.

పదైకదేశమునకు – 'నిఖిల మిదం జగదండకం వహామి, అనుచోట 'క' అను తద్ధిత ప్రత్యయము నిదివరలోనే యుదాహరించితిమి. ఇట్లే రాగాదుల నుండియు వ్యంగ్య మగు ననుటకు సహృదయుల హృదయమే ప్రమాణము.

ఇట్లు ఈరసాదుల ప్రాధాన్యమును బట్టి యుదాహరణముల నిరూపించితిమి. ఇవి యప్రధానము లగునపు డుదాహరణములను ముందు జెప్పెదము. పేరులను గూడ తెల్పుదుము. ఇవి ప్రధానము లగు నపుడే రసములు. అప్రధానము లగు నపు డవి రత్యాది భావములు మాత్రమే. వాని పేరులోని 'రస, పదము రత్యాది భావపరమే యని యొక రన్నారు. ఆ రత్యాదులు రసములే కాని ధ్వని యని పేర్కొనుటకు తగవు అని మరొక రన్నారు.

మహోపాధ్యాయుడు, పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణుడు నగు శ్రీ పేరుభట్ట సూరి యొక్క కుమారుడు పండితరాజు జగన్నాథుడు నిర్మించిన రసగంగాధరమున రసనిరూపణాత్మక మగు మొదటి యాననము ముగిసినది.

